
mr Aleksandar Saša Zeković

CRNOGORSKA OBRAZOVNA POLITIKA
I SEKSUALNA ORIJENTACIJA:

ZASTUPLJENOST LGBT TEMA
U ŠKOLSKIM PROGRAMIMA
I UDŽBENICIMA

Podgorica, 2013.

Posvećujem svim učesnicima/cama prve crnogorske Povorke ponosa, održane u Budvi, 23. jula 2013. godine, koji/e su pokazali/e izuzetnu građansku hrabrost i solidarnost, svim osobama koje su, tog istog dana, uz snažnu mržnju i nasilje, pružili otpor uspostavljanju ravnopravnosti u našoj zemlji i policijskim službenicima koji su, profesionalnom primjenom svojih ovlašćenja, spriječili linč učesnika/ca Povorke ponosa

mr Aleksandar Saša Zeković

CRNOGORSKA OBRAZOVNA POLITIKA I SEKSUALNA ORIJENTACIJA:
ZASTUPLJENOST LGBT TEMA U ŠKOLSKIM PROGRAMIMA I UDŽBENICIMA

biblioteka
LJUDSKA PRAVA

Izdavači:
Centar za građansko obrazovanje (CGO)
www.cgo-ccc.org

LGBT Forum Progres
www.lgbtprogres.me

Za izdavača:
Daliborka Uljarević

Dizajn i produkcija:
Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Lektura i korektura:
Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Štampa
Mouse Studio - Podgorica

Tiraž
1000 primjeraka

ISBN 978-86-85591-25-9
COBISS.CG-ID 23240976

This document has been produced with the financial assistance of federal government of Belgium, within the framework of the LGBT Project of the Council of Europe. The views expressed herein can in no way be taken to reflect the official opinion of the Belgian federal government or the Council of Europe.

Ovaj dokument je napravljen uz finansijsku pomoć federalne vlade Belgije, u okviru LGBT projekta Savjeta Evrope. Stanovišta iznijeta u njemu ni na koji način ne mogu biti uzeta kao službeno mišljenje federalne vlade Belgije ili Savjeta Evrope.

mr Aleksandar Saša Zeković

**CRNOGORSKA OBRAZOVNA POLITIKA
I SEKSUALNA ORIJENTACIJA:
ZASTUPLJENOST LGBT TEMA U ŠKOLSKIM
PROGRAMIMA I UDŽBENICIMA**

Podgorica, 2013.

SADRŽAJ

I	Predmet, ciljevi i metodologija analize	11
II	Uvod	13
III	Obrazovanje i udžbenička politika u Crnoj Gori	17
3.1	Ciljevi obrazovanja u Crnoj Gori	17
3.2	Udžbenička politika	18
3.3	Obrazovni institucionalni okvir	22
3.4	Nacionalna LGBT politika	23
3.5	LGBT tematika u školskim programima i udžbenicima	25
	- viđenja prosvjetnih vlasti	28
3.6	Otvoreni dio programa	30
3.7	Procjena uspješnosti nastavnog kadra	32
3.8	Znanje učeničke zajednice o seksualnoj orijentaciji	33
3.9	Obrazovne prakse bez diskriminacije	35
3.10	Diskriminatorni udžbenici: pritužbe LGBT zajednice i organizacija civilnog društva	36
3.11	Međunarodna iskustva: nastavni planovi i programi i LGBT prava	39
IV	Predmetni programi i udžbenici - osnovna škola	39
4.1	Građansko vaspitanje	40
	4.1.1. Predmetni program	43
	4.1.2. Predmetni udžbenik za VI razred	46
	4.1.3. Predmetni udžbenik za VII razred	51
4.2	Zdravi stilovi života	51
	4.2.1. Predmetni program	54
	4.2.2. Predmetni udžbenik	60
4.3	Biologija	60
	4.3.1 Predmetni program	61
	4.3.2 Predmetni udžbenici za VIII i IX razred	63
4.4	Evropska unija	63
	4.4.1 Predmetni program	65
	4.4.2 Predmetni udžbenik za VIII i IX razred	

V	Predmetni programi i udžbenici - srednja škola	69
5.1	Građansko obrazovanje	69
5.1.1	Predmetni program	69
5.2	Sociologija	72
5.2.1	Predmetni udžbenik za opštu gimnaziju.....	72
5.3	Sociologija kulture.....	78
5.3.1	Predmetni program	78
5.3.2	Predmetni udžbenik	80
5.4	Sociologija	80
5.4.1	Predmetni program za srednje stručne škole	80
5.4.2	Predmetni udžbenik za srednje stručne škole	81
5.5	Evropske integracije	83
5.5.1	Predmetni udžbenik za III i IV razred	83
5.5.2	Sopstveno iskustvo kao autora udžbenika	88
5.6	Psihologija	89
5.6.1	Predmetni program	89
5.6.2	Predmetni udžbenik za II razred	89
5.6.3	Slučaj profesorice Babović	95
5.7	Pojedinac u grupi	101
5.7.1	Predmetni program	101
5.7.2	Predmetni udžbenik za III ili IV razred	102
5.8	Zdravi stilovi života	105
5.8.1	Predmetni udžbenik za I ili II razred	105
5.9	Filozofija	112
5.9.1	Predmetni udžbenik za IV razred	112
5.10	Etika	113
5.10.1	Predmetni program	113
5.11	Biologija	117
5.11.1	Predmetni program	117
5.11.2	Predmetni udžbenici za I i II razred	118
5.11.3	Predmetni udžbenici za III razred	118
5.11.4	Radna sveska za III razred opšte gimnazije	120
VI	Prilozi	123
(1)	Izveštaj stručne radne grupe Vlade Crne Gore za analizu udžbenika	123
(2)	Strategija Vlade Crne Gore za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba	139
	Literatura i internet izvori	161
	Bilješka o autoru	165

I - Predmet, ciljevi i metodologija analize

Analiza podrazumijeva tretiranje LGBT (Lesbian, Gay, Bisexual i Transgender) fenomena u crnogorskim predmetnim programima i udžbenicima za osnovnu i srednju školu.

Ciljevi analize:

1. Kvantitativno i kvalitativno, putem metode analiza sadržaja, utvrditi tretiranje LGBT fenomena u utvrđenim i odobrenim predmetnim programima i udžbenicima.
2. Ispitati demokratska obilježja obrazovnog sistema kroz pregled strateških propisa i dokumenata koji uređuju obrazovanje i udžbeničku politiku.
3. Dodatno podržati integrisanost i važnost ljudskih prava u javnom obrazovanju.
4. Unaprijediti kvalitet i praksu nastavnog procesa kroz identifikaciju eventualnih spornih sadržaja i kreiranje određenih preporuka.
5. Podstaci razvoj školske kulture koja treba da se temelji na demokratiji, poštovanju ljudskih prava i prihvatanju različitosti i društva kulture ljudskih prava uopšte.

Metodološke kategorije:

- a. Analiza sadržaja predmetnih programa.
- b. Analiza sadržaja osnovnih tekstova u svim nastavnim jedinicama.
- c. Metodički mehanizmi kojima su udžbenici opremljeni sa aspekta predmetne teme, i
- d. Analiza sadržaja propisa koji uređuju obrazovanje i udžbeničku politiku.

Uzorak:

Analizom su obuhvaćeni, pored propisa koji se odnose na obrazovanje i udžbeničku politiku, relevantni predmetni programi i udžbenici, utvrđeni i odobreni za upotrebu u osnovnoj školi, opštoj gimnaziji i srednjim stručnim školama.

Analizirano je ukupno 16 obaveznih i izbornih predmetnih programa za osnovnu školu, za opštu gimnaziju i za srednju stručnu školu.

Takođe, analizirano je i ukupno 17 predmetnih udžbenika od čega njih sedam za osnovnu školu, devet za opštu gimnaziju i jedan za srednju stručnu školu.

II - Uvod

Obrazovanje predstavlja ključni sektor za razvoj i napredak svakog društva. U političkom i ekonomskom diskursu Crne Gore obrazovanje dominira kao ključni resurs sveukupnog razvoja. U tom kontekstu, u posljednjoj deceniji, uloženi su intenzivni naponi, uključujući i značajne resurse, kako bi se nacionalni obrazovni sistem poboljšao i modernizovao. Trajna intencija obrazovnog sistema je da podrži dalji razvoj Crne Gore kao građanske, demokratske i države socijalne pravde, utemeljene na vladavini prava i da pruži ključni doprinos ekonomskom i društvenom razvoju zemlje, naročito kroz očuvanje i dalje unapređenje ljudskih prava i temeljnih sloboda.

Udžbenik je i dalje vodeće nastavno sredstvo pomoću kojeg učenici/ce stiču odgovarajuća znanja i vještine. Značaj i moć udžbenika je zaista velika jer sasvim legitimno obezbjeđuje transfer društveno poželjnih znanja, vrijednosti i obrazaca ponašanja na mlade generacije. Zato je i važno da se ravnopravnosti, tolerancija i društveno prihvatanje LGBT osoba nađu u njemu. Putem udžbenika se realizuje nastavna komunikacija. Ona se postepeno upotpunjuje drugim sredstvima i dostignućima informacione tehnologije. Možemo konstatovati da su crnogorski udžbenici, u posljednjoj deceniji, prošli kroz značajan kvalitativni razvojni put, po pitanju sadržaja, strukture, grafičke i vizuelne opreme i ukupnog vizuelnog identiteta.

Svakom udžbeniku predstoji predmetni program. Iako je obrazovni sistem uglavnom centralizovan, a u kreiranje obrazovne i udžbeničke politike uključen relativno ograničen broj ljudi, s punom odgovornošću se može reći da su crnogorski predmetni programi uglavnom široko postavljeni i da autorima/kama udžbenika pružaju dovoljno stvaralačke slobode i prostora za afirmisanje rodnog i seksualnog obrazovanja i tema neophodnih za razvijanju fleksibilne ličnosti, spremne na razumijevanje i prihvatanje učenika/ca različitih od sebe.

Drugo je pitanje što nijesu svi autori/ke iskoristili, na odgovoran i profesionalan način, datu slobodu. Sigurno je da su svi oni, u datom trenutku, pružili najbolje od sebe. Ipak, treba imati u vidu i njihova sopstvena ograničenja, limitirana znanja i iskustvo, znatnim dijelom stečena u nedemokratskom i zatvorenom političkom, pa i obrazovnom sistemu.

Obrazovnu i udžbeničku politiku, u crnogorskim prilikama, ne možemo posmatrati izolovano od ukupnog političkog, društvenog i ekonomskog konteksta. Zato i možemo reći da predmetni programi i posebno predmetni udžbenici, koji ih prate, nijesu neutralni. Tematika za koju pokazujem interesovanje ovom analizom u ukupnom političkom kontekstu se

ignoriše i ne otvara. Radi se o temi koja spada u „drugo“, „ostalo“ i „manje važno“. Takav pristup se nastavlja odnosno ispoljava i u obrazovnom sistemu. Da su udžbenici u potpunosti neutralni i profesionalni oni bi, bez rezervi, bili jednako orijentisani, s odgovarajućim sadržajima, na usvajanje i poštovanje svih ljudskih prava i sloboda. Udžbenici bi tako na mnogo konkretniji i djelotvorniji način bili u funkciji prevencije nerazumijevanja, netolerancije, socijalne isključenosti i diskriminacije i kreiranja buduće društvene kohezije.

Pristup „ćutanja“, uglavnom prisutan u našim udžbenicima kada je riječ o LGBT fenomenu, nije saglasan sa promovisanim ciljevima javnog obrazovanja. Ipak, on je sasvim u skladu sa postojećim političkim miljeom i javnim mnjenjem, projektovanim višedecenijskim, neutemeljenim tretiranjem različitih seksualnih orijentacija, postojanja i inkluzije LGBT osoba. Udžbenik se u tom okviru prepoznaje kao instrument usmjeren „na interiorizaciju parcijalnih društveno-pozitivnih vrijednosti, činjenica ili normi društvenoga života, pri čemu se polazi od konkretnih interesa onoga tko inicira i organizira odgojni čin, a zanemaruje ili samo prividno zastupa interes odgajnika”.¹

Sadržajna analiza udžbenika pokazala je kako crnogorski udžbenici u cjelini promovišu ljudska prava i pružaju, relativno uspješno, temeljne smjernice za razvoj demokratske političke kulture mladih. Ipak, udžbenici uglavnom zapostavljaju prikaze i raspravu o brojnim društveno osjetljivim temama kao što su, između ostalih, prava osoba koje pripadaju seksualnim manjinama, različita seksualna orijentacija, istopolne zajednice i familije.

Crnogorski udžbenici nemaju negativnih sadržaja o seksualnoj orijentaciji, ali je uglavnom ignorišu. Time se Crna Gora, ipak, pozitivnije legitimise u odnosu na neke regionalne primjere - Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija - u kojima su registrovani neprimjereni i otvoreno diskriminirajući i naučno neutemeljeni stavovi.

Tranzicija i evropske integracije zemlje pred udžbeničkom politikom i pristupima stavljaju dodatnu odgovornost. To je upravo i šansa za otklanjanje uočenih nedovoljnosti.

U slučaju postojanja političke i profesionalne volje, postojeći institucionalni okvir, što je veoma značajno i pohvalno, omogućava brzo i djelotvorno upotpunjavanje realizacije nastave, sadržajnije uključivanje LGBT tema i punu integraciju LGBT pitanja u sve relevantne, već odobrene, udžbenike kroz njihova naredna izdanja.

¹ Dr Branko Rafajac, „Odgoj kao razvoj autonomne vrijednosne svijesti“, PKZ, Savez pedagoških društava Hrvatske, Zagreb, Pedagoško društvo, Rijeka, 1991.

Iz Vlade Crne Gore najavljeno je da će svi odobreni udžbenici, prilikom njihovog reprint izdanja, biti jezički prilagođavani pravopisu i gramatici crnogorskog jezika.² To je, možda, i sasvim realna, operativna i najekonomičnija prilika za odgovorajuće integrisanje LGBT fenomena u udžbeničke sadržaje na koje ova analiza ukazuje.

² Razgovor sa ministrom prosvjete i sporta Slavoljubom Stijepovićem: „Naredne školske godine udžbenici na crnogorskom jeziku“, autor Sl.R; rubrika „Aktuelnosti“, strana 2, Pobjeda od 3.2.2011.godine; ASZ Dokumentacija.

III – Obrazovanje i udžbenička politika u Crnoj Gori

3.1. CILJEVI OBRAZOVANJA

Obrazovanje i vaspitanje u Crnoj Gori, prema Opštem zakonu o obrazovanju i vaspitanju, imaju za cilj, između ostalog, da obezbijede mogućnosti za svestrani razvoj ličnosti, bez obzira na pol, životno doba, socijalno i kulturno porijeklo, nacionalnu i vjersku pripadnost i tjelesnu i psihičku konstituciju, razvijaju svijest, potrebu i sposobnost za očuvanje i unapređenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene sredine, multietičnosti i različitosti, omogućavaju pojedincu/ki, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, uključivanje i participaciju na svim nivoima rada i djelovanja, te da doprinose uključivanju u procese evropskih integracija.

Ciljevi osnovnog obrazovanja i vaspitanja u Crnoj Gori, prepoznati u zakonu, između ostalih, su: obezbjeđivanje osnovnog obrazovanja svim građanima/kama, razvoj kreativne ličnosti, razvijanje kritičkog mišljenja, samostalnosti i zainteresovanosti za nova znanja, osposobljavanje za samostalno rasuđivanje i učešće u društvenom životu, sticanje opštih znanja koja omogućavaju samostalnu, efikasnu i kreativnu primjenu u praksi, omogućavanje razvoja ličnosti učenika/ca, u skladu sa njegovim/njenim sposobnostima i zakonitostima razvoja, vaspitavanje za poštovanje nacionalnih vrijednosti istorije i kulture, kao i za uvažavanje kulturnih i ostalih osobenosti drugih naroda, vaspitavanje za međusobnu toleranciju, poštovanje različitosti, saradnju sa drugima, poštovanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, a time i razvijanje sposobnosti za život u demokratskom društvu, razvijanje demokratskih stavova, tolerancije i saradnje (u školi i izvan nje) i poštovanja prava drugih.³

Obrazovanje u gimnaziji, između ostalog, ima za cilj razvijanje kritičkog mišljenja i prosuđivanja, razvijanje sposobnosti komunikacije, razvijanje odgovornog odnosa prema radnoj i životnoj sredini, razvijanje sposobnosti za život u pluralističkom i demokratskom društvu i podsticanje razumijevanja, tolerancije i solidarnosti.⁴

Osavremenjavanje i prilagođavanje procesa stručnog obrazovanja zahtjevima savremenog, demokratski i ekonomski razvijenog društva i tržišne privrede vodeći je cilj stručnog obrazovanja u Crnoj Gori.⁵

³ Član 2. Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju; „Službeni list Crne Gore“, br. 39/13

⁴ Član 2. Zakona o gimnaziji; „Službeni list Crne Gore“, br. 39/13

⁵ Član 2. Zakona o stručnom obrazovanju „Službeni list Crne Gore“, br. 39/13

Obrazovanje i vaspitanje su djelatnosti od javnog interesa.⁶ U javnoj obrazovnoj ustanovi obrazovanje i vaspitanje su svjetovnog karaktera. U tim ustanovama nije dozvoljeno religijsko djelovanje.⁷

Svi su jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, vjeru, socijalno porijeklo ili drugo lično svojstvo. Nije dozvoljeno fizičko, psihičko i socijalno nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje dece i učenika/ca, fizičko kažnjavanje i vrijeđanje ličnosti, odnosno seksualna zloupotreba dece i učenika/ca ili zapošljenih i svaki drugi oblik diskriminacije.⁸

3.2. UDŽBENIČKA POLITIKA

Prema zakonskoj definiciji, udžbenik je knjiga koja je osnovno nastavno sredstvo za upotrebu u školi čiji je sadržaj uređen nastavnim planom i programom.⁹ U ustanovi koja ostvaruje javno važeće obrazovne programe upotrebljavaju se isključivo odobreni udžbenici i nastavna sredstva. Postupak pribavljanja, ocjenjivanja, odobravanja i pripreme udžbenika i nastavnih sredstava obavlja se u skladu sa propisom Ministarstva prosvjete.¹⁰

Obrazovni program je program na temelju kojeg se ostvaruju obrazovanje i vaspitanje. Obrazovni program postaje javno važeći kada ga donese odnosno odobri Ministarstvo prosvjete.¹¹ Obrazovni program sastoji se od opšteg i posebnog dijela. Opšti dio obuhvata, između ostalog, naziv programa, nastavni plan, ciljeve i zadatke obrazovanja i vaspitanja. Posebni dio, između ostalog, obuhvata predmetni program odnosno katalog znanja.¹²

Opšti dio obrazovnog programa utvrđuje navedeno ministarstvo na

⁶ Član 4. Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju; „Službeni list Crne Gore“ 39/13.

⁷ Član 5.; Isto.

⁸ Član 9. i član 9a.; Isto.

⁹ Član 3. Zakona o izdavaštvu; „Službeni list list“, br. 20/95, 22/95, 64/02.

¹⁰ Član 13; Opšti Zakon o obrazovanju i vaspitanju; Propisana je i novčana prekršajna kazna za ustanovu koja upotrebljava neodobrene udžbenike i nastavna sredstva ili ne ostvaruje propisane obrazovne programe; Član 146; Isto.

¹¹ Članovi 19. i 20. Opšti Zakon o obrazovanju i vaspitanju; „Službeni list Crne Gore“, br. 39/13.

¹² Sadržaj i ciljevi predmeta, standardi znanja, nastavna sredstva, okvirni spisak literature, resursi za izvođenje nastave, povezanosti predmeta; član 21. Opšti Zakon o obrazovanju i vaspitanju, „Službeni list Crne Gore“, br. 39/13

prijedlog Nacionalnog savjeta za obrazovanje (NSO).¹³ Posebni dio obrazovnog programa utvrđuje NSO i to za predškolsko vaspitanje i obrazovanje, osnovno obrazovanje i vaspitanje, opšte srednje obrazovanje, stručno obrazovanje, obrazovanje odraslih i vaspitni rad u domovima učenika/ca. Ministarstvo ne može mijenjati posebni dio javno važećeg obrazovnog programa koji utvrdi Nacionalni savjet, ali ga može istom vratiti na ponovno razmatranje i utvrđivanje. Ministarstvo prosvjete javno objavljuje važeće obrazovne programe najmanje tri mjeseca prije početka njihove primjene. Prije primjene novih programa i udžbenika pristupa se njihovoj eksperimentalnoj provjeri.¹⁴

NSO, između ostalog, donosi ispitne kataloge za provjeru nacionalne stručne kvalifikacije, standarde za pripremu udžbenika za osnovno obrazovanje i vaspitanje, srednje opšte i stručno obrazovanje i uputstvo za izradu obrazovnog programa. NSO takođe utvrđuje, između ostalog, posebni dio obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje i srednje opšte i stručno obrazovanje. NSO predlaže opšti dio obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje i srednje opšte i stručno obrazovanje i listu obaveznih izbornih predmeta za osnovnu školu i gimnaziju. Takođe, NSO odobrava, između ostalog, udžbenike i nastavna sredstva za osnovno obrazovanje i vaspitanje, srednje opšte i stručno obrazovanje i za decu sa posebnim obrazovnim potrebama. Konačno, NSO daje mišljenje o opštim pitanjima obrazovanja i vaspitanja, kompatibilnosti obrazovnog sistema sa obrazovnim sistemima razvijenih demokratskih država i o stanju i razvoju obrazovanja i vaspitanja¹⁵

Članove/ice NSO predlažu Ministarstvo prosvjete i Zavod za školstvo iz reda nastavnika iz oblasti predškolskog vaspitanja i obrazovanja, osnovnog obrazovanja i vaspitanja, srednjeg opšteg i stručnog obrazovanja, obrazovanja odraslih, domova učenika i studenata i predstavnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica (jedna trećina), ustanove visokog obrazovanja za obrazovanje nastavnika iz reda nastavnika sa akademskim zvanjem i naučnih radnika (jedna trećina) i reprezentativno udruženje poslodavaca, Centar za stručno obrazovanje, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, reprezentativni sindikat prosvjetnih radnika, profesionalna strukovna udruženja nastavnika i uenički parlament (takođe jedna trećina).

¹³ Nacionalni savjet za obrazovanje (NSO) utemeljila je Vlada Crne Gore zbog odlučivanja o stručnim pitanjima i pružanja stručne pomoći u postupku donošenja odluka i pripreme propisa iz oblasti obrazovanja i vaspitanja. Umjesto ovog tijela, do kraja jula 2010. godine, zakon je poznavao postojanje Savjeta za opšte obrazovanje, Savjeta za stručno obrazovanje i Savjeta za obrazovanje odraslih. Usvajanjem izmjena i dopuna Opšteg zakona o obrazovanju i vaspitanju ova tijela prestaju da postoje s tim što nastavljaju da rade do konačnog konstituisanja NSO. Danas zakon definiše stalna radna tijela NSO. To su Odbor za opšte obrazovanje, Odbor za stručno obrazovanje i Odbor za obrazovanje odraslih.

¹⁴ Članovi 22, 25 i 26; Isto.

¹⁵ Član 31; Isto.

Administrativnu i tehničku podršku za rad NSO pružaju Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje, koje ćemo predstaviti na kraju ovog poglavlja.

Posebnom pravilnikom propisan je postupak pribavljanja, ocjenjivanja, odobravanja i pripreme udžbenika i nastavnih sredstava koji se upotrebljavaju u obrazovnim ustanovama.¹⁶ Prema definiciji iz Pravilnika, udžbenik je osnovno nastavno sredstvo, štampano ili višemedijski oblikovano, koje omogućava postizanje obrazovno - vaspitnih ciljeva i standarda znanja određenih obrazovnim programom odnosno katalogom znanja. Udžbenik i nastavno sredstvo moraju da ispunjavaju naučne, pedagoško-psihološke, didaktičko-metodičke, etičke, jezičke, likovno-grafičke i tehničke zahtjeve utvrđene standardima.

Pored udžbenika, nastavna sredstva, u smislu ovog pravilnika, jesu i radna sveska, priručnik za nastavnike, zbirka zadataka, atlas, netekstualni materijali i ostala neštampana sredstva. Priručnik za nastavnike sadrži informacije o naučno-teorijskoj zasnovanosti udžbenika i metoda uputstva za njihovu praktičnu primjenu u radu sa učenicima/ama. Ostala neštampana sredstva su: audio i video kasete, CD i zapisi u drugim medijima.

Za ostvarivanje javno važećeg obrazovnog programa, na prijedlog mjerodavnog savjeta, Ministarstvo prosvjete utvrđuje neophodne udžbenike i nastavna sredstva za upotrebu za određenu oblast obrazovanja.

Postupak pribavljanja i pripreme udžbenika za opšte obrazovanje i za opšteobrazovne predmete u stručnom obrazovanju sprovodi Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, a za stručno obrazovanje, odnosno stručno-teorijske predmete Centar za stručno obrazovanje. Postupak se sprovodi na temelju obrazovno-vaspitnih i pedagoško-metodskih standarda koje donosi nadležni savjet, na prijedlog Zavoda za školstvo odnosno Centra za stručno obrazovanje.

Udžbenik se priprema na osnovu rukopisa. Rukopis za udžbenik se pribavlja na temelju javnog konkursa.¹⁷

Na konkursu za pribavljanje rukopisa za udžbenik mogu učestvovati

¹⁶ Pravilnik Ministarstva prosvjete i nauke o postupku pribavljanja, ocjenjivanja, odobravanja i pripreme udžbenika i nastavnih sredstava; „Službeni list Crne Gore“, br. 31/04 od 14.5.2004.

¹⁷ Rukopis za udžbenik može se pribaviti neposrednim izborom autora ili neposrednom ponudom autora u slučaju kada na konkursu nije izabran rukopis za udžbenik ili ako obrazovni program počinje da se primjenjuje u roku kraćem od 18 mjeseci od dana njegovog donošenja; član 5. Pravilnika; „Službeni list Crne Gore“, br. 31/04 od 14.5.2004.

crnogorski, ali i strani državljani ukoliko čine dio autorskog tima sa državljaninom/kom Crne Gore. Na konkursu ne mogu učestvovati lica zapošljena kod izdavača, kao ni lica koja učestvuju u radu organa mjerodavnih za odobravanje udžbenika. Rukopis za udžbenik dostavlja se anonimno, pod šifrom.¹⁸

Svaki rukopis udžbenika podliježe stručnoj ocjeni – recenziji. Istu daje recenzentska komisija, koju određuje izdavač, a na temelju liste potencijalnih recenzenata koju utvrđuje mjerodavni savjet. Komisija ima od pet do sedam članova/ica, od kojih su najmanje dvoje naučni radnici/ce, po jedan/na pedagog/škinja i psiholog/škinja i nastavnik/ca koji/a izvodi nastavu u školi iz predmeta ili oblasti za koju se priprema udžbenik. Recenzentska komisija dostavlja odluku izdavaču i autoru/ki.¹⁹ Rukopis se mora dopuniti i popraviti u skladu sa datim preporukama. Odluka izdavača po prigovoru je konačna.

Izdavač udžbenika podnosi zahtjev za odobrenje udžbenika Komisiji koju formira NSO. Komisija se sastoji od naučnih radnika/ca i praktičnih nastavnika/ca za određeni nastavni predmet ili oblast za koju se udžbenik odobrava. Kada komisija odobrava udžbenik na nekom od manjinskih jezika onda je u njenom sastavu obavezno jedan nastavnik/ca koji izvodi nastavu na tom manjinskom jeziku.

NSO donosi rješenje o odobravanju udžbenika za upotrebu koje sadrži naziv udžbenika, imena autora/ki, predmet, razred i vrstu škole za koju se udžbenik odobrava. Udžbenik se odobrava, po pravilu, na četiri, a najduže na šest godina. Drugo i naredna izdanja odobrenog udžbenika ne podliježu ponovnom postupku odobravanja, ako se u njemu vrše izmjene i dopune kojima se ispravljaju greške u imenima, nazivima i brojevima ili koje nastaju zbog promjene propisa, kada se unose nove mjerne jedinice ili druge oznake, ili kada se zbog inovacije obrazovnog programa unose izmjene i dopune koje ne prelaze 30% ukupnog sadržaja.²⁰ NSO može odobriti za upotrebu udžbenik koji je izdat u inostranstvu, ukoliko ispunjava propisane kriterijume i standarde koji važe za izdanja u Crnoj Gori. Ako nedostaje udžbenik za određeni nastavni predmet ili oblast, NSO može odobriti upotrebu prevedenog ili prerađenog stranog udžbenika tako da on odgovara javno važećem obrazovnom programu u zemlji.

NSO može povući iz upotrebe već odobreni udžbenik, na temelju mišljenja iste komisije koja preporučuje i odobravanje udžbenika. Inicijativu

¹⁸ Član 7. Isto.

¹⁹ Odluka sadrži kratak prikaz rukopisa i mišljenje recenzentske komisije da li je rukopis usklađen sa utvrđenim standardima i kriterijumima za izradu udžbenika; stav 3. član 9. Pravilnika.

²⁰ Član 16. Pravilnika; Isto.

za povlačenje udžbenika iz upotrebe može podnijeti, po pravilu, poslije tri godine upotrebe: nastavnik/ca, stručni aktiv nastavnika/ca, škola, Centar za stručno obrazovanje, Zavod za školstvo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva ili Ministarstvo prosvjete.²¹

3.3. OBRAZOVNI INSTITUCIONALNI OKVIR

Zavod za školstvo je upravna institucija koja, između ostalog, utvrđuje i obezbjeđuje kvalitet obrazovno-vaspitnog rada u ustanovama i obavlja razvojne, savjetodavne, istraživačke i stručne poslove iz oblasti: predškolskog vaspitanja i obrazovanja, osnovnog obrazovanja i vaspitanja, srednjeg opšteg obrazovanja, stručnog obrazovanja i obrazovanja odraslih, obrazovanja i vaspitanja dece sa posebnim potrebama i vaspitanja u domovima učenika/ca. Zavod za školstvo, samostalno i u saradnji sa obrazovnom ustanovom, utvrđuje kvalitet realizacije standarda obrazovno-vaspitnog rada, radi na unapređivanju obrazovno-vaspitnog rada u ustanovama, obavlja stručne poslove praćenja, analize i razvoja obrazovnog sistema, obavlja pripremu stručnih zadataka o pitanjima kojima odlučuju NSO i Ministarstvo prosvjete i sporta, priprema obrazovno-vaspitne i pedagoško-metodske standarde udžbenika i priručnika za srednje opšte obrazovanje i za opšteobrazovne predmete u stručnom obrazovanju, obavlja stručne poslove u pripremi: obrazovnih programa, kataloga i standarda znanja, normativa i standarda nastavnih sredstava i opreme.

Centar za stručno obrazovanje (CSO) je javna ustanova koju osniva Vlada, zajedno sa Udruženjem poslodavaca, sindikatom i Zavodom za zapošljavanje Crne Gore. Obavlja razvojne, savjetodavne, istraživačke i stručne poslove iz oblasti stručnog obrazovanja i obrazovanja odraslih. CSO ima, u oblasti stručnog obrazovanja i obrazovanja odraslih, nadležnosti već predstavljene u slučaju Zavoda za školstvo.

Ispitni centar (IC) je javna Vladina ustanova koja obavlja eksternu provjeru postignutog standarda znanja i vještina učenika/ca odnosno polaznika/ca. IC priprema zadatke, organizuje i izvodi ispite, osposobljava ustanove za pripremu izvođenja eksternih ispita, savjetuje i pruža usluge za eksternu provjeru znanja, istražuje i razvija eksternu provjeru znanja učenika i polaznika, vrši međunarodnu uporedivost kvaliteta obrazovnog sistema, realizuje međunarodna testiranja.

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva je javna ustanova čija je

²¹ Član 19.; Isto.

temeljna djelatnost pripremanje i izdavanje udžbenika i drugih nastavnih sredstava za predškolsko obrazovanje i vaspitanje, osnovne škole, gimnazije i specijalne škole, izdavanje publikacija i informativnih glasila za potrebe prosvjete i izdavanje priručne literature za učenike/ce i nastavnike/ce.

Uloga Ministarstva prosvjete je da nadzire sprovođenje zakona dok mjerodavna Prosvjetna inspekcija vrši inspekcijski nadzor nad radom samih ustanova.

Nastavnici/ce imaju profesionalnu slobodu u načinu organizovanja nastave, primjeni nastavnih metoda, u izboru oblika rada sa učenicima/cama, kao i u izboru zadataka koje im postavljaju u okviru utvrđenog obrazovnog programa.²²

3.4. NACIONALNA LGBT POLITIKA

Vlada Crne Gore, na sednici održanoj 9. maja 2013. godine, usvojila je Strategiju za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za period od 2013. do 2018. Strategija je nastala kao sistemski odgovor Vlade Crne Gore da se odlučno bori protiv svih oblika diskriminacije.

Vlada je, pri izradi i usvajanju prve nacionalne LGBT politike, pošla od činjenice da je položaj LGBT osoba izložen dominantnoj društvenoj percepciji, da njihovo postojanje predstavlja kršenje morala i vrijednosti o poželjnom načinu života, te da postoji znatan broj građana/ki, koji su zbog svoje stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, izloženi različitim oblicima isključenja, nasilja i diskriminacije. Vlada je primijetila da se to dešava kako u okviru njihovih familija tako i u društvu u cjelini.²³

Pri definisanju Strategije korišćena su najbolja iskustva Holandije, Norveške, Švedske, Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske, te Kanade, kao i vrijedni rezultati napora i inicijativa, preduzetih minulih godina, od Vlade i posebno nevladinog sektora u Crnoj Gori koje je suštinski

²² Član 99.; Isto.

²³ Uvodno obraćanje dr Jovana Kojičića i mr Aleksandra Saše Zekovića; Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori 2013-2018; Dostupna u ovoj publikaciji i na www.gov.me

ovu temu postavilo na društvenu i političku agendu.²⁴

Usvojena LGBT Strategija postala je sastavni i neraskidivi dio nacionalne obrazovne politike i ukupnih obrazovnih napora. U oblasti obrazovanja definisani su strateški ciljevi: unaprijediti dimenziju ljudskih prava u obrazovnom sistemu; unaprijediti kvalitet i praksu nastavnog procesa u vezi sa LGBT problematikom i unaprijediti školsku demokratsku kulturu, poštovanje i prihvatanje različitosti.

U Strategiji je navedeno da se u crnogorskom obrazovno-vaspitnom sistemu neće koristiti sredstva koja u nastavnom procesu podstiču diskriminaciju po bilo kom osnovu, pa i po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije. Vlada je u ovom dokumentu odlučno saopštila da će se nastavni proces razvijati na način da „afirmiše razumijevanje, toleranciju, socijalnu uključenost i društvenu koheziju“.²⁵ Precizirano je dalje da će, u kreiranju obrazovno-vaspitnog ambijenta, prosvjetne vlasti i školski autoriteti polaziti od zakonskih odredbi i ključnih vrijednosti ustavnog prava kao vodećih pretpostavki. Vodiće se računa, navodi se dalje, da se LGBT problematika tretira na svrsishodan i činjenicama zasnovan način. „Školske vlasti treba da su svjesne prisustva neprihvatanja homoseksualnosti, na koje upućuju nalazi istraživanja javnog mnjenja o homofobiji i, shodno tome, treba da izbjegavaju rizike koji iz toga proizilaze“.

„Vlada je odlučna u namjeri da škole u Crnoj Gori učini bezbjednim za sve učenike, bez obzira na njihovu različitost. Sigurno školsko okruženje je neophodan uslov za kvalitetno obrazovanje. Stoga će Vlada razvijati koncept koji podrazumijeva bezbjednu i podržavajuću sredinu za učenike i zaposljene u kojoj se identifikuje i rješava homofobno/transfobno nasilje u svim njegovim oblicima. LGBT adolescenti i nastavnici treba da se osjećaju sigurno prilikom saopštavanja svog identiteta, a svi učenici treba da imaju doživljaj da su zaštićeni od seksualnog uznemiravanja i nasilja“, precizirano je u poglavlju Strategije koje se odnosi na obrazovanje. Stoga će, kaže se dalje, Vlada uložiti „napore kako bi se povećalo znanje svih u školskoj mreži o nasilju u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom i njegovim izražavanjem, uključujući društvene mreže kao nova komunikacijska sredstva“. Dugoročno,

²⁴ Prvi doprinosi za kreiranje nacionalne LGBT politike pruženi su od NVO Koalicije „Zajedno za LGBT prava“, nevladinih organizacija Juventas, LGBT Forum Progres, Centra za građansko obrazovanje (CGO), kasnije i od Stručnog radnog tima za izradu programskog dokumenta za borbu protiv homofobije koju je formirao potpredsjednik Vlade Crne Gore nakon procesa pregovora Vlade s civilnim društvom kojim sam, ispred civilnog društva, uspješno koordinirao. U praksi zaštite ljudskih prava, u svojstvu istraživača kršenja ljudskih prava u Crnoj Gori, od 2004. do 2012. godine, LGBT tematika je bila visoko pozicionirana u mojoj agendi, uključujući i oblast javnog zastupanja i promovisanja ljudskih prava LGBT osoba.

²⁵ Strategija Vlade Crne Gore za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori 2013-2018; Poglavlje: Seksualna orijentacija i rodni identitet u obrazovanju; Videti prilog.

ocjenjuje se u Vladinom strateškom dokumentu, sve to bi trebalo da doprinese tolerantnijem društvu.

LGBT Strategija, u oblasti obrazovanja, prepoznala je sljedeće programske mjere: pružati podršku nastavnom osoblju za integraciju LGBT tematike u nastavni proces u cilju jačanja postepenog sazrijevanja društva za prihvatanje različitosti; podsticati saradnju škola i roditelja, lokalnih vlasti, policije, socijalnih službi i nevladinog sektora; razvijati dijalog profesionalne javnosti i organizacija civilnog društva iz oblasti ljudskih prava LGBT zajednice; analizirati zakonska i strateška dokumenata u skladu s vizijom Strategije, kao i nastavne planove i programe i udžbenike u kontekstu zastupljenosti LGBT problematike; uz razvijanje dijaloga na svim nivoima, predložiti mjere i načine za inoviranje novih izdanja udžbenika, tekstualnim i ilustrativnim sadržajem koji će mladima približiti ljudska prava LGBT osoba, jačati kapacitete stručnih službi u srednjim školama za pomoć i podršku LGBT osobama i shodno tome, kreirati priručnik o LGBT perspektivi, prevenciji i sprečavanju nasilja po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta; razvijati školske inicijative nenasilja na svim nivoima, kroz kampanje koje se odnose na nove društvene mreže, obuhvatiti informacije o LGBT perspektivi i sprečavanju nasilja bilo koje vrste; istražiti potrebe, prava i položaj mladih, uključujući i mlade LGBT osobe i promovisati, u osnovnim i srednjim školama, izborne predmete koji su od dodatne važnosti za demokratsko i građansko obrazovanje i koji podržavaju otklanjanje tradicionalizma i stereotipa i uvažavaju evropsku perspektivu Crne Gore.

3.5. LGBT TEMATIKA U ŠKOLSKIM PROGRAMIMA I UDŽBENICIMA - VIĐENJA PROSVJETNIH VLASTI

Na početku izrade analize (2009) obratio sam se crnogorskim prosvjetnim vlastima, cijeneći da je naša komunikacija i saradnja povodom ove problematike od ključnog značaja. S posebnim zadovoljstvom mogu konstatovati da je odnos svih institucija bio izuzetno profesionalan i blagovremen i u tom pogledu dugujem veliku zahvalnost odgovornim licima u Zavodu za školstvo, Zavodu za udžbenike i nastavna sredstva i Ministarstvu prosvjete odnosno Ministarstvu prosvjete i nauke odnosno Ministarstvu prosvjete i sporta, prema ranijim nazivima.²⁶

Ministar prosvjete i nauke Crne Gore, povodom mog interesovanja za zvaničan stav Ministarstva o sadržaju školskih udžbenika u vezi sa seksualnim obrazovanjem, seksualnom orijentacijom i tretiranjem LGBT

²⁶ Posebno se zahvaljujem dr Draganu Bogojeviću, Nadi Durković i prof. dr Sretenu Škuletiću.

pitanja, zatražio je mišljenje Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva kao „relevantne institucije za pitanja udžbenika i nastavnih sredstava koja su u svakodnevnoj upotrebi, a samim tim i provjeri u nastavi“.²⁷

Zavod za školstvo me je, povodom istog, uputio na programe u kojima su predviđeni ciljevi za obradu sadržaja koji su u vezi sa temama za koje sam pokazao interesovanje. To su sljedeći predmetni programi: „Biologija“ za IX razred osnovne škole i za III razred gimnazije; „Priroda“ za VI razred osnovne škole,²⁸ „Sociologija“ za IV razred gimnazije, izborni program „Zdravi stilovi života“ za VIII ili IX razred osnovne škole, izborni program „Evropska unija“ za VIII ili IX razred osnovne škole.²⁹ Zavod za školstvo je iskazao spremnost i obezbijedio mi navedene predmetne programe.

Iz Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, na temelju obraćanja ministra prosvjete i sporta, obavijestili su me sljedeće: „Pri izradi udžbenika i priručnika za nastavnike vodili smo računa o primjerenosti sadržaja trudeći se da što više izbjegnemo zamke bilo kakvih stereotipa i smatramo da su naša izdanja politički, vjerski i rodno korektna“.³⁰

„Programi „Biologije“ za IX razred osnovne škole i III razred opšte gimnazije bave se reproduktivnim sistemom i u tom dijelu obrazovnog programa ima riječi o polno prenosivim bolestima i o mogućnostima zaštite. Izborni predmet Zdravi stilovi života bavi se, između ostalog, razvojem seksualnosti, faktorima rizika za polno prenosive bolesti i sigurnim seksualnim ponašanjem. U saradnji Zavoda za školstvo i UNDP obučeni su nastavnici/ce iz škola koje će učenicima ponuditi ovaj predmet kao izborni. Udžbenici Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva su na svakodnevnoj provjeri u nastavi, tako da smo za sve sugestije potpuno otvoreni. Isto tako ne bježimo od mogućnosti da timovi stručnjaka, prema dobro osmišljenoj metodologiji, analiziraju naše udžbenike“.³¹

Komunikacija sa Zavodom za udžbenike i nastavna sredstva se nastavila. U narednom dopisu glavne i odgovorne urednice navodi se da ih, kao izdavača udžbeničke literature, rukovode i obavezuju nastavni

²⁷ Odgovor ministra prosvjete i nauke prof. dr Sretena Škuletića broj 01-4628/4 od 29.10.2009. godine; ASZ Dokumentacija.

²⁸ Analiza udžbeničkog kompleta „Priroda“ za VI razred osnovne škole pokazala je da udžbenik i radna sveska nijesu relevantni s aspekta predmetne analize. Autori/ke kompleta su dr Danka Caković, Radovan Sredanović i Desanka Malidžan. Izdavač je Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2013, 64 strane, ilustrovan, Cobiss.Cg-Id 20517904;

²⁹ Odgovor direktora Zavoda za školstvo dr Dragana Bogojevića broj 01-2289/2 od 21.10.2009. godine; ASZ Dokumentacija.

³⁰ Odgovor glavne i odgovorne urednice Nađe Durković i Snežane Martinović, urednice za prirodno-matematičko područje od 20.10.2009. godine; ASZ Dokumentacija.

³¹ Isto.

programi. Iz Zavoda je, takođe, saopšteno da „u programima prirodnjačke grupe obaveznih predmeta nema operativnih ciljeva koji se tiču seksualne orijentacije, seksualne orijentacije između osoba istog pola, seksualnog ponašanja i odgovornosti roditelja u razvoju seksualnog identiteta. Izborni predmet Zdravi stilovi života za VIII ili IX razred osnovne škole bavi se, između ostalog, razvojem seksualnosti“. Konačno, zaključeno je da smatraju „da u našim udžbenicima nema diskriminatornih i neprimjerenih sadržaja“. ³² Takođe i Zavod za udžbenike i nastavna sredstva mi je obezbijedio jedan broj predmetnih udžbenika na koje su, kroz našu komunikaciju, ukazali. Dio udžbenika sam samostalno nabavio, a novija izdanja (2012), kupio je Centar za građansko obrazovanje (CGO).

U potpunosti sam uvažio sva stajališta ključnih državnih organa i institucija i predmetnu analizu počeo s preporučenim predmetnim programima i udžbenicima. Kasnije sam istu proširio i sa sadržajima s kojima, prema sopstvenoj procjeni, postoji odgovarajuća korelacija.

Ova analiza prvi put javno je predstavljena na panelu „Na putu ka EU: Obrazovanjem protiv diskriminacije LGBT populacije“ koji je, sredinom decembra 2010. godine u Podgorici organizovao Centar za građansko obrazovanje (CGO). Taj događaj predstavlja nastavak komunikacije sa crnogorskim prosvjetnim vlastima. Nakon prezentacije analize predmetnih programa i udžbenika na istu se osvrnuo gospodin Radovan Popović, rukovodilac Odjeljenja za kvalitet u Zavodu za školstvo. On je pohvalio analizu i istakao da predstavlja dobar osvrt na obrazovne prilike, da je rađena iscrpno i detaljno i uz dobro poznavanje unutrašnjeg obrazovnog sistema. Podsetio je da Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju promoviše obrazovanje bez diskriminacije i da to „obavezuje sve učesnike u procesu obrazovanja“. ³³

Rad na analizi nastavljen je i nakon njene prve javne prezentacije (početnih nalaza). Predmetna analiza je korišćena i kao osnovni materijal za rad Stručne radne grupe Vlade Crne Gore za analizu školskih programa i udžbenika sa aspekta ljudskih prava LGBT osoba (videti u prilogima). Rad na analizi nastavio se i tokom izrade prve nacionalne LGBT politike (takođe videti u prilogima), kao i kasnije, po njenom usvajanju, kada sam u obzir uzeo još nekoliko udžbenika koji su počeli da se koriste u školskoj 2012/13. godini.

³² Odgovor glavne i odgovorne urednice u Zavodu za udžbenike i nastavna sredstva Nade Đurković broj 337/U od 5.11.2009. godine; ASZ Dokumentacija.

³³ Tonski zapis panela održanog 14.12.2010. godine i transkript sa istog; CGO Dokumentacija.

3.6. OTVORENI DIO PROGRAMA

Znatan broj autora/ki predmetnih programa i udžbenika i predstavnika/ca prosvjetnih vlasti je istakao mogućnost uključivanja LGBT pitanja u tzv. otvoreni dio programa (15-20% sadržaja programa).

Postojanje otvorenog dijela nastavnog plana i programa koji u saradnji sa učenicima/ama i lokalnom zajednicom kreira i određuje predmetni nastavnik/ca je pohvalno rješenje. Posebno zato što podstiče profesionalnu autonomiju, kako škole tako i nastavnog osoblja i uvažava određene specifičnosti lokalne zajednice.

Čini se da je znatan broj kontaktiranih autora/ki našao „alibi“ za nedostatke svojih udžbenika u vezi sa LGBT tematikom upravo kroz pozivanje na tzv. otvoreni dio programa i autonomiju nastavnika/ca da ga upotpune „čim žele“, pa i LGBT tematikom. Zato je, zbog kompletnosti ove analize, važno istaći i određena ograničenja i dileme u vezi sa ovim rješenjem.

Prije svega, treba jasno razlikovati ono što je obavezno i definisano programom, te uključeno u udžbenik od onog što je izborno, fakultativno ili lokalno.³⁴

LGBT tematika je izuzetno ozbiljno pitanje da bi isključivo bila tretirana kroz slobodne teme. Takođe, riječ je i o osjetljivoj temi čije obrađivanje ne smije biti prepušteno postojanju bilo čije volje.

Slobodne teme, kao posebni časovi, evidentiraju se u godišnjem planu rada koji priprema i nastavničkom vijeću predlaže direktor/ka škole, a usvaja školski odbor.³⁵ Sadržaji posvećeni LGBT tematici ne bi smjeli biti predmet preglasavanja na stručnim aktivima i školskim organima.

Sadržaj otvorenog dijela programa razmatra se na šednicama

³⁴ Osnovna uputstva za rad predmetnih komisija, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica 2003, strana 9.

³⁵ Školski odbor ustanova iz oblasti osnovnog obrazovanja i vaspitanja i srednjeg opšteg obrazovanja čine: tri predstavnika/ce Ministarstva prosvjete i nauke, odnosno tri predstavnika/ce opštine za ustanove čiji je osnivač opština (što nije slučaj u postojećim crnogorskim prilikama), jedan predstavnik/ca zapošljenih i jedan predstavnik/ca roditelja; Školski odbor ustanova iz oblasti stručnog obrazovanja čine: predstavnik/ca zapošljenih, četiri predstavnika/ce Ministarstva prosvjete i nauke, odnosno četiri predstavnika/ce opštine za ustanove čiji je osnivač opština (što je nerelevantno za crnogorske prilike), predstavnik/ca socijalnih partnera i predstavnik/ca roditelja; član 73. Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju; „Službeni list Crne Gore“ broj 45/10.

nastavničkog vijeća. Zavod za školstvo objavio je, krajem 2009. godine, da zabrinjava podatak da čak 50% gimnazija ne poštuje zakonske odrednice i ne razmatra na nastavničkom vijeću otvoreni dio programa, kao sastavni dio godišnjeg plana rada. U istom istraživanju je saopšteno da se prilikom izrade ovog dijela programa nastavnici/e, u 80% slučajeva kada je riječ o gimnazijama, konsultuju sa učenicima/ama, roditeljima ili sa mjerodavnim lokalnim institucijama. Oko dvije trećine osnovnih škola pri izradi ovog dijela programa konsultuju učenike/ce i njihove roditelje. Ovi podaci su upitni jer se s njima ne slažu nalazi i izvještaji mjerodavnih službi.³⁶ Kod osnovnih škola identifikovani su i određeni problemi pri planiranju otvorenog dijela programa: neadekvatno razumijevanje nastavnog osoblja i škole, neuključivanje lokalne zajednice, nedostatak iskustva i nezainteresovanost. U slučaju gimnazija primjetno je da su lokalna zajednica i roditelji nezainteresovani za ovaj dio programa.

Ciljevi otvorenog dijela programa uglavnom se vežu za specifičnosti lokalne sredine sa aspekta predmetnog sadržaja. Iz istorije dio programa može biti posvećen značajnim događajima, ličnostima ili kulturnim spomenicima lokalne sredine, iz crnogorskog odnosno maternjeg jezika i književnosti narodnom stvaralaštvu toga kraja, specifičnom govoru ili nekom značajnom lokalnom piscu/spisateljici, iz muzičke kulture stvaralaštvu toga kraja, iz biologije i prirodnih nauka raznolikostima flore i faune, zemljišta. Ovaj dio programa, takođe pruža mogućnost veće zastupljenosti sadržaja relevantnih za istoriju i kulturu nacionalnih manjina. LGBT fenomen, iz saopštenih razloga i primjera, teško može biti dio opredijeljenog sadržaja.

Konačno, ovi časovi djelimično mogu biti posvećeni i operativnim ciljevima definisanim centralnim predmetnim programom - „Ukoliko nastavnik/ca smatra da je to najsvrsishodniji način korišćenja ovog fonda časova i ima na umu da primarna namjena ovih časova nije obnavljanje gradiva ili njegova sistematizacija. To su prvenstveno časovi će se nastavnici/e usmjeriti na želje učenika/ca i njihovu kreativnost, kako bi animirali/e učenike/ce za dalje i dublje izučavanje predmeta ili neke predmetne oblasti“.³⁷

Iskustva prosvjetnih vlasti i samih autora/ki udžbenika govore da predmetni nastavnici još nijesu dovoljno prepoznali svoje polje autonomije u sistemu. Njihovi kapaciteti još nijesu razvijeni za adekvatno tretiranje LGBT

³⁶ Strana 24.; isto.

³⁷ Strana 25.; Isto.

fenomena, pa se zato smatra neophodnim dodatna edukacija i podrška.³⁸

Ciljevi javnog obrazovanja u Crnoj Gori definisani su Ustavom, nizom domaćih zakonskih rješenja i međunarodnim konvencijama kojima je pristupila Crna Gora. Opredjeljivanje LGBT tematike isključivo za tzv. otvoreni dio sadržaja nastavnih programa može biti rizično i nedjelotvorno. Pored svih već iznijetih ograničenja, postoji opravdani rizik da LGBT tematika pokrene nesvrishodne rasprave u lokalnoj zajednici, školskim i roditeljskim strukturama. Pri razmišljanju o ovome treba imati u vidu istraživanja javnog mnjenja o homofobiji i dominantno neutemeljno tretiranje homoseksualnosti kao bolesti.³⁹ Takvom pristupu mogu pribjeći ne samo roditelji već i nastavnici/ce pružajući otpor deklarisanim ciljevima javnog obrazovanja. Školske vlasti treba da učine sve što je potrebno kako bi se takvi rizici u potpunosti izbjegli. Na takvo postupanje obavezuje ih, dodatno, i Vladina LGBT Strategija.

3.7. PROCJENA USPJEŠNOSTI NASTAVNOG KADRA

Praktični kvalitet predmetnih programa i udžbenika kojih ih prate u značajnoj mjeri zavise od pristupa predmetnih nastavnika/ca. Zavod za školstvo je učinio jako puno na razvijanju sistema procjene uspješnosti rada nastavnog osoblja.

Procjena uspješnosti rada nastavnika (PURN) omogućava nastavniku/ci da ima jasnu sliku o svom radu, da zna da je sada u odnosu na prethodni period, kao i dalji razvojni pravac kako bi poboljšao kvalitet svoga rada. PURN takođe pruža podršku nastavnicima u usvajanju odgovarajućih vještina, znanja i iskustava koja će im omogućiti dalji razvoj i odgovor na izazove koje donose promjene, direktoru da identifikuje potrebe i definiše razvojni plan škole i konačno omogućava identifikaciju, prepoznavanje i

³⁸ „U našem iskustvu nastavnici još nijesu dovoljno prepoznali svoje polje autonomije pa bi stoga bilo neophodno uraditi dodatnu edukaciju (posebno seminari, okrugli stolovi, tribine, publikacije, štampati namjenske brošure itd.) da bi ovi problemi bili adekvatno tretirani i našli pravo mjesto u sistemu“; Mišljenje profesora Momira Dragičevića, koautora niza predmetnih programa i udžbenika; 15.12.2010. godine; ASZ Dokumentacija. Nevladina organizacija LGBT Forum Progres insistirala je kod prosvjetnih vlasti, ali i kod nevladinih organizacija koje rade na razvoju kapaciteta nastavnog kadra, poput Centra za građansko obrazovanje (CGO), da se obrazovne obuke fokusiraju na prepoznatim potrebama i nedostacima školskih udžbenika. Posebno je to važno za LGBT tematiku, jer se ista, posebno u udžbenicima za predmet Građansko vaspitanje, ignoriše i zapostavlja. Zato, nije dobro uvijek LGBT tematiku, prilikom tih obuka, ubaciti u opšte antidiskriminacione pristupe; Komunikacija sa menadžmentom CGO; avgust 2013; LGBT FP Dokumentacija.

³⁹ Relevantna istraživanja javnog mnjenja nevladinih organizacija Akcija za ljudska prava (2009), Centar za monitoring i Juventas“ (2010), Centra za građansko obrazovanje (CGO) i LGBT Forum Progres (2011). Videti: www.hraction.org, www.cemi.org.me, www.juventas.co.me, www.cgo-cce.org, www.lgbtprogres.me

ohrabrivanje dobre prakse.⁴⁰ Takođe, PURN je i tako postavljen da registruje primjere loše prakse i podstakne odgovarajuće korektivne mjere. Ipak, neki primjeri iz prakse čine upitnom blagovremenost ovog pristupa.

Procjena uspješnosti rada nastavnika/ca vrši se, između ostalog, na temelju opservacije časova,⁴¹ uvidom u dokumentaciju koja podrazumijeva planove rada i pripremu, uvidom u profesionalni portfolio⁴² i na temelju strukturiranog intervjua. Učesnici u procesu su direktor/ka (vrši procjenu), i nastavnik/ca (učestvuje u procjeni sopstvenog rada). Upitna je i tolerancija, iz različitih razloga, prema nastavnom osoblju kod kojih su registrovane konačne ocjene „ne zadovoljava“ ili „zadovoljava“ kao i profesionalno tolerisanje onih nastavnika/ca koji u javnim istupima saopštavaju stavove koji su protivni misiji i ciljevima zvaničnog obrazovanja, predmetnom programu i ciljevima predmeta koji realizuju.

Vjerovatno treba sačekati određeno vrijeme u pogledu formiranja dovoljno utemeljenog zaključka o djelotvornosti uspostavljenog mehanizma evaluacije, te koliko isti doista doprinosi „obezbjedivanju kvalitetnog obrazovanja za svu decu“ kako su ga promovisali njegovi autori/ke. U tom pogledu i zbog profesionalnog razvoja onih nastavnika/ca koji su kroz realizaciju predmetnih programa u vezi sa LGBT tematikom treba pristupiti odgovarajućim obukama čiju realizaciju treba podržati i voditi Zavod za školstvo.

Sa ovom ocjenom slaže se i autorka jednog od srednjoškolskih udžbenika, analiziranih u ovoj studiji, Zorica Kotri, inače stručnjakinja u Zavodu za školstvo. Ona je mišljenja da je udžbenik samo jedna od alatki u rukama nastavnika/ca i put do otvorenije i utemeljenije priče o LGBT populaciji vodi preko kvalitetne edukacije pa tako i senzibilizacije nastavnika/ca za ovu temu.⁴³

Zavod za školstvo u kontinuitetu preduzima ciljna istraživanja koja treba da pokažu u kojoj mjeri se (ne) primjenjuju najvažnija predviđena rješenja predviđena konceptom obrazovne reforme. Krajem 2009. godine objavljeni su rezultati istraživanja koji su se odnosili i na realizaciju nastave iz predmeta Građansko vaspitanje. Znatno broj nastavnika/ca smatra da jedan čas nedeljno nije dovoljan da se pređe nastavni program. Oko 14% nastavnika/

⁴⁰ Grupa autorki, „Procjena uspješnosti rada nastavnika – priručnik za škole“, strana 7, Zavod za školstvo, Podgorica, 2009

⁴¹ Četiri časa tokom dvije godine od kojih jedan treba da bude čas dodatne ili dopunske nastave; Isto, strana 13.

⁴² „Kolekcija dokaza o nastavnikovom radu: kompilacija stvari urađenih u učionici ili neđe drugo, a koje svjedoče o talentima i snagama, vještinama i znanjima“; Isto, strana 11.

⁴³ Odgovor gospođe Zorice Kotri, od 17.11.2010. godine, na pitanja u vezi sa kvalitetnom obradom i prisutnosti LGBT fenomena u udžbeniku „Sociologija“ za IV razred gimnazije; ASZ Dokumentacija.

ca nije stručno osposobljeno. Najveći broj nastavnika/ca ovog predmeta su nastavnici/ce ruskog jezika, istorije i geografije. Prepoznati su i neki, istina manji, problemi u realizaciji časova predmeta Građansko vaspitanje. Preporučeno je da škole posvete veću pažnju nastavi građanskog vaspitanja, ističući da su od ključnog značaja obučenost nastavnika/ca i adekvatni uslovi za realizaciju programa. Preporučeno je i da poštuju obavezu predviđenu programom da nastavu realizuju isključivo oni kadrovi koji su prošli kroz odgovarajuću obuku.⁴⁴

3.8. ZNANJE UČENIČKE ZAJEDNICE O SEKSUALNOJ ORIJENTACIJI

Nevladina organizacija Juventas iz Podgorice sprovela je projekat „Mi učimo ne-diskriminaciju“, koji je bio posvećen kreiranju sigurnog okruženja za sve učenike/ce, a posebno na poštovanje različitosti i izgradnju tolerancije u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom.⁴⁵

Istraživanje, rađeno, u sklopu navedenog projekta, od aprila do maja 2013. godine, uključilo je 1.599 učenika/ca svih razreda u 32 srednje škole. Objavljeno je da 44,2% učenika/ca ne bi, kako je pokazalo istraživanje, prihvatilo druga/drugaricu iz klupe ukoliko bi saznali da su pripadnici/ce LGBT populacije. Člana/icu familije drugačije seksualne orijentacije ne bi prihvatilo 54% učenika/ca. Četvrtina učeničke zajednice, među kojom je rađeno ovo istraživanje, misli da bi deca koja imaju kontakt sa LGBT osobama i sami postali dio te populacije.⁴⁶ Nešto manje od 50% učenika/ca je saopštilo da u školi mogu da govore o seksualnosti, seksualnoj orijentaciji i partnerskom odnosima, dok njih 39,3% nije zadovoljno informacijama koje u školi dobijaju o ovim temama. Interesan je podatak da 61,4% učenika/ca ne bi željelo da učestvuje u radionicama i seminarima na temu seksualnosti.

Ovo dragocjeno i korisno istraživanje pokazalo je koliko se zapravo svi učenici/ce osjećaju nesigurno u našim školama: 57,3% srednjoškolaca/ki je izjavilo da se svakodnevno ili često u njihovoj školi dešava da učenici/e budu izloženi/e podsmijavanju/omalovažavanju od drugih učenika/ca, 53,3% je izjavilo da se svakodnevno ili često dešava da učenici/e budu izloženi vrijeđanju, nazivanju pogrđnim imenima, 27,6% prijetnjama, a 16,7%

⁴⁴ Kao osnovni problemi su navedeni: didaktički materijal, posete raznim organima lokalne samouprave koje nije lako organizovati, te nedostatak učionica namijenjenih ovim časovima, neadekvatan namještaj i raspored istog; strana 64; Naša škola – istraživanje: Primjena reformskih rješenja u osnovnim školama i gimnazijama u Crnoj Gori, analiza rezultata sa preporukama, urednik dr Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, decembar 2009.

⁴⁵ Videti: <http://www.juventas.co.me/index.php/2012-03-20-15-23-23/mi-ucimo-ne-diskriminaciju/pres-konferencija>

⁴⁶ Isto.

je izjavilo da se u njihovoj školi svakodnevno ili često dešava da učenici/ce od strane drugih učenika/ca budu fizički povrijeđeni. Dodatno, 63% srednjoškolaca/ki izjavilo da je čulo da je neka mlada osoba, zato što drugi smatraju da je LGBT osoba, bila izložena podsmijavanju, 53,5% je čulo da je bila izložena vrijeđanju, 22,7% fizičkom povređivanju, a 29,8%/ je čulo da je bila izložena prijetnjama.⁴⁷

Posebno upozoravajući indikator za potrebne promjene za one koji kreiraju i primjenjuju nacionalnu obrazovnu politiku jesu podaci o prihvaćenosti LGBT osoba. Podaci da više od 44% srednjoškolaca/ki ne bi prihvatilo svog druga/ricu iz klupe kada bi izjavila da je LGBT osoba, člana/icu familije njih preko 54%, više od 39% nastavnika/cu koji su LGBT osobe, 46,1% prijatelja/icu, iznad 40% komšiju/nicu, preko 53% osobu na rukovodećem položaju u državi, krajnje su zabrinjavajući i dugoročno, društveno opasni. Ovo jasno ukazuje koliko je uspješno javno obrazovanje u prihvatanju tolerancije i ljudskih prava i koliko model i pristup obrazovanja, posebno, u osnovnoj školi treba mijenjati.

3.9. OBRAZOVNA PRAKSA BEZ DISKRIMINACIJE

LGBT Forum Progres, povodom početka školske 2013/14. godine, predstavio je program stalnog monitoringa nacionalne obrazovne prakse kako bi se kontinuirano pratio položaj i status LGBT učenika/ca i nastavnog kadra, kao i tretiranje LGBT pitanja i ljudskih prava u nastavnoj praksi i životu škole (osnovna i srednja) generalno. Program, kako je objašnjeno, direktno doprinosi implementaciji Strategije za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba, koju je 9. maja 2013. godine usvojila Vlada Crne Gore. LGBT Forum Progres želi, kroz uspostavljeni monitoring, pomoći „dalju izgradnju obrazovnog sistema i školskog okruženja koje je inkluzivno i motivirajuće za sve učenike/ce i kompletno nastavno osoblje bez obzira na bilo koju njihovu osobenost“, kao i “uspostavljanje sigurnog školskog okruženja i pozitivne atmosfere u kojoj se svako uvažava i prihvata“.

Ova NVO od crnogorskog ministra prosvjete zatražila je da odobri i podrži realizaciju ovog programa u svim osnovnim i srednjim školama, kao i kod obuke nastavnog kadra.⁴⁸ Kreiran je, tim povodom, poziv koji bi

⁴⁷ Juventas, „Istraživanje među srednjoškolcima o stavovima vezanim za seksualnost, seksualnu orijentaciju i partnerske odnose“, maj 2013.godine. Detaljnije videti/preuzeti: <http://www.juventas.co.me/images/dokumenta/jUVENTAS%20ISTRAZIVANJE%20SREDNJOSKOLCI%20final.pdf>

⁴⁸ Obraćanje ministru prosvjete Slavoljubu Stijepoviću, avgust 2013; LGBT FP Dokumentacija

trebalo da postane dostupan svima u školi, pod nazivom „Spriječimo zajedno diskriminaciju u obrazovanju“. Njime je LGBT Forum Progres pozvao sve učenike/ce, sve nastavnike/ce odnosno profesore/rice, kao i roditelje, da pomognu identifikaciju i registrovanje primjera diskriminacije, ponižavanja, nepravdnog odnosa i prakse koja LGBT osobe dovodi u ponižavajući i neprimjeren položaj. Komunikacija, naglašeno je, s osobljem LGBT Foruma Progres biće strogo povjerljiva i diskretna.

Svi oni su pozvani da iskustva i saznanja iz nastavne prakse, iz sadržaja udžbenika, implementacije predmetnih programa i nastavnih planova, odnosa nastavnog kadra prema LGBT tematici i pitanjima, odnosa menadžmenta škola i nastavnog osoblja prema LGBT osobama bez obzira da li su u statusu učenika/ca ili su dio nastavnog kadra, kao i diskriminaciju, mobing i nasilje zbog različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta. U vezi sa predmetnim pozivom s ovom NVO, kontakt je moguće uspostaviti putem antidiskriminacionog telefona (067 916 44 25) ili elektronskom poštom (info@lgbtprogres.me).

3.10. DISKRIMINATORNI UDŽBENICI: PRITUŽBE LGBT ZAJEDNICE I ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA

NVO Centar za antidiskriminaciju „Ekvista“ i LGBT Forum Progres, obje sa sedištem u Podgorici, podnijele su, juna 2011. godine, Zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore pritužbu zbog povrede prava LGBT osoba u crnogorskim udžbenicima za osnovnu i srednju školu.

Udžbenici koje je izdao Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, a za upotrebu odobrio Savjet za opšte obrazovanje, sadašnji Nacionalni savjet za obrazovanje, prema ocjenama ovih NVO nijesu u skladu sa ciljevima vaspitanja i obrazovanja u Crnoj Gori, usvojenim predmetnim programima i potpuno zapostavljaju i ignorišu LGBT prava i postojanje LGBT osoba u Crnoj Gori. Na taj način se ne govori, ocijenile su ove NVO, kroz sistem javnog obrazovanja, o postojanju i pravima osoba koje pripadaju manjinskoj LGBT zajednici i time dodatno doprinosi stigmatizaciji i njihovoj socijalnoj isključenosti i razvijanju dugoročne netolerancije i diskriminacije.

Ove NVO su preporučile da se u obzir uzmu ustavne garancije u oblasti ljudskih prava, Zakon o zabrani diskriminacije, sadržaj pozitivnih propisa iz oblasti obrazovanja, sadržaj odobrenih predmetnih programa i sadržaj sljedećih predmetnih udžbenika koji ih prate: „Sociologija“, udžbenik za opštu gimnaziju, „Građansko obrazovanje“, udžbenik za izborni predmet

u gimnaziji, „Pojedinač u grupi“, udžbenik za izborni predmet za III i IV razred gimnazije, „Filozofija“ udžbenik za IV razred gimnazije, „Biologija“, udžbenik za gimnaziju i „Građansko vaspitanje“, udžbenik za osnovnu školu.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore zatražio je i dobio izjašnjenje Nacionalnog savjeta za obrazovanje koji je konkretnim povodom tražio mišljenja Zavoda za školstvo i Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.

Iz Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva ocijenili su da je pritužba nevladinih organizacija, „Centar za antidiskriminaciju – Ekvista“ i LGBT Forum Progres prilično uopštena i neprecizna, ali da su oni spremni i otvoreni za saradnju. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je informisan da je u toku izrada nove generacije udžbenika u kojima će biti izbjegnuti stereotipi svake vrste. Dodatno, povodom pritužbe informisan i da je Vlada Crne Gore, u međuvremenu, Rješenjem broj 10-10621 od 25. oktobra 2011. godine, obrazovala Stručnu radnu grupu za pripremu analize LGBT prava u udžbenicima. Saopšteno da je za članicu grupe imenovana i Nađa Durković, tada glavna i odgovorna urednica Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva „te da se nadaju da će sistematski pristup ovom problemu doprinijeti da će u novoj generaciji udžbenika na odgovarajući način biti obrađena pitanja o kojima se govori u pritužbi“.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je ocijenio, u aktu broj 01 - 536/11 od 31.12.2011. godine, da nadležne državne institucije imaju sistemski pristup poboljšanju ove tematike i da će u novoj generaciji udžbenika biti izbjegnuti stereotipi svake vrste, pa i oni prema LGBT osobama. Zaključio je da je Vlada Crne Gore formirala ekspertsku stručnu grupu za pripremu analize ljudskih LGBT prava u nacionalnom obrazovnom sistemu i da postoji prilična otvorenost za saradnju sa svima po tom pitanju.⁴⁹

Rad ekspertске radne grupe završen je krajem septembra 2012. godine, a analiza je dostavljena Vladi kao naručiocu posla. Analiza je⁵⁰ ukazala koji sadržaji udžbenika za osnovnu i srednju školu treba da budu izmijenjeni odnosno dopunjeni. Analizu, zaključke i preporuke ekspertskog tima razmatrao je i Savjet Vlade Crne Gore za zaštitu od diskriminacije, kojim je predsjedavao premijer dr Igor Lukšić, početkom novembra 2012. godine.⁵¹

⁴⁹ strana 70, Marijana Laković i mr Aleksandar Saša Zeković: „Zastupanje slučajeva diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u Crnoj Gori: Od načela do prakse“, LGBT Forum Progres, Podgorica, 2012.

⁵⁰ Videti prilog 1

⁵¹ Savjetom se upoznao sa analizom Stručne radne grupe i ocijenio potrebnim da se njeni nalazi uzmu u obzir pri izradi Strategije za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba. Ovim je ekspertskoj grupi prestao dalji rad; Zapisnik sa sjednice Savjeta od 7.11.2012. godine; CGO Dokumentacija.

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore, za razliku od sličnih institucija u regionu (Hrvatska i Srbija), nije se bavio analizom udžbeničkih sadržaja niti je izdao ocjenu povodom konkretne pritužbe. Svakako, ova institucija je osnažila komunikaciju prosvjetnih vlasti i civilnog društva.

Pojedini univerzitetski profesori, tuženi pred domaćim sudovima, zbog diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, prema informacijama LGBT Forum Progres i Centra za antidiskriminaciju „Ekvista“ pozvali su se, tokom postupka, na sadržaje pojedinih školskih udžbenika.⁵²

3.11. MEĐUNARODNA ISKUSTVA: NASTAVNI PLANOVI I PROGRAMI I LGBT PRAVA

Međunarodna iskustva govore da se pristup LGBT fenomenu u osnovnim i srednjim školama postepeno inovira u skladu sa savremenim konceptom i praksom ljudskih prava.

U nekim evropskim zemljama, poput Kraljevine Holandije, značajna pažnja se posvećuje odgovarajućem inoviranju udžbenika sa svakodnevnom praksom ljudskih prava. Tako se trajno radi na razvijanju otvorenog i tolerantnog društva i blagovremenom sprečavanju otpora realizaciji pojedinih ljudskih prava. Sve su češći primjeri da se u zvaničnim i preporučenim udžbenicima predstavljaju, i ilustrativno, primjeri istopolnih familija i LGBT osoba kao i drugih činjenica koje predstavljaju holandsku društvenu realnost (fotografije pokrivenih mladih devojaka muslimanske vjeroispovijesti). Homoseksualni fenomen se uključuje, recimo, i u postavkama matematičkih zadataka.

Veliku pažnju javnosti u Holandiji izazvalo je objavljivanje 2000. godine dečije slikovnice o istopolnoj ljubavi pod nazivom „Kralj i kralj“ (originalno na holandskom “Koning en Koning”) autorki i ilustratorki Linde de Haan i Sterne Nijland. Knjiga je veoma jasno napisana da normalizuje homoseksualnu romansu i brak u mislima mlade dece. Bajka počinje insistiranjem Kraljice majke da oženi svog sina prestolonasljednika. Međutim, on odbija sve ponuđene devojke za brak. Jednu princezu, zainteresovanu za brak, pratio je njezin brat. Kada ga je princ vidio, zaljubio se na prvi pogled u njega („It was love at first sight“). Knjiga ilustruje te scene i princezinu zbunjenost. Priča se završava slikom poljupca između dva princa odnosno

⁵² Zapisnici i izvještaji sa ročišta; Dokumentacija Centra za antidiskriminaciju „Ekvista“ i LGBT Forum Progres.

kralja što, takođe, predstavlja jasnu poruku za decu. Knjiga je kasnije prevedena na engleski i na još nekoliko svjetskih jezika.

Krajem marta 2006. godine u osnovnoj školi „Joseph Estabrook“⁵³, Lexington, država Massachusetts, Sjedinjene Američke Države, nastavnik je odlučio da na času u drugom razredu, na kojem je razmatrana tema vjenčanja i brakovi, pročitava već pomenutu dečiju slikovnicu „Kralj i kralj“. Postojanje tzv. homoseksualne agende u javnim osnovnim školama izazivala je i ranije reakcije tradicionalističkih krugova i pojedinih roditelja.⁵⁴ Knjiga je i dalje prisutna u javnim osnovnoškolskim učionicama na ovom području. Administracije ovih ustanova, vjerujući da je problem u samim roditeljima da prihvate različitost, otpor su pokušavale riješiti upućivanjem istih da prisustvuju interaktivnim radionicama „Kako i zašto da govorim sa svojim decom o različitosti“ koje su vodili lica osposobljena od strane GLSEN-a.⁵⁵ Nezadovoljni sopstvenim tretiranjem i navodnim poništavanjem tradicionalnih familijarnih i roditeljskih vrijednosti registrovano je nekoliko slučajeva ispisivanja dece iz javnih škola i iseljavanje iz ovog okruga.⁵⁶ Ti roditelji su bili uvjereni da su nastavnici zaboravili da su učenici njihova privremena briga, te da njihovi roditelji različitih profila, okruženja i načina života koji je takođe morao biti poštovan.⁵⁷

I knjiga „Mamica, mama i ja“ Leslija Njumena ima interesantan pristup za decu mlađe dobi. Kroz rimovani tekst i ilustracije knjiga objašnjava jedan dan koji dijete provodi sa svojim mamama i predstavlja razmjenu ljubavi istopolnih roditelja i njihove dece.

Godine 2009. u Hrvatskoj je objavljen prvi dečiji roman koji afirmativno tretira rodne i seksualne manjine. Roman pod nazivom „Zvijeri plišane“ izdale su grupe „Kontra“ i „Lori“.⁵⁸

Težište evropskih napora u narednim godinama biće da se kroz

53 <http://teacherweb.com/MA/JosephEstabrook/SchoolHomepage/sdhp1.aspx>

54 Roditelju Davidu Parkeru je odbijen zahtjev da se njegovom detetu omogući napuštanje nastave kada se govori o homoseksualnosti. Predmet je završio i na Vrhovnom sudu koji je odbio da interveniše omogućivši školama razvijanje obrazovnih programa o homoseksualnosti bez roditeljskog pristanka i dopuštenja.

55 Gay, Lesbian and Straight Education Network je neprofitna organizacija utemeljena 1990. sa misijom da doprinese da svaki pripadnik/ca svake školske zajednice bude cijenjen i poštovan ličnost, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet odnosno izražavanje; Videti www.glsen.org

56 Slučaj familija Wambolt i Montalvo; Videti <http://www.massresistance.org/docs/parker/montalvo.html>

57 Javni protest roditelja Gerry-ja Wambolt-a; <http://www.massresistance.org/docs/parker/montalvo.html>

58 Predstavljanje knjige izazvalo je veliku pažnju javnosti i negativne komentare, posebno desničarskih političara. Knjiga niže priče o životima i odnosima među plišanim lutkama, promovise različitost i razbija kontekst tradicionalnih priča i bajki.

vizuelnu komunikaciju sa decom u učionici predstavljaju istopolne zajednice i homoseksualne familije, da se obezbijedi više štampanih sadržaja za decu koji uključuju snažniju prisutnost fenomena homoseksualnosti, te da nastavno osoblje značajnije pokreće i podstiče debate koje će voditi decu ka prihvatanju homoseksualnosti.

Neophodno je raditi na daljem jačanju crnogorskog obrazovnog institucionalnog okvira kako bi se pratila praksa ljudskih prava, uočavali ključni društveni izazovi i prijetnje razvoju demokratije i tolerancije, koji ujedno predstavljaju i temeljnu, zakonsku i razvojnu premisu obrazovnog sistema, te smanjio individualni otpor lica u obrazovnom sistemu koji rade na uređivanju i usvajanju predmetnih sadržaja i udžbenika.

U Sjedinjenim Američkim Državama brojne su sudske presude u vezi sa tretiranjem homoseksualnosti u obrazovnom sistemu i odnosu „tradicionalnih“ vrijednosti i prava seksualnih manjina. Poruka sudskih odluka/presuda jeste da, na primjer, religija i religijska uvjerenja moraju biti maksimalno poštovana i uvažena, ali nikako na štetu ostalih sekularnih, građanskih, vrijednosti i uvjerenja. Njima se promovise „jednak status i jednak ugled“.

IV – Predmetni programi i udžbenici – osnova škola

Analizirano je ukupno pet predmetnih programa za osnovnu školu i sedam predmetnih udžbenika.

Analizirani su sljedeći predmetni programi: „Priroda“, „Građansko vaspitanje“, „Zdravi stilovi života“, „Biologija“ i „Evropska unija“. Takođe analizirani su i ovi predmetni udžbenici: „Priroda“ za VI razred, „Građansko vaspitanje“ za VI razred, „Građansko vaspitanje“ za VII razred, „Zdravi stilovi života“ za VIII ili IX razred, „Biologija“ za VIII razred, „Biologija“ za IX razred i „Evropska unija“ za VIII ili IX razred.

Slijedi prezentacija najznačajnijih analiziranih predmetnih programa i udžbenika za osnovnu školu.

4.1. GRAĐANSKO VASPITANJE

„Građansko vaspitanje“ je obavezni školski predmet koji Crnu Goru, u regionalnom i evropskom okviru, demokratski prepoznaje. Dok su brojne zemlje, među kojima ima i članica Evropske unije, zanemarile obrazovanje za demokratsko obrazovanje ili su tek uvele, crnogorski obrazovni sistem gotovo cijelo jedno desetljeće, predano radi na njegovoj izgradnji i stalnom unapređenju.

Crnogorski model je postavljen tako da integriše sadržaje političke i demokratske kulture, ljudska prava i slobode (promovišući društvo kulture ljudskih prava), multikulturalno obrazovanje i obrazovanje za život s različitostima, politike i prakse mira i nenasilja, nenasilno rješavanje konflikata, politike održivog razvoja, socijalne psihologije, zdrave komunikacije i sl.

Možemo svi skupa, s ponosom, konstatovati da se u slučaju Crne Gore nije desilo zanemarivanje obrazovanja za demokratsko građanstvo od političkih i prosvjetnih vlasti (autoriteta).

Ipak, pažljivo čitanje pojedinih udžbenika nameće snažan dojam da ti sadržaji mogu stvoriti, kod mladih, konzervativnije i tradicionalističnije stavove nego što su oni kod starijih generacija. Zato obavezni predmet, Građansko vaspitanje, i izborni predmet u srednjim školama Građansko obrazovanje, uz ostale društvene predmete/udžbenike, treba snažnije koristiti

za izgradnju građanskih demokratskih kompetencija.

Posmatrajući „Građansko vaspitanje“ u korelaciji sa predmetnim udžbenicima „Građansko obrazovanje“, „Pojedinaac u grupi“, „Psihologija“ mogao bi se steći utisak da se kroz dokazano ćutanje o LGBT tematici zapravo promoviše obrazovanje na „ispravan“ način i „konzervativna modernizacija“ udžbeničke i obrazovne politike. Ćutanje o LGBT tematici i sakrivanje LGBT zajednice predstavlja jasne, „sakrivane“ efekte, koje često i nije lako prepoznati. Ipak, oni su i te kako važni.⁵⁹

Predmet Građansko vaspitanje ima istorijsku važnost i ulogu. Zato sve napore, preduzete u pogledu njegovog uvođenja u obrazovni sistem i očuvanja, treba maksimalno poštovati i uvažiti. On je, uostalom, potvrdio, opet za razliku od iskustava zemalja regiona, uz još neke predmete/udžbenike, sekularni koncept države. U Crnoj Gori se nije popustilo pritisku vjerskih i populističkih struktura, insistiranju na školsko „bezgrešno čitanje“ svetih knjiga, kao i povratku tradicionalističke pedagogije utemeljene na tradicionalnim autoritetima i punoj kontroli.

LGBT tematika, kojoj se, na svim nivoima, i dalje pruža snažan otpor zahtijeva dodatno inoviranje udžbenika, ukazuje na potrebu nastavka dodatnog obrazovanja nastavnog kadra kako u okviru nastavnih sadržaja, tako i u oblasti metodičko-didaktičke pripreme za školski rad. To je jedini, dugoročno održiv način, da unaprijedimo toleranciju i društvenu prihvaćenost LGBT osoba u Crnoj Gori koje su izložene i trpe razorne posljedice diskriminatorskih politika i prakse.

4.1.1. Predmetni program

Građansko vaspitanje je obavezni predmetni program za VI i VII razred devetogodišnje osnovne škole. Može se reći, prema ukupnom značaju i promociji koji prate ovaj predmet da on predstavlja jedan od oslonaca ukupnih reformi osnovnog i daljeg obrazovanja. Autorski tim ovog predmeta opredijelio se za takvu njegovu postavku (pa i naziv) koja će, prema njihovoj viziji, doprinijeti „bržoj demokratizaciji društva i podsticanju učenika/ca i nastavnika/ca da budu odgovorniji, tolerantniji i aktivniji sudionici u društvenim promjenama“.

Predmetni program za predmet Građansko vaspitanje, 2004. godine, za devetogodišnju osnovnu školu, izradila je Komisija u sastavu: prof. dr Rade

⁵⁹ O analizi novih hegemonijskih odnosa govori u svojoj knjizi Michael W. Apple, *Ideologija i kurikulum*, s engleskog preveo Đorđe Tomić, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.

Delibašić, predsjednik, i članovi/ce: prof. dr Radovan Radonjić, Anđa Backović i Vidosava Kaščelan. Izmjene ovog predmetnog programa uradila je 2011. godine, Komisija u sastavu: mr Zoran Lalović, predsjednik, i članice: Nadežda Vujašković, Snježana Bošković i Anđa Backović u svojstvu konsultantkinje. Nacionalni savjet za obrazovanje, na 11. sjednici, održanoj 27. 12. 2011. godine, utvrdio je izmjene predmetnog programa „Građansko vaspitanje“ za VI i VII razred osnovne škole.

Cilj predmeta Građansko vaspitanje je usvajanje znanja vještina i vrijednosti potrebnih mladima za aktivno i odgovorno učešće u demokratskom društvu.⁶⁰

Program građanskog vaspitanja obuhvata: (1) obavezne ciljeve i sadržaje programa (ovaj dio je jednak i obavezan za sve učenike/ce u zemlji);⁶¹ (2) ciljeve i sadržaje programa koje planira nastavnik/ca u saradnji sa učenicima/cama,⁶² i (3) ciljeve i sadržaje programa koje planira škola sa lokalnom zajednicom.⁶³

Predviđene su, za VI razred osnovne škole, sljedeće izborne teme: Lijepo ponašanje – bonton; Rodna ravnopravnost (rodno senzitivni jezik); Đeca sa posebnim obrazovnim potrebama u školi - međusobna pomoć i uvažavanje; Slobodno vrijeme; Pravilna upotreba Interneta; Solidarnost na djelu; Promocija prava djeteta u školi; Zlostavljanje i zanemarivanje djece; Druge kulture; Običaji u mom kraju nekad i sad.

Izborne teme u VII razredu osnovne škole, predviđene programom, su: Miroljubivo rješavanje sukoba; Empatija i aktivno slušanje; Nenasilna komunikacija; Uzori i vrijednosti mladih; Manjinske grupe; Stereotipi i predrasude; Nasilje među mladima; Mentalno zdravlje djece i mladih; Pubertet i adolescencija; Trgovina ljudima; Odnosi prema autoritetima nekada i sada – istraživanje; Ko su uzori mladih danas – istraživanje.

⁶⁰ Strana 7: Predmetni program „Građansko vaspitanje“, Zavod za školstvo, Podgorica, 2012.

⁶¹ „Teme obaveznog dijela programa podstiču učenike/ce da razumiju osnovne društvene grupe u kojima žive, da razviju svijest o pripadanju istima, stavove i vještine koji će im pomoći da aktivno učestvuju u društvenom životu“; strana 8; Isto.

⁶² „Izborne teme nude prostor za otvaranje i razumijevanje ličnih i društvenih fenomena za koje učenici/ce pokazuju posebno interesovanje, koji su aktuelni ili na koje se odgovori ne mogu naći na drugim mjestima. Izborne teme su i šansa da učenici/ce slobodno saopštavaju svoje potrebe i da zajedno sa nastavnicima/cama odlučuju o njihovom izboru. Naravno, njih treba birati tako da su komplementarne sa obavezanim temama. Neke specifične izborne teme mogu se realizovati kroz saradnju sa profesionalcima u zajednici, referentnim nevladinim organizacijama, ustanovama i sl.“; strana 8; Isto.

⁶³ „U okviru dijela programa koji planira škola sa lokalnom zajednicom nastavnik/ca se podstiče da planira i realizuje različite oblike društveno korisnog, humanitarnog i volonterskog rada (akcije i aktivnosti) u školi/lokalnoj zajednici“; strana 8; Isto.

Programom, za VI razred osnovne škole, postavljeni su, za svakog učenika/cu, sljedeći operativni ciljevi: analizira ulogu građanina i važnost učenja predmeta Građansko vaspitanje; razumije važnost politike i jednakog prava učešća građana u društvenom životu zajednice; razumije društveni značaj porodice i njen odnos sa drugim društvenim grupama i organizacijama; analizira ulogu pojedinih članova porodice i odnose među njima (uči da razlikuje: demokratske od nedemokratskih odnosa u porodici; ravnopravnost od neravnopravnosti u porodici; vaspitanje od zanemarivanja i zlostavljanja djece u porodici); analizira moguće izvore nesporazuma i sukoba u porodici, kao i načine prevazilaženja istih; upoznaje ulogu škole i razumije njen značaj u razvoju djeteta (upoznaje pravo na obrazovanje); upoznaje organizaciju škole, svoj položaj i ulogu drugih pojedinaca i grupa u školi; upoznaje važnost pravila, prava i dužnosti učenika/ca škole i procedure njihovog donošenja; upoznaje Konvenciju o pravima djeteta, njen sadržaj i značaj; upoznaje školu kao zajednicu različitih pojedinaca i važnost saradnje, dogovaranja i međusobnog razumijevanja; poznaje mogućnosti i važnost ličnog angažovanja u životu škole; upoznaje svoju lokalnu zajednicu (specifičnosti i karakteristike života ljudi u lokalnoj zajednici); upoznaje najvažnije aktivnosti ljudi (privrednu, kulturnu, društvenu, sportsku djelatnost ljudi u lokalnoj zajednici); upoznaje organizaciju vlasti u lokalnoj zajednici.⁶⁴

Za učenike/ce VII razreda osnovne škole postavljeni su sljedeći ciljevi: upoznaje pojam naroda (nacije) i važnost jednakosti, međusobne tolerancije; razumije važnost uvažavanja različitosti za skladan život u višenacionalnim zajednicama (multikulturalnost); upoznaje osnovna obilježja države i međusobne odnose između države i državljanina/ki, te razlikuje demokratsku od nedemokratske vlasti; razlikuje istinske, stvarne autoritete – uzore, od lažnih (uče da se suprotstave autoritetu koji prekorači svoju moć ili zloupotrijebi svoja ovlaštenja) i analizira različite uticaje na izbor uzora (uticaji: roditelja, škole, vršnjaka, medija...); analizira i razumije ulogu različitih autoriteta u svom okruženju (u porodici, školi, lokalnoj zajednici, državi); upoznaje se sa kulturnim, vjerskim, političkim i generacijskim razlikama i na životnim primjerima uvjerava da one nijesu sredstvo razdvajanja; analizira kulturne specifičnosti, razumije da nijedna kultura nije homogena i da u svakoj kulturi postoje različitosti (subkulture), analizira međusobne odnose ljudi u višenacionalnim zajednicama i razumije važnost tolerancije i međusobnog zbližavanja; analizira karakteristike ljudi u pojedinim periodima života (njihove potrebe, stavove, vrijednosti i sl.), razumije generacijske razlike i važnost međusobnog uvažavanja i tolerancije; analizira specifičnosti mlade

⁶⁴ U programu se na bilo koji način ne govori o različitoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu kao mogućem izvoru nesporazuma, nerazumijevanja kako u porodici, tako i u društvu. I pored toga, program pruža značajan prostor za razgovor i definisanje pravila ponašanja u školi koji bi mogao da posluži i za izgradnju tolerantijeg odnosa prema svim različitostima koje učenici/ce manifestuju ili njeguju.

generacije (potkultura mladih) i opasnosti koje prate period odrastanja, uči da prepoznaje i razlikuje šta je pravedno, a što je nepravedno; razumije važnost društvene pravde za čuvanje dostojanstva svakog čovjeka; analizira: neotuđivost, nedjeljivost i univerzalnost ljudskih prava i razumije ulogu Deklaracije o pravima čovjeka; analizira primjere kršenja ljudskih prava i uviđa značaj koji Deklaracija ima u životu svakog čovjeka; analizira društveni položaj djece i razumije ulogu Konvencije o pravima djeteta u svakodnevnom životu; analizira primjere kršenja prava djeteta; razumije ulogu pravnih normi i zakona za očuvanje slobode i pravde za svakog čovjeka; analizira svoju ulogu u zaštiti i unapređivanju društvene pravde i prava čovjeka; upoznaje demokratiju kao vrijednost i proceduru; razumije što je civilno društvo; upoznaje osnovne karakteristike autoritarne vlasti i uči da je razlikuje od demokratske vlasti; saznaje kako građani štite i unapređuju demokratiju u svojoj zajednici (odgovornost za demokratiju); razumije da je svijet međusobno povezan i da ono što se dešava u drugim djelovima svijeta utiče i na nas same (globalizam i međuzavisnost).

Program za VII razred posebno je kvalitetno i široko postavljen. I pored toga što se niđe ne pominju ljudska prava LGBT osoba, LGBT zajednica kao manjinska skupina (subkultura) ili homofobija kao društveni fenomen, predmetni program Građansko vaspitanje pruža sve uslove i mogućnosti da se u udžbeniku i nastavi snažno prepoznaju i uključe ove (LGBT) teme.

4.1.2. Predmetni udžbenik za VI razred

Autori udžbenika za VI razred osnovne škole „Građansko vaspitanje“ su dr Čedomir Ćupić i mr Zoran Lalović, a isti je odobren za upotrebu u devetogodišnjim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 01-346 od 17.10.2005. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 140 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 17938192.

Udžbenik ima sedam cjelina: „Uvod“, „Građansko vaspitanje“, „Porodica“, „Škola“, „Lokalna zajednica“, „Narod“ i „Država“. Udžbenik sadrži, kao priloge, „Malu školu uljudnog ponašanja“ i „Rječnik manje poznatih riječi“. U prilogima, kao ni u samom udžbeniku, nema sadržaja koji govore o rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji. Udžbenik nije rodno senzitivn.

U poglavlju „Uvod“ autori ističu da je za svakog učenika/cu prije nego što počnu izučavanje ovog predmeta „važno da znaju“ da je čovjek individualno, ali i društveno biće koje živi u (ne)materijalnom svijetu. Ističe se da čovjek ne živi sam, već zajedno s drugima, ima osjećaj zajedništva i zajedničke

pripadnosti. Pored materijalnog svijeta, kako autori kažu „svijeta stvari koje nas okružuju“, postoji i nematerijalni svijet – „svijet pravila, uloga, običaja, konvencija, zakona i slično“. „Nematerijalni svijet proizvod je čovjekovog života u zajednici i nije sačinjen od materijalnih stvari već od ideja, riječi, govora i dogovora“, ističu dvojica autora.

U cjelini „Građansko vaspitanje“ učenici/ce saznaju šta je politika, šta je građanin/ka i zašto je važno da svi oni imaju jednako pravo učešća u društvenom životu svoje zajednice. Naglašen je značaj uloge građanina u društvu, šta se od njih očekuje te zašto je važno osposobiti se za tu ulogu. Konačno, učenicima/cama pomaže se, savjetima, kako da primjenjuju građansko vaspitanje u životu. „Građansko vaspitanje“ definisano je kao predmet koji učenike/ce uči kako da učestvuju u društvenom životu zajednice. Pri tome, kao najvažnije zajednice, označene su porodica, škola i grad. Politika je definisana kao učešće u donošenju odluka važnih za cijelu zajednicu dok su građani „ljudi koji odlučuju“. Građanin je definisan i kao „pojedinaac koji aktivno učestvuje u društvenom životu svoje zajednice, koji nastoji da zajednicu unaprijedi i da život u njoj učini boljim za sve ljude“. Saopšteno je da predmet Građansko vaspitanje treba da pomogne da nauče kako zajedno s drugima da žive i kako s drugima da odlučuju, te da kod njih razvije građansko ponašanje. Pod tim ponašanjem podrazumijeva se da građanin/ka bude, između ostalog, pravedan (bori se za svoja i prava drugih ljudi) i miroljubiv (ne izaziva već rješava sukobe u zajednici). Dalje se navodi lista vrijednosti do kojih drži građanin: jednakost među svim ljudima, jednaka prava za sve ljude, sloboda za sve ljude, odgovornost, humanost, pravda i pravičnost. Pri definisanju i pojašnjavanju ovih vrijednosti na bilo koji način, shodno uzrastu, nije ukazano na izuzetno izražen problem netolerancije generalno u Crnoj Gori, na problem homofobije, društvenog položaja i jednakosti LGBT osoba s ostalima. Ovaj nedostatak tim prije dolazi do izražaja zato što se učenici/ce savjetuju da čitaju, analiziraju i koriste lekcije iz udžbenika, ali „da prije svega posmatraju stvarni život i u životu provjeravaju ono što uče u školi.“ Nastavnici i udžbenik, kaže se dalje, tu su da pomognu bolje razumijevanje onog što se dešava u porodici, školi, gradu i državi. Ljudska prava LGBT osoba su važna tema, a LGBT zajednica svakako najizraženija društvena grupa po diskriminaciji i društvenom neprihvatanju.

U cjelini „Porodica“ pojašnjeno je zašto ljudi žive u zajednicama i važnost porodice kao primarne zajednice. „Svatom čovjeku je potrebno da nekome pripada i da ga drugi vole. Potrebni su mu ljubav, poštovanje, podrška i uvažavanje drugih ljudi“. Među karakteristikama odnosa u porodici, između ostalih, navedeni su: bezgranično povjerenje i podrška svih članova, slobodno ispoljavanje osjećanja i misli, slobodno i nesputano ponašanje. Kada se govori o tome ko sačinjava porodicu koristi se neutralan termin „roditelj“ mada se na bilo koji način ne pominje da bar u svijetu, ravnopravno egzistiraju i istopolne

porodice. Vrlo korektno i pristupačno govori se o deci bez roditelja i potrebi za posebnu društvenu brigu o njima. Brak je definisan kao pojam „koji se obično vezuje uz riječ porodica“ i kao zajednica „muškarca i žene koja se ostvaruje radi zajedničkog života i podizanja djece“. Međutim, autori odmah ističu i razliku u poimanju braka i porodice, pa naglašavaju da postoji porodica i bez braka - vanbračna zajednica. Ona je opet rezervisana isključivo za muškarca i ženu. Autori dalje dodaju, manifestujući time i svoj vrijednosni stav, da je od najranijih vremena, zbog značaja koji porodica ima, društvo uvijek nastojalo da prirodnu vezu i zajednički život između, opet se naglašava, muškarca i žene, podrži i da je putem braka učini čvršćom. Brak se dalje definiše kao društveno priznata veza dvoje odraslih ljudi, opet se naglašava, suprotnog pola, jedne žene i jednog muškarca. Pri pojašnjavanju obreda vjenčanja autori već ko zna koji put, opet naglašavaju da se „brak može zaključiti samo uz slobodan pristanak muškarca i žene“. Dalje predstavljaju različite uloge porodice kao i odnose u porodici. Ni tu nema mogućnosti, čak ni da se terminološki prepozna, da u svijetu postoje istopolne porodice i roditelji. Pravi se razlika između autokratske (tradicionalne) i demokratske (savremene) porodice. Promovisanje demokratske familije doprinosi i boljem razumijevanju i statusu LGBT osoba u njima. Autori značajnu pažnju posvećuju nasilju u familiji. Oni prepoznaju i oblike neprihvatljivog ponašanja u njoj. S najvećim brojem njih suočavaju su najčešće i deca zbog svoje stvarne ili percipirane seksualnosti i rodnog identiteta (batine, vrijeđanje i nazivanje deteta pogrdnim imenima, kažnjavanje deteta uskraćivanjem vode, hrane i slično, zatvaranje deteta u sobu, podrum i sl.). Stiče se utisak da crnogorski udžbenici, generalno, promovišu značaj tradicionalnog koncepta porodice, koji je u svijetu počeo da se gubi i nedovoljno tretiraju feministička viđenja braka i porodice koja, na različitim poljima, imaju punu aktuelnost. Ovo pitanje se zapostavlja, što je značajnije, i u srednjim školama.

U cjelini „Škola“ učenici/ce uče o značaju i suštini škole, njenoj organizaciji, pravilima ponašanja, pravima deteta, učenju, međusobnim odnosima i učešću učenika/ca u životu škole. Autori su ovde podsjetili i na ciljeve javnog obrazovanja u Crnoj Gori. U dijelu u kojem se govori o pravilima napomenuta su i ona koja važe za sve škole. U tom kontekstu prepoznata su, između ostalih, i prava svakog učenika/ce da bude zaštićen/a od svih oblika nasilja u školi. Autori i izdavač udžbenika treba da preispitaju terminologiju koja se koristi u vezi sa decom i mladima s hendikepom. Dalje se govori o razumijevanju i sukobima u učeničkoj zajednici i školi u cjelini, kao i o participaciji u životu škole pri čemu se afirmiše proaktivan pristup i zainteresovanost učenika/ca.

Zahvaljujući cjelini „Lokalna zajednica“ učenici/ce saznaju o životu i zadovoljavanju potreba u lokalnoj zajednici, razlikama između sela i grada, komunikaciji između građana, odlučivanju i donošenju odluka. Govori se i

o organizovanju i udruživanju građana (navode se primjeri ribolovaca, žena, stanara, penzionera), obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, organima lokalne samouprave.

U cjelini „Narod“ definišu se, između ostalih, pojmovi naroda/nacije, etničkog porijekla i tolerancije (međuetničke).

U cjelini „Država“ učenici/ce uče šta je država i kakav je odnos između države i državljana/ki. Kaže se, između ostalog, da država građanima obezbjeđuje (uloge države): zaštitu, red i sigurnost, uslove za život i rad i jednaka prava i jednake mogućnosti za sve („sprečavajući nepravde država čuva i garantuje pravdu“).⁶⁵

4.1.3. Predmetni udžbenik za VII razred

Autori udžbenika za VII razred osnovne škole „Građansko vaspitanje“ su mr Zoran Lalović i dr Čedomir Ćupić. Udžbenik je odobren za upotrebu u devetogodišnjim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 01-144/1 od 25.8.2006. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2008, 188 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 11608336.

Komunikacija sa autorom predmetnog udžbenika

Povodom analize ovog udžbenika obratio sam se koautoru Zoranu Laloviću interesujući se za njegovo profesionalno mišljenje o sadržaju i tretiranju LGBT prava u predmetnom programu i udžbeniku. Posebno me zanimalo zadovoljstvo, s određene vremenske distance od pisanja udžbenika, predstavljanjem LGBT tematike, homoseksualnosti i rodnog identiteta. Interesovao sam se da li je udžbenik moguće inovirati i dopuniti, da li je tema za koju sam pokazao interesovanje, dovoljno ilustrativno i primjerima predstavljena u udžbeniku, da li su eventualno autori imali iskustva da kreirani stručni sadržaj, posebno onaj vezan za LGBT fenomen, nije prošao određene procedure pri konačnom prihvatanju i odobravanju programa ili udžbenika, te konačno koliko predmetni nastavnici/e imaju slobode i mogućnosti da nastavni proces samostalno dopune sadržajima koji afirmativno govore o homoseksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu, istopolnim zajednicama i familijama.⁶⁶ S obzirom da je gospodin Lalović (ko)autor većeg broja predmetnih programa i udžbenika, koji su predmet ove analize, integralno prenosim njegov odgovor jer je, između ostalog, relevantan i pri razmatranju

⁶⁵ strana 130; „Građansko vaspitanje“, autori dr Čedomir Ćupić i Zoran Lalović, udžbenik za VI razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2013.

⁶⁶ Obraćanje autoru udžbenika „Građansko vaspitanje“ mr Zoranu Laloviću, novembar 2010, januar i februar 2011; ASZ Dokumentacija.

analize sadržaja drugih školskih programa/udžbenika kao što su „Pojedinaac u grupi“ i „Psihologija“:

„Učestvovao u izradi većeg broja dokumenata (programa i udžbenika) koji se, pored ostalog, bave i za mene tako važnim temama kakve su: ljudska i manjinska prava, pojaveigmatizacije i diskriminacije, postojanjem i žrtvama stereotipa i predrasuda, te različitim društveno devijantnim ponašanjima kakva su npr. netolerancija i agresivnost i sl.

U nekim od ovih dokumenata (u programima ili u udžbenicima) ljudska i manjinska prava (npr. dječija prava) pojavljuju se kao posebne teme (npr. dječija prava u udžbeniku „Građansko vaspitanje“, ili stavovi, predrasude i stereotipi u udžbeniku „Pojedinaac u grupi“), ali je češći i za školu primjereniji pristup da se ove teme obrađuju u sklopu drugih, opštijih tema (npr. o rodnoj ravnopravnosti, o položaju i pravima žena se govori u okviru teme porodica ili se o položaju pojedinih manjinskih grupa govori u okviru teme stereotipi i sl.).

Bilo da je u pitanju jedan ili drugi pristup uvijek je bila prisutna otvorena namjera da se djeci i mladima učine vidljivim određene „ugrožene grupe“ (djeca, žene, siromašni, bolesni, oni sa HIV-om, pripadnici određenih etničkih i vjerskih grupa, homoseksualci itd.) i da im se ukaže na realno prisutnu opasnost od njihovog marginalizovanja, etiketiranja i negiranja njihovih ljudskih prava. Tako npr. grupa „homoseksualci“ pojavljuje se najmanje dva puta (koliko se sjećam) u udžbeniku „Pojedinaac u grupi“ i oba puta u kontekstu ukazivanja postojanja realne opasnosti od negiranja njihovih ljudskih prava i društvene izolacije. (Nisam siguran, ali mislim da je to prvi slučaj isticanja ovog pojma u našim udžbenicima). Na sličan način su tretirane i mnoge druge grupe (npr. siromašni, hendikeprani, bolesni, stari, oni sa HIV-om...).

Meni je sada teško ocijeniti stepen zadovoljstva urađenim, ali je važno razumjeti da je uvijek postojala jasna i otvorena namjera ukazivanja mladima na određene društvene probleme, kao i namjera da se, ako ništa drugo, a ono dalje ne podupiru postojeće predrasude i da se ne doprinosi socijalnoj isključivosti i negiranju ljudskih prava. Naravno, uvijek je moguće da u dokumentu promakne i neki stereotip, ali ako i jeste, nije bilo namjere. Ipak, ovo su samo dokumenti. Mnogo je važnije ono što se dešava u učionicama.

Pitate, da li nastavnici imaju mogućnost i slobodu da govore o ovim temama. Vama je vjerovatno poznato da su svi programi u osnovnoj školi i gimnaziji otvoreni i da nastavnici imaju mogućnost da oko 15% vremena (od ukupnog broja časova) obrađuju teme i sadržaje za koje su učenici zainteresovani (naravno, te teme moraju biti iz djelokruga određene nauke). To je npr. slučaj sa građanskim vaspitanjem u osnovnoj školi, sa psihologijom ili sociologijom u gimnaziji i sa svakim drugim predmetom u osnovnoj školi i gimnaziji (npr. sa biologijom, istorijom itd.).

Pored obaveznih predmeta učenici u našim školama imaju priliku

da biraju i uče izborne predmete. Tako npr. u osnovnoj školi učenicima se nudi 37 izbornih predmeta, a u gimnaziji čak 39. Među izbornim predmetima u osnovnoj školi i gimnaziji nalaze se i takvi koji se više ili manje direktno odnose na teme o kojima je ovdje riječ, npr. Istraživanje humanitarnog prava, Istorija religije, Evropska unija, Zdravi stilovi života (u osnovnoj školi), te Pojedinaac u grupi, Sociologija kulture, Građansko obrazovanje, Evropske integracije, Medijska pismenost (u gimnaziji). Dakle, svi ovi predmeti, svaki na svoj specifičan način, daju prostora i mogućnosti za otvaranje i razgovor o temama vezanim za ljudska prava, razgovor o položaju manjinskih grupa, o pitanjima seksualnosti itd.

Da li se u školama, i koliko otvoreno raspravlja o ovim temama, teško je reći. Neka novija istraživanja (Uticaj izbornog predmeta „Zdravi stilovi života“ na znanje, vrijednosti i životne vještine učenika osnovne škole) pokazuju da je učenje ovog predmeta, pored ostalog, doprinijelo: smanjenju socijalne distance prema osobama sa HIV-om; boljem poznavanju oblika psihičkog nasilja; izboru adekvatnog načina reagovanja u situacijama izloženosti nasilju, bilo od vršnjaka, ili od odraslih; boljem poznavanju efikasnih postupaka sprečavanja nasilja u školi, itd.

Slični rezultati su utvrđeni nezavisnom evaluacijom nastave predmeta „Građansko vaspitanje“ u osnovnoj školi. Pokazalo se da nastavnici u okviru ovog predmeta sa učenicima otvoreno razgovaraju o raznim društvenim pitanjima, da djeca imaju mogućnost i da se osjećaju slobodnim da pitaju i iznose svoje stavove, razmišljanja i dileme. Činjenica da postoji ovakav predmet i da je obavezan u našim školama od velikog je značaja (to npr. nije slučaj ni u jednoj od zemlja okruženja). Kakvo je stanje u ostalim predmetima, meni je manje poznato, a mislim da to najviše zavisi od samih nastavnika, od njihove spremnosti i educiranosti za pojedine teme.

Ako se pogleda koju godinu unazad, mislim da je stanje danas znatno bolje nego ranije i da se stalno mijenja nabolje“, zaključuje u svom odgovoru mr Lalović.⁶⁷

Analiza i komentari tematskog sadržaja

Udžbenik „Građansko vaspitanje“ za VII razred osnovne škole ima pet cjelina - poglavlja: „Autoritet i uzori“, „Život s razlikama“, „Moja prava i moja odgovornost“, „Demokratija“ i „Društvo budućnosti“. Udžbenik sadrži, kao priloge, „Opštu deklaraciju o pravima čovjeka“, „Malu školu miroljubivog rješavanja sukoba u zajednici“, veoma koristan i interesantno postavljen prilog, i „Rječnik“, u kojem nema bilo kakvih pojašnjenja u vezi sa ljudskim pravima LGBT osoba, za njihov identitet, te mržnju, nasilje, stereotipe i pradasude

⁶⁷ Odgovor mr Zoran Lalović, koautor predmetnih udžbenika „Građansko vaspitanje“ (VI i VII razred osnovne škole), „Evropska unija“, „Evropske integracije“, „Pojedinaac u grupi“, „Psihologija“, 2011; ASZ Dokumentacija.

prema njima.

U poglavlju „Autoritet i uzori“ autori govore o autoritetu i moći, kao njegovoj ključnoj karakteristici. Govore i o razlikovanju stvarnih od lažnih autoriteta i autoritativnih ljudi. Dalje se predstavljaju autoriteti u porodici. Kaže da su u porodici autoritet roditelji i dodaje da to mogu biti ded, baba i drugi. „U nekim porodicama starija djeca mogu biti autoritet mlađoj, a negdje i muška ženskoj djeci“. ⁶⁸ Dodaje se da su u patrijarhalnoj (tradicionalnoj) i savremenoj porodici autoriteti različiti. Učenici/ce se pozivaju da razmisle o pravednosti odnosa u tradicionalnoj familiji. Promoviše se rodna ravnopravnost i insistira na tome da se autoritet mora zaslužiti. Pohvalno je što su upotrijebljene fotografije koje djelimično predstavljaju odrastanje u različitim porodicama (život samo sa majkom). U nastavku poglavlja predstavljaju se autoriteti u školi, u profesionalnim (radnim) organizacijama, politički autoriteti. Veoma je pohvalno što autori imaju takav pristup koji ne promovise poslušnost i pokoravanje autoritetu već insistiraju na preispitivanju i zaslugama svakog od njih. Kao autoriteti pominju se i branioci/teljke ljudskih prava, naučnici, sportisti. Svi oni su predstavljeni fotografijama. Od ukupno sedam fotografija, na njih pet su muški uzori.

U poglavlju „Život sa razlikama“ govori se o razlikama među ljudima, kako gledati na njih, o kulturnim razlikama i kako živjeti zajedno. Govori se i o etiketiranju pri čemu nijesu navedeni najčešći školski primjeri. Ovo poglavlje se moglo bolje iskoristiti i za predstavljanje razlika, između ostalih, kod mladih, i po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Međutim, o tome i toleranciji prema LGBT zajednici nema ni govora. Poglavlje, ilustrativno i sadržajno, nije dovoljno iskorišteno za promovisanje društvenog prihvatanja Roma, kao jedine manjine koja se, uz ostale, razlikuje, i po boji kože. Dalje se govori o multikulturalnosti i vrlo zanimljivo i ilustrativno, o etničkim razlikama i toleranciji. Značajna pažnja, u udžbeniku, posvećena je definisanju stereotipima i predrasudama i potrebi njihovog prevazilaženja. Na bilo koji način ponuđeni sadržaj, bar u udžbeniku, nije doveden u vezu sa LGBT osobama. Sadržaji o multikulturalizmu, bez LGBT i drugih sadržaja, su kontradiktorni. LGBT zajednica, seksualna orijentacija, rodni identitet ne pominju se ni pri definisanju i pojašnjavanju diskriminacije. Interesantno je da autori, pristupačno i razumljivo, govore o posljedicama diskriminacije u kojima se i te kako može pronaći, uz senzibilitet nastavnog kadra, i LGBT zajednica. Na primjer, kada se govori o izazovima (preprekama) pred kojim se nađe nacija (zajednica), populistički, ističe se i dežurna krivica onih „prema kojima već imamo negativno mišljenje“. ⁶⁹ To se često dešava i kod nas kada je riječ o nezapošljenosti, korupciji i kriminalu, siromaštvu. U tim

⁶⁸ strana 12; udžbenik „Građansko vaspitanje za VII razred osnovne škole“, autori mr Zoran Lalović i dr Čedomir Čupić; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2008.

⁶⁹ strana 47; Isto.

okolnostima, dominantna većina, ekstremno negativno reaguje i kvalifikuje, bilo koji pristup za zaštitu ljudskih prava LGBT osoba. Izostaje i minimalna solidarnost. O netoleranciji govori se razumljivim i prilagođenim rječnikom. To pruža i priliku i za razgovor o diskriminaciji i isključivanju LGBT osoba. „Netolerancija može da znači i odbacivanje drugoga zbog toga je različit. Tako se može desiti da ljudi zbog različitog mišljenja, drugačije frizure, drugačijeg načina života budu odbačeni, izolovani, pa čak vrijeđani i napadani“. ⁷⁰ Dalje se, u poglavlju, govori o razlikama generacijama, mladima, odraslima, starijima....

Treće poglavlje nosi naslov „Moja prava i moja odgovornost“. Učenici/ce, ovde, imaju priliku da nauče razlikovati pravedno od nepravednog (između ostalog „biti prisiljavan“, „nemati pravo da kažeš ko si“, „imati manje prava od drugih“). Takođe, učenici/ce, uče o pravdi kao „vrijednosti koja ljude poziva da drugome ne čine ništa što bi im naudilo“. Definicija pojma „dostojanstvo“, ponuđena u udžbeniku, senzibilisanom i edukovanom nastavnog kadru, pruža mnogo - prije svega mogućnost da učenicima/cama skrenu pažnju na položaj i život LGBT osoba. „Dostojanstvo mogu najbolje razumjeti oni ljudi koji su bili u situaciji da izgube dostojanstvo: kada nijesu imali šta da jedu; kada su bili ismijani ili ponižavani; kada su bili proganjani ili nepravedno zatvarani; kada niko nije htio da čuje šta oni govore. Tada čovjek može pomisliti kako mu život nije dostojan, vrijedan ljudskog života“. ⁷¹ Dalje se kaže: „Čovjeku ne treba mnogo. Potrebni su mu hrana, sigurnost, ljubav i poštovanje i pravedno je da svaki čovjek to ima. Nepravedno je sprečavati čovjeka u tome“. ⁷² Nažalost, propust je što ovi primjeri nijesu razrađeni u predmetne priručnike za nastavnike/ce, u kojima takođe nema direktnog govora o ljudskim pravima LGBT osoba. Seksualna orijentacija i rodni identitet nijesu navedeni, kao mogući osnov, prilikom „nepravednog pravljenja razlika među ljudima“. U poglavlju se, dalje, govori o ljudskim pravima, njihovoj univerzalnosti i poštovanju, dečijim pravima. Posebno se, s pravom, akcentiraju prava žena. Kada je riječ o nasilju među decom govori se i o internet nasilju, te zlostavljanju putem elektronske pošte i tekstualnih, SMS, poruka.

Naredno poglavlje, četvrto, posvećeno je „Demokratiji“. Zahvaljujući ponuđenom sadržaju učenici/ce saznaju o demokratskoj proceduri, vladavini, podjeli vlasti, civilnom društvu. Afirmativno se govori o građanskom aktivizmu i nevladinim organizacijama. Interesantno je, da autori udžbenika, mladima ovog uzrasta preporučuju da pročitaju Orvelovu „1984“, a u knjizi se uporno izbjegava jasno pominjanje homofobije, LGBT zajednice kao manjinske i marginalizovane grupe, diskriminacije s kojom se LGBT osobe

⁷⁰ strana 49; Isto.

⁷¹ strana 70; Isto.

⁷² Isto.

nose...⁷³

Peto poglavlje, nosi naslov „Društvo budućnosti“, govori o međuzavisnosti i globalizaciji, promjenama u svijetu i održivom razvoju, pismenosti i znanju.

4.2. ZDRAVI STILOVI ŽIVOTA

4.2.1. Predmetni program

Predmet Zdravi stilovi života, izborni predmet u VIII ili IX razredu osnovne škole, izradili su dr Dragan Laušević, Anđa Backović i Slavica Vujović.

Program polazi od toga da period rane adolescencije (11–15 godina) karakteriše nagle promjene u tjelesnom, saznavnom, emocionalnom i socijalnom razvoju djece, pa iz tih razloga treba obezbijediti različite vrste podrške njihovom zdravom razvoju. Sami program temelji se na činjenici da je održavanje i unapređivanje zdravlja nemoguće odvojiti od obrazovanja. U predmetnom programu škola se vidi kao jedno od ključnih mjesta gdje mladi usvajaju neophodna znanja, razvijaju i praktikuju vještine i izgrađuju stavove koji će im pomoći da čuvaju i stalno unapređuju sveukupno zdravlje.⁷⁴

Intencija programa je da učenici/ce kroz razumijevanje važnih pitanja svog zdravlja i sticanja određenih vještina i pozitivnih stavova unapređuju fizičko, emocionalno i socijalno zdravlje. Opšti cilj, kako se navodi u programu, jeste obezbijediti dobru informisanost djece, razviti pozitivne – prosocijalne stavove i vrijednosti, promovisati odgovorno ponašanje i zdrav način života kako bi svako dijete u određenoj mjeri razvilo sposobnosti za pozitivno, adaptivno i konstruktivno ponašanje, koje će im omogućiti da se na efikasan i efektivan način suoče sa zahtjevima i izazovima svakodnevnog života. Između ostalih, predstavljani su i sljedeći specifični ciljevi: informisanost (podrazumijeva usvajanje osnovnih znanja o funkcionisanju ljudskog organizma, zdravlju, uzrocima i načinima sprečavanja/prevenције najčešćih bolesti i značaju sopstvene odgovornosti za vlastito zdravlje i zdravlje okoline); podsticanje razvoja pozitivnih stavova prema zdravim životnim stilovima, kao uslovima očuvanja i unapređenja sopstvenog zdravlja, zdravlja drugih osoba i okoline; razvoj komunikacionih vještina, vještina samospoznaje, vještina i tehnika

⁷³ Na stranama 120-122 govori se o autoritarnoj vlasti i autoritarnim ljudima; Isto.

⁷⁴ „Zdravi stilovi života“, izborni predmet, predmetni program, Zavod za školstvo, Podgorica, 2008, strana 5.

za donošenje odgovornih odluka, vještina za analizu i izbor sopstvenih životnih vrijednosti i vještina i tehnika za suočavanje sa stresnim situacijama i pružanje otpora pritisku okoline i vršnjaka; omogućavanje učenicima/ama da u školskom okruženju primjenjuju stečena znanja i vještine.

U drugoj predmetnoj temi „Anatomsko-fiziološke osnove ljudskog organizma“ učenik/ca dobija, između ostalog, informacije koje bi trebalo da pomognu u poznavanju i razumijevanju osnovnih funkcija pojedinih organskih sistema i osnovnih ljudskih nagona.

Tema „Lična higijena tijela i kultura odijevanja“, između ostalog, treba da pomogne razumijevanju zdravstvenih, estetskih, kulturnih, psiholoških, ekonomskih i drugih razloga za održavanje lične higijene i načina odijevanja.

U sklopu teme „Imunološki sistem, zarazne bolesti i AIDS“ učenik/ca stiče informacije o osnovama funkcionisanja imunološkog sistema ljudskog organizma, koje su, kako nastaju i šire se zarazne bolesti, o temeljnim principima prevencije i kontrole širenja zaraznih bolesti, načinima prenošenja i sprečavanja HIV-a, testiranju na virus i socijalnoj inkluziji osoba sa HIV/AIDS-om. Prepoznata korelacija sa predmetom Građansko vaspitanje u pogledu sadržaja posvećenih dečijim i ljudskim pravima, solidarnosti, toleranciji i komunikaciji. Posebna pažnja, što je pohvalno, posvećuje se pojmovima kao što su stigma, diskriminacija, segregacija i socijalna izolacija.

Obradivanjem teme „Reproduktivno zdravlje sa seksualnim obrazovanjem i prevencijom seksualno prenosivih bolesti“ učenik/ca treba da zna da opiše promjene koje se dešavaju na tijelu djeteta i djevojčica tokom puberteta, promjene u psihičkom i socijalnom razvoju, osnovnu građu i funkciju reproduktivnih organa muškarca i žene, kako dolazi do trudnoće i načine sprečavanja neželjene trudnoće, da objasni pojam seksualnosti, da obrazloži zašto, pored biološke, mora postojati i emotivna, socijalna i intelektualna zrelost za stupanje u seksualne odnose, da nabroji i opiše seksualno prenosive bolesti i rizike za njihovo dobijanje, načine za sprečavanje prenošenja seksualno prenosivih bolesti i da objasni oblike seksualnog nasilja i načine njihovog suzbijanja. Preporučene aktivnosti, između ostalih, treba da analiziraju različite aspekte seksualnosti poput nježnosti, vezivanja, zaljubljenosti i povjerenja. Pojmovi i sadržaji između ostalih planiranih za obradu su zaljubljenost, privlačnost, ljubav i seksualnost. Pojam homoseksualnost, u predmetnom programu, pominje se na jednom mjestu, ravnopravno sa ostalim seksualnim orijentacijama. Predviđena je povezanost sadržaja sa predmetom Građansko vaspitanje u pogledu dečijih i ljudskih prava i izučavanja zvaničnog crnogorskog odnosno maternjeg jezika u pogledu tema kao što su ljubav, zaljubljenost i odnos između

mladića i devojaka u poeziji i prozi⁷⁵. Posljednje rješenje bi trebalo dopuniti i odgovarajućim književnim sadržajima koji predstavljaju i istopolno vezivanje i voditi računa da se heteroseksualna veza ne doživi kao jedino moguća, moralno i društveno prihvatljiva.

U sklopu predmetne teme „Mentalno i emocionalno zdravlje i unapređenje međuljudskih odnosa s vještinom komunikacije“ učenik/ca stiče znanja potrebna da obrazloži uticaj mentalnog i emocionalnog zdravlja u formiranju „zdrave i zrele ličnosti“, nabroji osnovne vrste emocija, objasni ulogu veza unutar porodice za formiranje zdrave ličnosti, opiše psihičke promjene i potrebe mladih u toku puberteta, primijeni neku od tehnika odolijevanja pritisku vršnjaka, primijeni metode kreativnog rješavanja problema i donošenja mudrih odluka, da poznaje razloge nastajanja konflikata, te primijeni tehnike za prevazilaženje stresa. Predviđena je korelacija teme sa drugim predmetima, poput biologije (porodica i društvo) i građanskog vaspitanja i obrazovanja (takođe tema porodica) što može predstavljati i dobar osnov za obradu LGBT fenomena.

U okviru teme „Prevencija fizičkog i psihičkog nasilja“ predviđeno je sticanje znanja o značaju problema fizičkog i psihičkog nasilja, zaštiti ljudskih i dječijih prava, prepoznavanju i opis faktora koji utiču na nasilničko ponašanje, vidove otpora fizičkom i psihičkom nasilju, te o subjektima koji se bavi zaštitom od nasilja. Prepoznata je korelacija tematskog sadržaja sa predmetom Građansko vaspitanje u pogledu ljudskih i dječijih prava.

Predmetni program obrađuje još i teme „Zdrava ishrana“, „Fizička aktivnost“, „Uticaj psihoaktivnih supstanci na zdravlje“, „Prevencija povreda“, „Ekologija i zdravlje s komunalnom higijenom“.

Kada je riječ o načinima provjere znanja u predmetnom programu etike nastavnicima se preporučuje da pažnju posvete nivou i kvalitetu stečenog znanja učenika/ca. Autorski tim predmeta preporučuje Blumovu taksonomiju znanja prema kojoj se od učenika/ce očekuje da prepozna i razumije informacije, upotrebljava znanje u novim situacijama i kontekstima, rješava probleme primjenjujući stečeno znanje, povezuje, isprobava, demonstrira, analizira i sintetizira stečena znanja, te konačno vrednuje razlikujući vrijednosti i činjenice, upoređuje i vrši selekciju teorija, stanovišta, činjenica, prosuđuje, izabira, argumentovano preporučuje i donosi odluke na temelju argumenata. Ocjenjivanje učenika/ca treba da bude u funkciji usvajanja stavova i prihvatanja zdravog načina života i u tom pogledu nastavnom kadru preporučuju kvalitetne i korisne metode.

⁷⁵ Izborni predmet „Zdravi stilovi života“, Tema 7. „Reproduktivno zdravlje sa seksualnim obrazovanjem...“, pojmovi i sadržaji; korelacija, strana 53, Zavod za školstvo, urednik dr Dragan Bogojević, Podgorica 2008.

4.2.2. Predmetni udžbenik

Autori/ke udžbenika „Zdravi stilovi života“ su dr Dragan Laušević, Slavica Vujović, Anđa Backović i Tatijana Vujović. Udžbenik je odobren za upotrebu u devetogodišnjim osnovnim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-152 od 31.8.2009. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 122 strane, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 14370320.

Autorski tim u uvodnom obraćanju učenicima/ama, nastavnom osoblju i roditeljima navode kao temeljni cilj, kroz izučavanje konkretnog predmeta i udžbenika, doprinos unapređenju zdravlja dece i njihove okoline. Autorski tim ističe da „sam udžbenik nije dovoljan za to“ i da je neophodno da „učenici/ce osjete nastavničku podršku da kritički promišljaju o informacijama, da traže nove i da slobodne iznose iskustva“. Pohvalno je i što su autor/ke pozvale sve njih da im, neposrednim kontaktiranjem, saopšte komentare i prijedloge ili ih slobodno pitaju o sadržajima vezanim za predmetne teme.⁷⁶ Veoma je pohvalna maksimalna rodna senzitivnost kompletnog udžbenika.

Na stranama 121-125 nalazi se rječnik pojmova u kojem se, između ostalog, navodi pojam „seksualna orijentacija“ koja se definiše kao „odluka o tome koje nas osobe seksualno privlače suprotnog pola – heteroseksualnost, istog pola – homoseksualnost, oba pola – biseksualnost“. To je ujedno i jedino mjesto na kojem se homoseksualnost direktno pominje.

Komunikacija sa autorima udžbenika

Pri radu na analizi sadržaja ovog udžbenika obratio sam se i autorskom timu, interesujući se za njihovo profesionalno mišljenje o sadržaju i tretiranju LGBT prava u predmetnom programu i udžbeniku. Posebno me zanimalo njihovo zadovoljstvo, s određene vremenske distance od pisanja udžbenika, predstavljanjem LGBT tema, homoseksualnosti i rodnog identiteta u sadržaju, u kojem pogledu misle da je udžbenik moguće inovirati i dopuniti, te da li je tema, za koju sam pokazao interesovanje, dovoljno ilustrativno i primjerima predstavljena u udžbeniku i da li su eventualno imali iskustva da kreirani stručni sadržaj, posebno onaj vezan za LGBT fenomen, nije prošao određene procedure pri konačnom prihvatanju i odobravanju programa ili udžbenika. Konačno, interesovao sam se koliko nastavnici/e mogu imati slobode i mogućnosti da nastavni proces samostalno dopune sadržajem koji činjenično (afirmativno) govori o homoseksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu,

⁷⁶ Uvodno obraćanje autorskog tima, udžbenik „Zdravi stilovi života“ za VIII ili IX razred osnovne škole, strana 3, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009

istopolnim zajednicama i familijama.⁷⁷

Među prvima je odgovorila jedna od autorki, psihološkinja Anda Backović. Ona je istakla da je autorski tim snažno vodila želja da teme budu prezentovane tako da odražavaju savremeni život i naučno utemeljene stavove prema različitim aspektima zdravlja i zdravstvenog ponašanja. Dodala je “da nijedan udžbenik, pa ni ovaj, prvi udžbenik za Zdrave stilove života, nije mogao obuhvatiti sve ono što smo željeli da u njega uključimo i sve ono što složenost savremenog života postavlja pred nas - kao pitanja koja traže razumijevanje i odgovore.” Izrazila je uvjerenje da će naredna izdanja prevazići nedostatke ovog udžbenika. Ona je iskazala zadovoljstvo što udžbenik daje osnovu za istraživanje i dalje unapređenje. „Vaša pitanja su jako podsticajna i za naš stručni i, generalno, za građanski dijalog“, navodi se na kraju odgovora gospođe Backović.⁷⁸

Komunikacija je ostvarena sa još dvije koautorke udžbenika - Slavicom Vujović i Tatijanom Vujović. U zajedničkom odgovoru na postavljena pitanja u vezi sa tretiranjem LGBT fenomena istakle su da je jedan od osnovnih ciljeva uvođenja predmeta Zdravi stilovi života u osnovne škole formiranje pozitivnih stavova i vrijednosti. One su podšetile da su, upravo u nastojanju da se ovaj cilj koliko je moguće i ostvari, organizovani odgovorajući seminari, za nastavni kadar koji izvodi predmetnu nastavu. Tim aktivnostima se pokušalo pomoći da nastavni kadar razumije važnost i načine formiranja životnih vještina i pozitivnih stavova i vrijednosti. „Nastojanje da se kroz nastavu ovog predmeta njeguju empatija i tolerancija, da se učenici/ce podstiču da poštuju sebe i druge, da uvažavaju različitost, da koriste jezik prihvatanja itd. čini jednako važan aspekt ovog predmeta kao i njegov sadržaj. To bi, svakako predstavljalo, makar mali doprinos, stvaranju osnova za razumijevanje tema za koje ste i Vi zainteresovani, koji se svakako mogu potkrepljivati i u drugim sadržajima iz različitih nastavnih predmeta“.⁷⁹ Razvijanje afirmativnog odnosa i tolerancije prema LGBT pravima predstavljaju ciljeve koje je vodio autorski tim prilikom pisanja programa i udžbenika, kao i prilikom obuke nastavnika/ca.⁸⁰

Analiza i komentari tematskog sadržaja

U prvom poglavlju, koji se zove „Opredijeli se za zdravlje“, definiše se zdravlje i komponente zdravlja. Pored fizičkog, mentalnog i emocionalnog

⁷⁷ Obraćanje autoru/kama predmetnog udžbenika dr Draganu Lauševiću, Slavici Vujović, Andi Backović i Tatijani Vujović, novembar 2010. godine; ASZ Dokumentacija.

⁷⁸ Elektronski odgovor psihološkinje Backović, 13.11.2010. godine; ASZ Dokumentacija.

⁷⁹ Elektronski odgovor psihološkinje Backović, 13.11.2010. godine; ASZ Dokumentacija.

⁸⁰ Elektronski odgovor psihološkinje Backović, 13.11.2010. godine; ASZ Dokumentacija.

prepoznaje se socijalno zdravlje koje podrazumijeva, između ostalog, mir, sigurnost i odsustvo svakog nasilja. Kao jedinstvena komponenta zdravlja vidi se i zdravlje okoline.

Novinu i napredak, u odnosu na ranije crnogorske udžbenike, predstavlja otvoreno prepoznavanje seksualnog i reproduktivnog zdravlja. Time se Crna Gora svrstava u zemlje koje imaju seksualno obrazovanje u javnim školama. Između ostalog, kaže se da „seksualno zdrava osoba ima pozitivan odnos prema seksualnosti i prema seksualnom partneru i partnerki“.⁸¹ Nema sumnje da je posrijedi i terminološki senzibilisan pristup prema LGBT i rodnom identitetu.

Ipak, vidljivo je da je propuštena prilika da se nabroje i otvoreno govori o svim seksualnim i reproduktivnim pravima. U zagradi su navedeni isključivo pravo na odluku o rađanju djeteta i na zaštitu od seksualne zloupotrebe. Podšetiću, seksualna prava se odnose na sve i podrazumijevaju da osobe, između ostalog, imaju pravo na zadovoljavajući i siguran seksualni život dok god ne ugrožavaju druge, te pravo voljeti i imati seksualne odnose s kim god odaberu, bez obzira na pol i rodnu identitet odabrane osobe. Adolescenti/kinje imaju pravo uživati u sopstveno odabranoj seksualnosti, imati pravo prihvatiti/ odbiti seks kao i stupiti u brak s kim žele kada budu primjerene starosne dobi za to. Takođe adolescenti/kinje, što je sa aspekta udžbenika veoma važno jasno reći, imaju pravo na jasne i tačne informacije o seksualnosti, izraziti, otkrivati i istražiti sopstvenu seksualnost dok god time ne ugrožavaju druge, na seksualno zadovoljstvo i ne biti osuđivan/na ili prozivan/na zbog sopstvene seksualnosti.

U prvom poglavlju još se govori o faktorima rizika ugrožavanja zdravlja, zdravom životnom stilu i unapređenju zdravlja. U tom segmentu, u posebnom boksu pod nazivom „Kako se snaći u moru informacija“, preporučeno je niz veoma korisnih linkova na engleskom jeziku. Jedan od njih je www.kidshealth.org, portal koji roditeljima, deci i tinejdžerima, nudi 24-časovni pristup „iskrenim i ispravnim informacijama i savjetima o zdravlju, emocijama i životu“.⁸² Na ovom preporučenom linku sasvim se otvoreno i ispravno govori o homoseksualnosti. I pored činjenice što je ponuđeni sadržaj na engleskom jeziku primijetna je pozitivna namjera autora/ki da na indirektan, manje transparentan način, nastavnom osoblju, mladima i roditeljima ponude sadržaje koji tretiraju, na veoma kvalitetan i utemeljen način, LGBT fenomen.

⁸¹ Udžbenik „Zdravi stilovi života“ za VIII ili IX razred osnovne škole, strana 13, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.

⁸² Portal je više puta prepoznat i nagrađivan kao najbolji familijarni i roditeljski sajt, najbolji zdravstveni veb-sajt, najbolji sajt po ocjeni nastavnika, te najbolji obrazovni medij za učenike. Pokrenut je od strane Nemours Center for Children's Health Media koji je dio Nemours Fondacije koju je utemeljio 1936. godine filantrop Alfred I. du Pont posvećen unapređenju dečijeg zdravlja.

Odgovornost je i nastavnika/ca da pri realizaciji časa iskoriste ponuđene resurse. Propust je u domenu što je ciljnim grupama, prije svega nastavnicima/ama i učenicima/ma, trebalo konkretnije sugerisati mogući sadržaj koji je dostupan na preporučenom sajtu. Iste primjedbe odnose se i povodom drugog preporučenog sajta www.cyh.sa.gov.au. Riječ o zdravstvenom servisu Vlade Južne Australije za decu, mlade i žene (CYWHS) koji pruža niz usluga i programa za roditelje, decu i mlade u Južnoj Australiji. Pošetom ovom sajtu moguće je saznati niz informacija o temi koja je predmet ovog rada. Posebno može biti interesantna rubrika o istopolnim porodicama. Između ostalog, kaže se da tradicionalno učenje o „familiji“ u Australiji govorilo o roditeljima koji su heteroseksualci. Međutim, ideja o familiji danas je mnogo šira od toga. Ona uključuje samohrane roditelje, roditelje istog spola ili roditelje koji su transrodne osobe. Zaključuje se da je za porodicu najvažnije prisustvo ljubavi, brige, dosljednosti i podršku za ljude u njoj, posebno za decu. Predstavljene su i različite opcije istopolnih familija – dva gay muškarca mogu izabrati da imaju dijete uz pomoć prijateljice koja je spremna da iznese trudnoću, dvije lezbijke mogu odlučiti da imaju decu koristeći vještačku, umjetnu, oplodnju uz spermu nepoznatog donatora ili nekog prijatelja. Takođe ima familija u kojima više od dvoje ljudi dijeli roditeljsku brigu o deci (ko-roditeljstvo – gay muškarac sa lezbejskim parom). Konačno, postoje i familije u kojima majka i otac imaju decu zajedno, onda se razdvoje ili razvedu, potom jedno ili oboje počnu vezu kao gay ili lezbijka. Na pitanje „Hoće li moja sopstvena seksualnost biti ugrožena životom u istopolnoj familiji“, pruža se odgovor da seksualno opredjeljenje roditelja ne opredjeljuje seksualnu orijentaciju deteta. Navodi se da istraživanja pokazuju da nema značajnih razlika između dece sa istopolnim roditeljima i hetero roditelja, u raznim psiholoških mjerama uključujući rodne uloge, samopoštovanje i slično. Interesantno da se na sajtu nalaze iskazi mladih ljudi koji potiču iz istopolnih familija. Veoma precizne i korisne informacije postavljene su za mlade i njihove roditelje u vezi sa seksualnošću, zabludama koje vladaju u vezi sa GLBTIQ licima⁸³ (koje bi mogle biti interesantne za grupnu diskusiju u nekoliko predmetnih programa) i pruženi konkretni savjeti u pogledu pružanja podrške socijalnoj integraciji GLBTIQ lica.

Drugo poglavlje, pod nazivom „Tijelo je dragocjenost“, govori o važnosti fizičkih aktivnosti i zadovoljavanju potreba. Kaže se da je zadovoljavanje potreba neophodno za funkcionisanje pojedinca, ali i društva u cjelini. Data je Maslovljeva hijerarhija potreba u kojem na dno piramide su navedene fiziološke potrebe, zatim iznad slijede potreba za sigurnošću (između ostalih, navodi se sigurnost familije, sigurnost od nasilja, zdravlje), zatim potreba za ljubavlju i pripadanjem (navedeni prijateljstvo, skladni familijarni odnosi, seksualna intimnost), potreba za uvažavanjem i na vrhu

⁸³ Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender, Intersex and Queer.

piramide potreba se nalazi samoostvarivanje.⁸⁴

Treće poglavlje nosi naziv „Upoznaj sebe, upravljaj sobom“. U njemu se obrađuju relevantni aspekti mentalnog i emocionalnog zdravlja, odnosi s okruženjem, stres i kako ga prevazići, te kako uspješno rješavati konflikte. Pri nabranjanju karakteristika mentalnog zdravlja ističe se važnost socijalnog razvoja, povezivanje sa ljudima, pripadanje grupama, poštovanje različitosti i njegovanje odgovornog odnosa prema svim ljudima.⁸⁵ Istaknuta je važnost porodice u razvijanju mentalnog zdravlja kao i pitanje bezbjednosti (đeci treba pomoći da se oslobode strahova koji ih ometaju da sretno i normalno žive, da budu pošteđena od svakog oblika nasilja i opasnosti u familiji, školi, dvorištu, na ulici). Gotovo četiri stranice ovog poglavlja posvećene su emocionalnom zdravlju. Kompletan sadržaj je izuzetno koristan i praktičan za decu i mlade. Naročito savjeti o razvijanju vještina za dobro emocionalno zdravlje. U segment posvećenom razvijanju odnosa s okruženjem prepoznaje se, između ostalog, i negativni vršnjački uticaj (uticaj osobe ili grupe u pogledu ponašanja, postupanja, druženja, oblačenja).⁸⁶ U nastavku su dati dobro postavljeni savjeti za prevladavanje stresa i rješavanje konflikata. U lekciji, pri definisanju ljubavi i oblika ljubavi, izbjegnuti su uobičajeni stereotipi. Takođe i odabrane ilustracije su uglavnom neutralne.

„Više higijene, manje opasnosti“ predstavlja četvrto poglavlje udžbenika. U njemu se govori o koži, higijeni tijela, zaštiti životne sredine.

Peto poglavlje „Kako da se zdravo hranimo“ govori o važnosti hrane, pravilnoj ishrani, poremećajima ishrane i bolestima koje ih prate.

Šesto poglavlje nosi naziv „Pametno voljeti“. U njemu se obrađuju pitanja seksualnosti i reprodukcije, polne karakteristike, zdrastveni rizici i razvoj ličnosti s aspekta seksualnosti i reprodukcije. Pri navođenju tjelesnih promjena, seksualnog i reproduktivnog sazrijevanja govori se, na neutralan način, o pojavljivanju novih osjećanja: „dopada ti se druga osoba, stalno misliš o njoj, zaljubljuješ se ili osjećaš seksualno uzbuđenje“.⁸⁷ Propuštena je dobra prilika da se bar ilustrativnim putem predstavi i istopolna emotivna veza. Nijedna od fotografija upotrijebljenih u ovoj lekciji ne odnosi na tu temu. Razvoj seksualnosti uključuje sadržaj koji je neutralan i jednako odnosiv i na

⁸⁴ Grupa autora/ki, Zdravi stilovi života, strana 22, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica.

⁸⁵ Isto, strana 31.

⁸⁶ Isto, strana 36.

⁸⁷ Isto. Strana 68.

LGBT lica.⁸⁸ Međutim, sljedeći sadržaj može biti upitan i sklon manipulaciji, posebno od nesenzibilisanih lica: „Na razvoj seksualnosti i na to kako se ona ispoljava, osim bioloških, utiču i mnogi drugi faktori: psihološki..., društveni i kulturni (npr. kako se jedno društvo odnosi prema različitim oblicima seksualnosti, šta je prihvatljivo, šta nije)...“.⁸⁹ Ne govori se uopšte o tome kako prevazići eventualne tradicionalističke i mentalitetske otpore i kako ohrabriti ili bar stručno pomoći formiranje seksualnog identiteta. U dijelu udžbenika u kojem se o njemu govori navodi se, sasvim korektno, da se isti manifestuje tako što neki vole osobe suprotnog pola i prema njima imaju seksualna osjećanja, neki to osjećaju prema osobama istog pola, a neki ljudi osjećaju da ih privlače oba pola.⁹⁰ Kada se govori o rizicima za seksualno zdravlje ne pominje se rizik od prikrivanja i nerazvijanja seksualnog identiteta.⁹¹ Poglavlje se završava sadržajima o polno prenosivim bolestima i sprečavanju bolesti kroz sigurnije seksualno ponašanje.

Sedmo poglavlje nosi naziv „Reći NE nije dovoljno“ i tretira pitanja zavisnosti, konzumiranja droga, alkohola i duvana.

„Imuni sistem – temelj zdravlja“ je osmo poglavlje udžbenika u kojem se govori o otpornosti organizma, infektivnim bolestima i AIDS-u. Podstiče se uključivanje inficiranih ili oboljelih osoba u društvene tokove i detaljno pojašnjavaju pojmovi kao što su stigmatizacija i diskriminacija.

Deveto poglavlje je naziva „Nasilje i kako mu se oduprijeti“. Ispoljen je veoma dobar pristup u pogledu prepoznavanja odnosno razlikovanja nasilja – agresivno ili nasilničko ponašanje, fizičko nasilje, verbalno nasilje, psihičko nasilje, otvoreno ili prikriveno nasilje. U posebnom boksu je navedeno obraćanje prema učenicima/ama o tome da je zakonski kažnjivo nasilje i kada se pojedinci ili grupe verbalno vrijeđaju ili napadaju zato što su druge rase, nacionalnosti ili vjere. S obzirom na regionalna i domaća iskustva, te ulogu ovog predmeta značajno je moglo biti prepoznavanje nasilja na temelju seksualnog identiteta/orijentacije. Položaj LGBT lica nije prepoznat ni kada se govori o uzrocima nasilja posebno kada se kao uzrok postavlja

⁸⁸ „Kada razgovaraš sa svojom simpatijom, držiš je/ga za ruku i osjećaš se sretno ili uzbuđeno - ispoljava se tvoja seksualnost. Ponekad je dovoljno i da samo razmišljaš o toj osobi, da joj čuješ glas ili da misliš o njoj, pa da te obuzmu osjećanja. Ili: sviđa ti se tvoje tijelo ili ti je privlačno tijelo druge osobe, iako te možda zbunjuju promjene koje primjećuješ...Sve ovo, ali i mnoga slična osjećanja, želje, ponašanja, razmišljanja, iskustva čine seksualnost“; Isto, strana 72.

⁸⁹ Isto, strana 73.

⁹⁰ Isto, strana 75.

⁹¹ Na preporučenom sajtu www.kidshealth.org, navodi se da roditelji koji odbijaju činjenicu da su im deca LGBT može povećati zdravstvene rizike. Prema jednom od istraživanja roditelji koji su netolerantni prema svojim lezbejskim, gay ili biseksualnim (LGB) tinejdžerima mogu povećati rizik da njihova deca pate od zdravstvenih problema tokom odrastanja kao što je povećan rizik samoubistava, depresije, korišćenje droga kao i nesigurni seks.

„neodgovarajući sistem vrijednosti u društvu“.

Naziv posljednjeg poglavlja u udžbeniku je „Bolje spriječiti nego liječiti“. Govori o rizicima i povredama, pružanju prve pomoći, društvenoj i individualnoj odgovornosti.

4.3. BIOLOGIJA

4.3.1. Predmetni program

Biologija je opšteobrazovni predmet čija se nastava izvodi u VII, VIII i IX razredu osnovne škole. Predmetni program za devetogodišnju osnovnu školu je izradila Komisija u sastavu: prof. dr Vukić Pulević (predsjednik), mr Gligor Rončević, Stanka Vučinić, Danica Popović, Sonja Krivokapić i Stana Sanja Kaluđerović.

Kroz nastavu biologije učenici/ce, između ostalog, otkrivaju funkcionisanje ljudskog organizma kao složenog sistema i njegovu integraciju sa živim svijetom. Ta biološka znanja podstiču razvijanje odgovornosti za sopstveno zdravlje. Sadržaji predviđeni ovim programom temelj su za nastavak srednjeg obrazovanja i intelektualnog i stručnog napredovanja učenika/ca.⁹²

Opšti ciljevi biologije, po ovom programu, između ostalih, jesu da učenik/ca shvati značaj i ulogu biologije za napredak čovječanstva, kao i za svakodnevni život, shvati položaj i ulogu čovjeka u prirodi, razvije odgovornost za traženje rješenja u konfliktnim situacijama, razvija kritičan odnos prema bolestima zavisnosti (alkohol, nikotin, droga), razvije odgovornost za sopstveno zdravlje i razvije svijest o jednakosti među polovima.⁹³

U sklopu teme „Sistem organa za razmnožavanje“ učenik/ca treba, pored ostalog, da zna ulogu i građu polnih organa, upozna se sa hormonalnim promjenama, razumije značaj higijene polnih organa, zna najčešće polne bolesti, zna faze razvoja zametka i daje mišljenje o značaju kontracepcije.

U sklopu teme „Porodica i društvo“ kao operativni cilj je navedeno da učenik/ca treba da zna koja je uloga porodice u podizanju i vaspitanju potomstva, zna što se podrazumijeva pod pojmom delinkvencija. U tu svrhu navedene su sljedeće aktivnosti: izrada referata na temu „Porodica i društvo“

⁹² Strana 27.; Predmetni programi za devetogodišnju osnovnu školu, urednik mr Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, 2005.

⁹³ Strana 28; Isto.

i analiziranje značaja zdrave i kompaktne familije za razvoj ličnosti.⁹⁴

Nastavnom kadru je savjetovano, u sklopu didaktičkih preporuka, da upoznaju učenike/ce sa problemima i posljedicama rasne diskriminacije (na temelju boje kože), da navode učenike/ce na usvajanje stavova o ravnopravnosti polova, upozoravaju na načine prenošenja polnih bolesti i sl.⁹⁵

Primjećuje se da je LGBT fenomen u ovom predmetnom programu u potpunosti zapostavljen i u tom kontekstu je ograničio sadržaj predmetnog udžbenika.

4.3.2. Predmetni udžbenici

Analiziran je i sadržaj udžbenika iz biologije za VIII razred osnovne škole. Autorke udžbenika biologije za osmi razred devetogodišnje osnovne škole su Desanka Malidžan, Danka Petrović i Marijana Ojdanić. Udžbenik je odobren za upotrebu u devetogodišnjim osnovnim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-147 od 06.07.2010. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2010, 188 strana, ilustrovan, Cobiss. CG-ID 15516944. Ovaj udžbenik nije bio interesantan s aspekta predmetne analize jer postavljenim sadržajem učenici/ce izučavaju raznovrsnost život svijeta i u njemu se sadržajno ne govori o bilo kojoj seksualnoj orijentaciji.

Autorke udžbenika biologije za IX razred osnovne škole su Danka Petrović i Desanka Malidžan. Udžbenik je odobren za upotrebu u devetogodišnjim osnovnim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-173 od 29.8.2008. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 180 strana, ilustrovan. Cobiss, CG-ID 13965840.

Analiza i komentari tematskog sadržaja

Udžbenik čine poglavlja: „Organizacija tijela“ (A), „Razmjena materije i energije“ (B), „Kretanje i potpora“ (C), „Regulacija“ (D), „Kako spoznajemo svijet oko sebe“ (E), „Polovi se razlikuju“ (F). Na kraju udžbenika, strane 167-170, nalazi se rječnik pojmova u kojem nema nijednog koji se tiče rodnog i seksualnog identiteta i orijentacije. Na stranama 171-178 dati su odgovori i rješenja na testove, sa kraja svake teme, putem kojih se vrši provjera znanja. Korišćena literatura nije predstavljena.

U poglavlju „Polovi se razlikuju“ ne govori se o različitim oblicima

94 Strana 42.; Isto.

95 Strana 43.; Isto.

seksualne orijentacije i mogućim istopolnim odnosima. Ta pitanja su sasvim zapostavljena što prijeti kreiranju predrasuda i neutemeljenih stajališta. Ne pominju se ni istopolne familije. Propuštena je prilika da se i kroz ovaj, važan i obavezan školski predmet, mladi pripreme i osposobe za razumijevanje i uživanje ljudskih prava i prihvaćanje različitosti kod sebe samih i drugih. Ovo ne govorim isključivo u kontekstu posmatranog LGBT fenomena, već i tretiranja fizičkog izgleda bilo dječaka ili djevojčice i uvažavanja lica sa invaliditetom. U jedinici koja se zove „Odrastanje i starenje“ jedan od podnaslova nosi naslov „Pubertet i adolescencija“. LGBT fenomen/tematika nije prisutan tekstualno niti ilustrativno. Integralno prenosimo njegov sadržaj:

Pubertet i adolescencija⁹⁶

Oko desete godine počinje doba puberteta (rana adolescencija), koje traje nekoliko godina. Ovo je period u kojem dolazi do tjelesnog i psihičkog sazrijevanja dječaka i djevojčica. U pubertetu se, pod uticajem polnih hormona, počinju jasno uočavati razlike između polova. U ovom periodu mladi mijenjaju odnos prema roditeljima, često im smetaju savjeti odraslih, žele da sami upravljaju svojim životom i da sami donose odluke; traže prijateljstvo među svojim vršnjacima jer se međusobno dobro razumiju. Psihičko odrastanje izaziva česte promjene raspoloženja – preosjetljivost, razdražljivost, nesigurnost, tvrdoglavost, bezvoljnost... U ovom periodu za mlade je veoma važna stabilna porodica, razumijevanje i podrška roditelja. Ako izostane podrška roditelja, mladi često rješenje svojih problema pronalaze u delinkventnom ponašanju; postaju agresivni, počinju da puše, konzumiraju alkohol... Nakon puberteta rast se postepeno završava; taj period se označava kao kasna adolescencija i traje do 20-23. godine. Osjećanja adolescenata u ovom periodu se stabilizuju, odnosi u porodici su bolji nego u pubertetu, formira se lični svijet vrijednosti. Mladi se obično u ovom periodu odlučuju za svoje buduće zanimanje; postaju sposobni za zreo ljubavni odnos.

Privlačnost prema istom polu, svakako jedno od ozbiljnih pitanja sa kojim se srijeću adolescenti i njihovi roditelji, zaslužuje da bude obrađeno u školskom udžbeniku. To je pitanje važno i sa aspekta mentalnog i emotivnog zdravlja i familijarne stabilnosti u cjelini na koju autorke udžbenika sa pravom, insistiraju. Takođe, ne govori se uopšte o seksualnim odnosima među vršnjacima, bez obzira na pol. Jedan od intervjuisanih nastavnika biologije, mlađe generacije, kaže da kada bi izuzeo sadržaj o upotrebi kontraceptivnih sredstava, koji inače pohvaljuje, mogao bi se izvesti zaključak da je posmatrano poglavlje uz znatnoj mjeri u stvari antiseksualno postavljeno.⁹⁷

⁹⁶ Strana 158, „Biologija“, udžbenik za IX razred devetogodišnje osnovne škole, autorke D.Petrović i D.Malidžan, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009.

⁹⁷ Intervju bilješka sa predmetnim nastavnikom biologije, Podgorica, 7.12.2010. godine; ASZ Dokumentacija.

S obzirom da se u udžbeniku upražnjavanje seksa u periodu adolescencije potpuno zapostavlja, što nije primjereno savremenom biološkom udžbeniku, može se steći dojam, kroz narednu temu „Formiranje porodice“, da se zagovara seksualni odnos tek u zreлом dobu, da je on u funkciji formiranja porodice i da se kontracepcija koristi onda kada ne postoje uslovi za rađanje djeteta.⁹⁸ Ovde je evidentan nedostatak svih potrebnih informacija o seksualnom i reproduktivnom zdravlju učenika/ca i na to valja upozoriti. Poglavlje se završava sadržajem posvećenim vantjelesnoj oplodnji. Propuštena je prilika da se ukaže da njoj često pribjegavaju istopolni parovi, kao i lica koja žele biti roditelji nezavisno od postojanja partnera i bez obzira na bračni status.

Uz udžbenik analiziran je i sadržaj Radne sveske iz biologije za IX razred devetogodišnje osnovne škole od istih autorki. U obzir je uzeto i izdanje udžbenika iz 2012. godine čiji je COBISS.CG-ID 17877008. u kojem nijesu registrovane promjene u odnosu na izdanje udžbenika iz 2009. godine.

Zabrinjavajuće je da se svi uočeni nedostaci rješavaju preko izbornog predmeta Zdravi stilovi života, a što se redovni i obavezni predmeti ne koriste više za postizanje definisanih ciljeva javnog obrazovanja u Crnoj Gori.

4.4. EVROPSKA UNIJA

4.4.1. Predmetni program

Jedan od važnijih ciljeva obrazovne reforme u Crnoj Gori jeste da se mladi pripreme za rad i život u multikulturnoj Evropi. Izučavanje tema vezanih za Evropsku uniju (EU) i proces evropskih integracija zemlje, u okviru redovnog obrazovnog programa, u znatnoj mjeri će doprinijeti upoznavanju i usvajanju vrijednosti EU i olakšati uključivanje njenih građana/ki u Zajednicu.⁹⁹ Članstvo zemlje u EU je ključni strateški cilj.

Izučavanje tema o EU ima za cilj da učenicima/ama omogući usvajanje potrebnih znanja o ovoj važnoj supranacionalnoj organizaciji, njenim

⁹⁸ „Nakon perioda adolescencije nastupa zrelo doba, koje traje oko 40 godina. To je period kada postajemo društveno odgovorni ljudi, zreli za formiranje porodice i radno najposobniji. Stvaranje porodice zahtijeva obezbjeđivanje ekonomskih uslova za rađanje i vaspitanje djece. Planiranje porodice je važno. Ako ne postoje uslovi za rađanje djeteta, treba koristiti sredstva za zaštitu od neželjene trudnoće, tj. sredstva kontracepcije“; strana 159; integralni prijenos; Isto.

⁹⁹ Položaj, priroda i namjena predmetnog programa, strana 5, „Evropska unija“ izborni predmet za VIII ili IX razred osnovne škole, urednik dr Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, 2009.

državama članicama, stanovništvu i zajedničkim evropskim vrijednostima koje baštini. Usvojena znanja o EU učenicima/ama će pomoći da: razumiju tekući proces evropskih integracija, izgrade viziju evropskog demokratskog društva i olakšaju svoje uključivanje i komunikaciju sa vršnjacima i školama unutar Zajednice. Informisanje mladih o EU i procesu evropskih integracija omogućće im da bolje razumiju njeno funkcionisanje i spoznaju vrijednosti evropskog demokratskog multikulturnog društva.

Predmetni program izradili su prof. dr Gordana Đurović i mr Ćazim Fetahović.

4.4.2. Predmetni udžbenik za VIII i IX razred

Autori/ke udžbenika „Evropska unija“ za VIII ili IX razred devetogodišnje osnovne škole su: prof. dr Gordana Đurović, doc. dr Danijela Jaćimović, doc. dr Maja Kostić-Mandić, dr Dragan Đurić, mr Aleksandar Saša Zeković, mr Ćazim Fetahović i mr Zoran Lalović. Udžbenik je odobren za upotrebu u osnovnoj devetogodišnjoj školi rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-10 od 28.01.2010. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, 2010, 138 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 15174928.

Udžbenik sadrži 10 lekcija: „Evropska unija“, „Institucije Evropske unije“, „Jedinstveno tržište Evropske unije“, „Zaštita životne sredine u Evropskoj uniji“, „Ljudska prava u Evropskoj uniji“, „Evropska unija – jedinstvo različitosti“, „Evropska unija – društvo utemeljeno na znanju“, „Kriterijumi pristupanja i politika proširenja Evropske unije“, „Politika proširenja Evropske unije i Crna Gora“ i „Budućnost Evropske unije“. Na kraju svake lekcije nalazi se veoma funkcionalan podšetnik o naučenom, te pitanja za ponavljanje gradiva i za razmišljanje.

U uvodu u predmet naglašeno je da se kroz učenje ovog predmeta stiću znanja i informacije o Evropskoj uniji (EU) koja „pružaju mogućnost (učeniku/ci) da sami dođu do odgovora o aktuelnim društvenim pitanjima, prošire vidike i osposobe se za samostalno učešće u društvenom životu“ i „gradi svijesti o evropskim vrijednostima i potrebi za evropskim integracijama“.¹⁰⁰

U lekciji „Evropska unija“ predstavljeno je što je EU danas i ko su njene članice, koji su simboli EU, razlozi nastanka, nadležnosti i ciljevi EU, principi i načela na kojima se EU temelji (sloboda, demokracija, poštovanje ljudskih

¹⁰⁰ Strana 9.; „Evropska unija“, udžbenik za IX razred osnovne škole, grupa autora/ki na čelu sa prof. dr Gordanom Đurović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2010.

prava i osnovnih sloboda i vladavina prava), te pravne tekovine EU.

U lekciji „Institucije Evropske unije“ predstavljena su ključna tijela, institucije i agencije EU.

U lekciji „Jedinstveno tržište Evropske unije“, između ostalog, predstavljena je EU na svjetskoj sceni i prednosti Unije: visok nivo demokratije i zaštite ljudskih i manjinskih prava, bolji standard usljed koristi od ekonomije obima, više mogućnosti za zapošljavanje unutar okvira EU, visok nivo socijalne zaštite i evropska solidarnost u podsticanju skladnijeg regionalnog razvoja, te pristup kvalitetnijem obrazovanju.

Kroz lekciju „Zaštita životne sredine u Evropskoj uniji“ učenici/ce imaju priliku saznati što je održivi razvoj, koji se propisi EU odnose na životnu sredinu, te o temeljnim principima zaštite životne sredine.

U lekciji „Evropska unija i ljudska prava“ saznaje se više o značaju demokratije i ljudskih prava za EU i saopštava presudna važnost, za svaku zemlju koja se želi naći u EU, stabilnih institucija koje garantuju demokratiju, vladavine prava, ljudskih prava i poštovanja i zaštite manjina. Posebna pažnja u lekciji je posvećena dečijim pravima. Detaljno je i praktično objašnjena Konvencija o pravima deteta, svako pravo koje ona promoviše odnosno što ono praktično znači za svako dijete.¹⁰¹ Preporučena je i poseta sajtu www.crin.org, Child Rights Information Network, na kojem se može naći i mnoštvo interesantnih informacija i studija slučaja u vezi LGBT prava, kao i korisnih sredstava za javno zastupanje LGBT prava. Dati su i savjeti kako, putem ključnih pojmova, pretražiti www.youtube.com i doći do mnogih zanimljivih, sa aspekta ljudskih prava, video i muzičkih sadržaja. U lekciji su predstavljene i zanimljive pjesme o ljudskim pravima.¹⁰² Predstavljen je i projekat „Priče o ljudskim pravima“ (www.arttheworld.net) koji je ponudio filmove i priče poznatih režisera/ki i pisaca/spisateljki iz cijelog svijeta. Tematski, filmovi su podijeljeni na šest cjelina - participacija, razvoj, dostojanstvo i pravda, kultura, rod i okolina. Filmovi šalju poruku o univerzalnim situacijama kršenja osnovnih ljudskih prava i pružanja otpora politici i primjerima kršenja. Predstavljen je Katalog nekih ustavnih garancija iz oblasti ljudskih prava u

¹⁰¹ Strane 64. i 65. „Evropska unija“, udžbenik za IX razred osnovne škole, grupa autora/ki na čelu sa prof. dr Gordanom Đurović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2010.

¹⁰² „Muzičari širom svijeta svojim pjesmama afirmišu mir, toleranciju i ljudska prava. Neke od njih su Stingova „They Dance Alone“, te „Zimbabwe“ i danas veoma slušana pjesmu „Get Up, Stand Up“ Boba Marleya. Među onima koji pjesmom podržavaju ljudska prava je i legendarna grupa U2, sa naslovima „Seconds“, „One“, „Sunday Bloody Sunday“, „The Refugee“, te grupa The Clash sa pjesmom „Know Your Rights“, kao i Dead Kennedys koji je pjesmu „Holiday in Cambodia“ posvetio Kraljevini Kambodži, koja je bila poprište ozbiljnih kršenja ljudskih prava i teških zločina protiv čovječnosti“, strana 62; Isto.

U sklopu sadržaja „Rodna ravnopravnost“ data je interesantna definicija - rodna ravnopravnost pretpostavlja da u jednom društvu, zajednici ili organizaciji postoje jednake mogućnosti za žene, muškarce i osobe drugačijih rodnih identiteta da doprinesu kulturnom, političkom, ekonomskom i socijalnom napretku, kao i da imaju jednake mogućnosti da uživaju sve koristi i dobrobiti od napretka jedne zajednice. Predstavljena je i Konvencija UN o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama pri čemu se, između ostalog, kaže da je „suština ovog dokumenta da žene, bilo da su udate ili neudate, uživaju svoja ljudska prava u istoj mjeri u kojoj ta prava uživaju i muškarci“.¹⁰⁴ Naglašena je važnost politika rodne ravnopravnosti u životu i politici EU koja se tretira kroz različite direktive i programe. Dati su i ključni pokazatelji unapređenja ženskih ljudskih prava.¹⁰⁵ Preporučeno je učenicima/cama da nakon upoznavanja istih provjere na kojem su stepenu prava žena u njihovim sredinama. Preporučeno je, za posetu, link Odjeljenja za rodnu ravnopravnost Ministarstva za ljudska i manjinska prava, sajt jedne od vodećih domaćih ženskih grupa „SOS Telefon za žene i decu žrtve nasilja iz Nikšića“ (www.sosnk.org) i sajt Evropskog ženskog lobija (www.womenlobby.org) na kojem se nalazi niz izvještaja, izjava i publikacija koje se tiču zaštite svih žena od diskriminacije i savremenog feminizma. U nastavku je predstavljen rad EU i crnogorskog Zaštitnika ljudskih prava i sloboda.

U lekciji „Evropska unija – jedinstvo različitosti“ govori se o tome zašto je u EU važno da svaki građanin može da se koristi svojim jezikom, kako se obezbjeđuje kvalitet života građana, što znači slogan „Evropa građana“, te kako se gradi evropski identitet. Posvećenost EU građanskim, socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima građana/ki potvrđena je i Poveljom EU o temeljnim pravima u kojoj se, između ostalog, govori o posebnim pravima dece i starih lica, pravu na usklađenost familijarnog života i profesionalnih obaveza, jednakosti između žena i muškaraca i pravu na dobru upravu.¹⁰⁶

U lekciji „Evropska unija – društvo utemeljeno na znanju“ govori se o važnosti obrazovanja u EU i jedinstvenog obrazovnog prostora, definiše pojam „društvo znanja“ i predstavljaju konkretni programi mobilnosti EU koje mladi mogu koristiti. Predstavlja se jedan od strateških ciljeva EU – da postane najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija na svijetu utemeljena

¹⁰³ Naglašena je zabrana izazivanja ili podsticanja mržnje ili netrpeljivosti, te svaka diskriminacija, po bilo kojem osnovu kao i jednakost pred zakonom bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo; strana 67; Isto.

¹⁰⁴ Strana 68.; Isto.

¹⁰⁵ Sprečavanje i kažnjavanje svakog nasilja prema ženama, kvalitetna briga o zdravlju žena, obrazovanje žena, zapošljavanje i ekonomska samostalnost žena i učešće žena u odlučivanju; strana 68; Isto.

¹⁰⁶ Strana 79.; Isto.

na znanju. Zanimljiv je svakako i program „Mladi“ (Youth) u okviru kojeg je, između ostalog, razvijena i Evropska volonterska služba (European Voluntary Service) koja uključuje mnoštvo LGBT organizacija registrovanih za prijem i slanje (hosting/sending) volontera/ki iz cijele Evrope.

U lekciji „Kriterijumi pristupanja i politika proširenja Evropske unije“ predstavljeni su kriterijumi pristupanja EU, interesantni i sa aspekta LGBT prava, politika proširenja i njene faze.

U lekciji „Politika proširenja Evropske unije i Crna Gora“ učenici/ce su u prilici saznati što je regionalni pristup, što obuhvata proces stabilizacije i pridruživanja našeg regiona EU, dosadašnji crnogorski rezultati i čemu služi Komunikacija strategija za informisanje javnosti o procesu integracija.

U posljednjoj lekciji, koja nosi naslov „Budućnost Evropske unije“, govori se o koristima od procesa evropskih integracija, očekivanim demografskim promjenama, sadržaju Lisabonskog ugovora i izazovima globalizacije.

V – Predmetni programi i udžbenici – srednja škola

Analizirano je ukupno 11 predmetnih programa za srednju školu i ukupno 10 predmetnih udžbenika odnosno kompleta.

Analizirani su sljedeći predmetni programi: „Građansko obrazovanje“, „Sociologija“ za gimnaziju, „Sociologija“ za srednje stručne škole, „Sociologija kulture“, „Evropske integracije“, „Psihologija“, „Pojedinac u grupi“, „Zdravi stilovi života“, „Filozofija“, „Etika“ i „Biologija“.

Takođe, analizirani su i ovi predmetni udžbenici odnosno kompleti: „Sociologija“ za opštu gimnaziju, Etnoni Gidens „Sociologija“ (za srednju stručnu školu), „Evropske integracije za III ili IV razred“, „Psihologija za drugi razred“, „Pojedinac u grupi za III ili IV razred“, „Zdravi stilovi života za I ili II razred“, „Filozofija za IV razred“, „Biologija za I razred“, „Biologija za II razred“, „Biologija za III razred“ sa radnom sveskom.

Slijedi prezentacija najznačajnijih analiziranih predmetnih programa i udžbenika za osnovnu školu.

5.1. GRAĐANSKO OBRAZOVANJE

5.1.1. Predmetni program

Građansko obrazovanje je izborni predmet u I, II, III i IV razredu gimnazije koji je Savjet za opšte obrazovanje utvrdio na sjednici održanoj 31. marta 2009. godine. Autori programa su mr Zoran Lalović i Momir Dragičević. Ističe se da predmet Građansko obrazovanje ima važnu ulogu u osposobljavanju mladih za aktivno i odgovorno učešće u demokratskom društvu. Program korespondira s „potrebama države Crne Gore u nastojanju da, nakon decenijske krize u gotovo svim segmentima društvenog života, obrazovanje da svoj doprinos bržoj demokratizaciji društva i uključivanju države Crne Gore u savremene tokove međunarodnog povezivanja“.¹⁰⁷

Predmet Građansko obrazovanje, kaže se dalje, „može biti osnov i podstrek za tekući proces demokratizacije i modernizacije samog obrazovanja, ali i demokratizacije društva u cjelini i razvoja kulture pravednosti, prava,

¹⁰⁷ strana 5; Predmetni program „Građansko obrazovanje“, izborni predmet I, II, III i IV razred gimnazije, urednik dr Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, 2009.

odgovornosti, pluralizma i drugih građanskih vrijednosti“. Dodaje se da je na taj način Građansko obrazovanje, kao predmet, „snažno povezan sa opštim ciljevima reforme obrazovanja i nastojanjima crnogorskog društva uopšte“. ¹⁰⁸

U programu je data i svojevrsna definicija građanskog obrazovanja pod kojim se „označava skup obrazovnih i vaspitnih mjera, akcija i aktivnosti koje kao konačan ishod imaju kompetentne i odgovorne mlade ljude za aktivnu ulogu u društvenom životu svoje zajednice“. ¹⁰⁹

Definisani su i opšti ciljevi predmetnog programa: obezbijediti usvajanje znanja i informacija o društvu koje će mladima omogućiti da razviju autonomne odgovore na društvena i etička pitanja, i obezbijediti im samostalnu participaciju u društvenom životu zajednice (1); kroz dijalog, raspravu, rješavanje problema, istraživanje i slično, omogućiti mladima razvijanje vještina, sposobnosti i kompetencija koje su osnov samostalnog i odgovornog prakticiranja demokratije i participacije u različitim područjima društvenog života (2); izgraditi svijest o pravima i odgovornostima, vrijednosnim normama, pravilima ponašanja, te etičkim i moralnim pitanjima društvene zajednice kako bi mladi kritički sagledavali i usmjeravali svoju aktivnost u zajednici (3). ¹¹⁰

Kognitivna, sazajna dimenzija ciljeva građanskog obrazovanja uključuje: znanje o (osnovnim oblicima društvenog organizovanja i osnovnim institucijama građanskog društva i demokratije); znanje kako (se npr. u zajednici dogovara, odlučuje i sl); kao i sposobnosti i vještine potrebne za kompetentno djelovanje u zajednici.

Vrijednosna, efektivna dimenzija ciljeva predmeta Građansko obrazovanje podrazumijeva razvijenu svijest o pravima i odgovornostima, normama ponašanja i vrijednostima građanskog društva, kao i o etičkim i moralnim pitanjima zajednice. Programom se očekuje da ključne demokratske i građanske vrijednosti kao što su: sloboda, jednakost, solidarnost među ljudima, dostojanstvo ličnosti, poštovanje različitosti postanu dio vrijednosnog sistema učenika/ce i osnova njegovog/njenog budućeg djelovanja u zajednici.

Socijalno-akciona dimenzija opisuje spremnost pojedinca da djeluje i da se zalaže za građansko društvo i demokratiju.

U sklopu resursa za realizaciju nastave pružen je okvirni spisak literature i drugih izvora. Radi se o sadržajnim i kvalitetnim preporukama domaće i strane literature koja uključuje i LGBT tematiku.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Strana 6; Isto.

To što se u predmetnom programu direktno ne pominje LGBT tematika za koju pokazujemo interesovanje ovom analizom ništa ne umanjuje njegov kvalitet. Naprotiv. Predmetni program „Građansko obrazovanje“ za gimnaziju široko je postavljen i pruža dovoljno mogućnosti da se u udžbeniku i u nastavi uključe teme od interesa za društveno prihvatanje LGBT osoba i njihovu ravnopravnost.

Predmet Građansko obrazovanje je izborni predmet i u III razredu Srednje stručne škole. Igra važnu ulogu u osposobljavanju mladih za aktivno i odgovorno učešće u demokratskom društvu.¹¹¹ Prilagodila ga je Komisija u sastavu: Momir Dragičević, Zorica Kotri i mr Zoran Lalović. Definisani su specifični ciljevi programa identični onima u programu za opštu gimnaziju (videti gore), tako da ih ovde nećemo ponavljati.

Obrađene su i sljedeće obavezne teme: Uvod u predmet, Moja uloga u zajednici, Demokracija, Država, Politički sistem moje države, Ljudska prava - univerzalizacija - standardi i zaštita, Zanimanje, rad i profesija; Kultura i religija.

U sklopu teme „Zanimanje, rad i profesija“ postavljen je, za učenike/ce, operativni cilj da identifikuju, i na primjerima iz svakodnevnog života uočavaju, „oblike zloupotreba u oblasti rada: eksploatacija, prinudni rad, diskriminacija u oblasti rada: rodna, etnička, rasna, generacijska..., trafficking, ropstvo“.¹¹²

Osnovni cilj nastave građanskog obrazovanja je osposobljavanje mladih za ulogu aktivnog građanina što podrazumijeva: znanja o ulogama građanina (informativnu ulogu škole); vještine potrebne građaninu (formativnu ulogu škole); vrijednosti koje odlikuju građanina (socijalizacijsku ulogu škole). Polazeći od ovako definisanih ciljeva programa, kaže se dalje, predmet ocjenjivanja u nastavi građanskog obrazovanja su: znanja, vještine i vrijednosti predviđene standardima programa.¹¹³

Pružen je kvalitetan i sadržajan okvir literature za realizaciju nastave, a predmetni program, generalno, pruža podsticajnu i solidnu osnovu za inkluziju LGBT tematike. Poštovanje ljudskih prava LGBT osoba sastavni su dio ključnih građanskih vrijednosti na kojima predmetni program insistira.

¹¹¹ strana 2; Katalog znanja - predmetni program „Građansko obrazovanje“, izborni predmet, III razred Srednje stručne škole, Ministarstvo prosvjete i nauke i Zavod za školstvo, Podgorica, 2009.

¹¹² strana 18; Isto.

¹¹³ Isto.

5.2. SOCIOLOGIJA

5.2.1. Predmetni udžbenik za opštu gimnaziju

Autori udžbenika „Sociologija“ su Zorica Kotri i Momir Dragičević. Udžbenik je odobren za upotrebu u opštim gimnazijama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-151 od 31.8.2009. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 254 strane, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 14358544.

Autori u uvodnom obraćanju navode da su se trudili da bogato nastavničko iskustvo pretoče u udžbenik vrijedan učeničkog interesovanja koji podstiče debatu. Naglašavaju da se u udžbeniku najčešće pozivaju na dva velika autoriteta – Entona Gidensa, „koji ima najsavremeniji pristup u sociologiji“ i Đura Šušnjića „čiji je stil i jezik najprihvatljiviji“. Ovo ističem jer ću se kasnije detaljnije osvrnuti na odnos prvog autora prema predmetnoj temi.¹¹⁴

Udžbenik čine poglavlja: „Uvod u sociologiju“, „Čovjek, društvo, kultura“, „Stratifikacija i društvene nejednakosti“, „Rad, društvene grupe i institucije“ i „Društvene promjene i razvoj“. Bibliografija, data na kraju udžbenika, govori da su korišćeni uglavnom savremeni izvori i isključivo literatura dostupna na crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Udžbenik jezički nije rodno senzitivan.

Čini se da su autori uspjeli ostvariti značajnu komunikaciju sa učenicima/ama kroz tehniku dodjele brojnih i raznovrsnih zadataka u sklopu svakog poglavlja. Određeni zadaci možda nijesu u potpunosti prilagođeni. Upitno je koliko se, nekima od njih, sociologija približava samim učenicima/ama. Primjetno je da bi udžbenik mogao imati više opuštenog i zabavnog pristupa. Ipak, u znatnom broju primjera, zadaci, između ostalog, tretiraju probleme i pitanja koja su od značaja i interesa za svakodnevni život i okruženje mladih. Međutim, nijedan od njih eksplicitno ne tretira LGBT. Zamjerka je što se ne nude određeni internet izvori koje bi učenici/ce kao i nastavni kadar mogli konsultovati i time upotpuniti i produbiti interesovanja, diskusiju i samu organizaciju časa. Na stranama 242-249 nalazi se rječnik pojmova u kojem nije naveden nijedan pojam koji se odnosi na pitanja seksualnog identiteta i orijentacije. Pri definisanju pojma diskriminacija nije naveden nijedan osnov po kojem je moguće diskriminatorno postupanje.

Rodni i seksualni identitet gotovo da nije ili je minimalno integrisan

¹¹⁴ Videti poglavlje, u analizi, Sociologija za srednje stručne škole – predmetni udžbenik.

u sadržaj udžbenika. Te nedostatke je neophodno otkloniti kroz kreiranje dodatnog, otvorenog i jasnog, zasebnog sadržaja posvećenog rodu, polu i seksualnom identitetu ili kroz veću prisutnost ovih fenomena u sadržaje u kojem se govori o porodici i braku, socijalnoj uključenosti, kulturi i potkulturama.¹¹⁵

Komunikacija sa autorima udžbenika

O LGBT tematici u konkretnom udžbeniku konsultovao sam se sa njegovim autorima. Postavio sam jasna i precizna pitanja o sadržaju i konkretnom tretiranju LGBT prava. Naime, interesovao sam se za LGBT teme, homoseksualnost i rodni identitet i dovoljnost njihovog predstavljanja u udžbeniku. Interesovalo me je u kojem pogledu misle da je udžbenik moguće tematski dopuniti kroz naredna izdanja i za njihova eventualna iskustva da li je tokom procedure usvajanja i odobravanja udžbenika došlo do odbacivanja nekih predloženih sadržaja. Konačno, autora/ku udžbenika sam pitao koliko nastavnici/e imaju slobode i mogućnosti da realizaciju nastave i primjenu udžbenika samostalno dopune i sadržajima koji utemeljeno i afirmativno govore o homoseksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu, istopolnim zajednicama i familijama.¹¹⁶

Odgovor gospođe Zorice Kotri objavljujemo u cjelosti:

„Novi koncept programa sa otvorenošću 15 do 20 posto, daje nastavnicima slobodu da zajedno sa učenicima odnosno prateći njihova interesovanja i potrebe uvrste određene teme i sadržaje. U skladu sa tim konceptom raden je i udžbenik koji problemskim postavljanjem tema ne zatvara priču o bilo kom društvenom fenomenu. Prateći implementaciju udžbenika u saznanju sam da je bilo dosta diskusije na ovu temu u periodu kad su izučavali brak i porodicu. Pošto je udžbenik samo jedna od alatki u rukama nastavnika mislim da u ovakvom konceptu put do otvorenije i utemeljenije priče o LGBT populacije vodi preko kvalitetne edukacije, pa tako i senzibilizacije nastavnika za ovu temu“.

Takođe objavljujemo i odgovor gospodina Momira Dragičevića, koautora udžbenika, a odnosi se na dio pitanja koja se tiču ovog predmetnog udžbenika:

„U programu, a zatim i u udžbeniku koji je morao pratiti nastavni program, kroz različite cjeline i jedinice govori se i o homoseksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i istopolnim zajednicama. U temama: društvene grupe, porodica, brak, identitet, moderna mitologija, kultura mladih, interakcija i

¹¹⁵ Autori predmetnog programa i udžbenika su naglasili da je „prilikom analize nacrtu programa od strane NVO sektora, što se tiče tretiranja problema rodne ravnopravnosti i identiteta, program zavrijedio pozitivno mišljenje i pohvale“. ASZ Dokumentacija.

¹¹⁶ Obračanje autorima predmetnog udžbenika Zorici Kotri i Momiru Dragičeviću, novembar 2010. godine; ASZ Dokumentacija.

socijalno izopštavanje u kulturi, asocijalnost i otuđenost u modernom društvu, kulturni dezintegracionizam itd. ova pitanja su apostrofirana kao sastavni dio pitanja društvenog života”.¹¹⁷

Autor Dragičević dodaje da „sa određene vremenske distance, što se tiče tretiranja LGBT prava, rodnog identiteta itd, uvijek postoji mogućnost inoviranja i dopune“. On smatra, kada se sagleda čitav set predmeta: Sociologija, Sociologija kulture i Građansko obrazovanje, „da je otvorenost programa prostor za potpunu autonomiju nastavnika da kroz izborne sadržaje, interesovanje učenika, roditelja i sredine ova pitanja budu i šire tretirana“.¹¹⁸

Analiza i komentar tematskog sadržaja

Pristupićemo analizi tematskog sadržaja za koji sam cijenio da je relevantan za posmatrati fenomen:

Prvo poglavlje, „Uvod u sociologiju“, govori o određenju predmeta, sadržaju i interesovanju, metodu sociološkog istraživanja, svrsi sociologije i najvažnijim teorijskim pristupima.

Drugo poglavlje, „Čovjek, društvo, kultura“, podijeljeno je na više pododjeljaka. U segmentu posvećenom antropološkom i sociološkom određenju čovjeka, tipovima društva, oblicima društvenih pojava i zakona, društvenoj ulozi, položaju i oblicima društvenih grupa, društvenim institucijama i organizacijama i društvenom sistemu nema govora o LGBT fenomenu, polnom i rodnom identitetu. Pododjeljak „Kultura, norme i vrijednosti“ zanimljivo je obrađena i podstiče na razmišljanje. Kada se govori o vrijednostima i normama kaže se „Prihvatanje očekivanog ponašanja, ili funkcionisanje sa normom proizvodi (za pojedinca, društvenu grupu, zajednicu) pozitivne sankcije u vidu pohvale, odobravanja, uvažavanja. A kršenje normi proizvodi negativne sankcije, kao što su: podsmijeh, izbjegavanje, ogovaranje, čak i bojkot, u zavisnosti od toga o koju se vrstu norme oglašuje. Sankcije idu od blagog prijekora kada je u pitanju običajna norma, preko osude, pa čak i bojkota kada je u pitanju moralna norma, i zabrane kada je u pitanju tabu“.¹¹⁹ Dalje se govori o tradicionalizmu i modernizmu, ali se ne nudi bilo koji primjer koji govori o negativnom, tradicionalističkom nasljeđu i uticaju. U nastavku se govori o kulturnoj raznolikosti u sklopu koje su dati i zadaci za razmišljanje i diskusiju. Između ostalog, od učenika/ca se traži da navedu oblike netolerancije, predrasuda i diskriminacije među pripadnicima različitih

¹¹⁷ Odgovor profesora Momira Dragičevića, koautora udžbenika „Sociologija za IV razred gimnazije“, 15.12.2010.godine; ASZ Dokumentacija.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Zorica Kotri i Momir Dragičević, Sociologija za IV razred opšte gimnazije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2009, strana 91.

kulturnih grupa.¹²⁰ Nije dat nijedan primjer iz okruženja i društvenog života koji govori o dobrim primjerima i izazovima multikulturalizma i prihvatanja različitih socijalnih grupa.

Veoma interesantno, ali možda suviše kratko, obrađena su pitanja ukupnog društvenog okruženja u sklopu pododjeljka „Masovna kultura“, „Kič i šund“, „Subkultura“¹²¹, „Subkultura mladih“¹²², „Subkultura i umjetnost“. Propuštena je prilika da se u ovom segmentu kaže bar nešto o LGBT fenomenu, pa i potkulturama koje one formiraju.

Nastavlja se poglavlje sa temom „Religija“ koja počinje izvinjenjem učenicima/ama „jer će sigurno nešto ostati nedorečeno, nešto neshvaćeno, a mnogo toga samo otvoreno i ostavljeno da čeka odgovore“.¹²³ Nema govora o tome kako različite religije gledaju na rodni i seksualni identitet.

Pri govoru o socijalizaciji ističu se njegi faktori: porodica, škola, vršnjaci/kinje, mediji, vjerske zajednice. Pri devijantnom ponašanju i društvenom nadzoru govori se o društvenoi reakciji i prevenciji i navode domaće grupe kroz se bori protiv nasilja u familija, nad ženama i decom. Važno je što homoseksualnost, za razliku od nekih drugih udžbenika u regionu, nije predstavljena kao devijantna i negativna pojava. Ignorisanje LGBT fenomena jeste neprihvatljivo za jedan ozbiljan školski udžbenik, ali je ipak to bolje rješenje od predstavljanja istog u negativnom i neutemeljenom kontekstu.

Nije ništa konkretno rečeno o nasilju u školi, porodici i na ulici i faktorima, koji sa te strane, mogu limitirati socijalizaciju i inkluziju.¹²⁴ Jedna od vodećih NVO Akcija za ljudska prava sprovela je istraživanje, prvo te vrste u zemlji, o homoseksualnosti i pravima ljudi homoseksualne orijentacije. Rezultati istraživanja su predstavljeni u okviru panel rasprave „Homofobija i transfobija na Balkanu i iskustvo u drugim zemljama“, na konferenciji „Pravda na Balkanu - jednakost za seksualne manjine“, koja je održana u Podgorici krajem oktobra 2009. godine. Rezultati istraživanja pružaju nadu da je odgovarajućim informisanjem i obrazovanjem stanovništva moguće obezbijediti dostojanstven život pripadnicima LGBT populacije, koji u najvećem broju

¹²⁰ Isto, strana 95.

¹²¹ Pol se prepoznaje kao jedna od osnova za subkulturu koja „funkcioniše kao zasebna ćelija jednog kulturnog tkiva“. Učenicima/ama dat je zadatak da analiziraju razliku između piblike, navijača i fanova; isto, strana 101.

¹²² Pri definisanju subkulture mladih ne govori se o razlikama između mladih na temelju seksualnog ili rodnog identiteta već samo po osnovu pola, pozicije na tržištu rada, mjesta stanovanja, obrazovanja. Dalje se govori o socijalizaciji mladih „u ravni zvanične kulture koji se pridržavaju vladajućih normi i vrijednosti“ i to „uklapanjem u date društvene odnosno kulturne okolnosti“. Nasuprot tome, „u kontrakulturnoj ravni riječ je o mladim prestupnicima, najčešće muškog pola (tzv. žestoki momci), koji svoju žestinu demonstriraju kroz krađe, frajerstvo, narkomaniju, alkoholizam i siledžijstvo“. Isto, strana 101.

¹²³ Isto, strana 103.

¹²⁴ Podaci, recimo, iz britanskih škola, govore da je 65% LGBT učenika/ca doživjelo neku vrstu zlostavljanja. To je problem s kojim se ozbiljno bave tamošnji školski autoriteti i nevladine organizacije. Videti http://www.youngstonewall.org.uk/know_your_rights/your_rights_at_school/;

žive u opravdanom strahu od psihičkog i fizičkog nasilja okoline. Posebno istraživanje iskustava 30 pripadnika/ca ove populacije govori da je većina njih doživjela neki oblik fizičkog nasilja i bila žrtva diskriminacije od nastavnika/ca, univerzitetskih profesora/ca, policije, a da nijedan slučaj nije prijavljen zbog straha od reakcije okoline na njihovu seksualnu orijentaciju.

Treće poglavlje, „Stratifikacija i društvene nejednakosti“, razmatra fenomen siromaštva i u kategoriju siromašnih ljudi ubraja „nezapošljene, starija lica, bolesne, one koji nemaju puno radno vrijeme, invalide, porodicu sa jednim roditeljem, pripadnike marginalnih grupa, migrante, itd“. ¹²⁵ Napominje se da se „pojam nejednakosti danas mijenja“, te se u obzir sve više uzima položaj žena, etničkih manjina itd. Prepoznaje se kao poseban oblik „društvenog raslojavanja“ nejednakost na temelju rodne pripadnosti. ¹²⁶ Dalje se navodi da sociološka struka proučava rodnu nejednakost i posebne vrste nejednakosti koje se javljaju po različitim osnovama, ali se ne navodi nejednakost na temelju rodnog identiteta i orijentacije. ¹²⁷ Veoma je pohvalno što se pri teorijskim objašnjenjima nejednakosti pažnja posvećuje, na kratak ali korektan način, objašnjenju rodne neravnopravnosti kroz različite teorijske pristupe. Posebno je važno i pohvalno isticanje feminističke teorije (rodna nejednakost nije prirodna već je proizvod društvenih i kulturnih stavova, stereotipa, diskriminacije, seksizma, odgovornosti muškaraca za nejednak položaj žene u društvu, patrijarhalne obrasce mišljenja i ponašanja, rasne i etničke pripadnosti žena). ¹²⁸ Romi se prepoznaju kao potklasa, marginalizovana ili isključena grupa „iz načina života kakav vodi većina stanovništva“. Izuzetno je važno što se siromaštvo definiše šire od uobičajenog pristupa. Naime, ono se ne tretira samo kao materijalna oskudica već uključuje i druge dimenzije, pri čemu se misli i na obrazovanje, zdravlje, stanovanje, potrošnju, slobodno vrijeme, socijalne mreže. ¹²⁹ Kod učenika/ca se širi svijest o postojanju siromaštva žena, dece, marginalizovanih grupa. Ukazuje se na različitu perspektivu siromaštva sa aspekta teorijskih pristupa (kulturalistička teorija). Kulturu bijede determiniše slaba integracija siromašnih u najznačajnije institucije društva, neodgovarajući stambeni uslovi, autoritarnost, porodično nasilje, rani seksualni odnosi, slobodni brakovi, izostanak djetinjstva. Učenicima/ama je dat i zadatak da analiziraju dati uporedni pregled podizanja

¹²⁵ Primjetna je i upotreba politički i socijalno nekorektnih termina za pojedine društvene grupe. Isto, strana 126.

¹²⁶ Nijesam siguran da je ostvarena puna korelacija sa ostalim predmetnim programima po pitanju definisanja i razumijevanja rodnog identiteta.

¹²⁷ Navode se kao osnovi nejednakosti: ekonomski status, pol, uzrast, etničko porijeklo, vjeroispovijest, rasa; Isto; strana 127.

¹²⁸ Neki upotrijebljeni termini deci nijesu objašnjeni; Isto; strana 128.

¹²⁹ Zdravko Cimbalević i Đurđica Čorić, *Humani kapital – doprinosi FSR 2005-2010*, Misija OEBS-a u Crnoj Gori i Institut socijalne inkluzije, Podgorica, 2010, strana 25.

dece u siromašnim i porodicima srednje klase.¹³⁰ Dragocjeno je što se i kroz ovaj crnogorski udžbenik promovišu evropske integracije i širi znanje o institucijama i politikama Evropske unije. Govori se o evropskom socijalnom modelu i socijalnoj isključenosti. Ipak, i ovđe je propuštena prilika da se u kontekstu socijalne kohezije istakne važnost odsustva diskriminacije i na temelju rodnog identiteta i seksualne orijentacije što je svakako jedna od vodećih evropskih vrijednosti. Kada je riječ o statusu i ulozi ističe se da se status najčešće dobija rođenjem i u velikoj mjeri određuje sudbinu pojedinca koji se rađa kao pripadnik određene familije čije porijeklo i status postaju dio njegovog identiteta, tj. čija mu se klasna, rasna, vjerska, etnička pripadnost automatski pripisuje.¹³¹ Takođe, navodi se da „gotovo sva društva pripisuju položaje na osnovu pola i (starosne) dobi“.¹³² Na prezentovani način nije napravljena jasna razlika u poimanju pola i roda koja je i te kako važna za razumijevanje kod učenika/ca. Bez jasne distinkcije moguće da se uđe u prostor nastavka njegovanja i širenja predrasuda i stereotipa. U nastavku, što je možda bila prilika, nije zaokružena slika o rodnim i polnim identitetima, posebno u svijetlu objašnjavanja transseksualnog, interseksualnog i transrodnog identiteta, koji se u knjizi niđe ne pominju objašnjavanja onih društvenih konstrukta koji su temelj diskriminacije i nejednakosti. Ipak, poseban odjeljak posvećen je rodu i stratifikaciji. Ističe se, na samom početku, da studije o stratifikaciji nijesu bile rodno senzitivne odnosno „pisane su tako kao da žene ne postoje ili kao da na njih ne treba računati“¹³³. Kritici su podvrgnute sve one teorije koje ženi dodjeljuju podređenu ulogu. Kod izvora i oblika društvene moći pominje se, između ostalog, „rodna ili druga pripadnost“.

„Rad, društvene grupe i institucije“ naziv je četvrtog poglavlja udžbenika. U sklopu njega posebna pažnja se odnosi na pitanje žena i rada i značaj da mladi shvate „da je ravnopravna podjela poslova dobitna kombinacija za žene i muškarce“ koji posebno podstiče profesionalnu vidljivost žena.

Porodica je ključni segment našeg interesovanja. Ona je posebno obrađena, unutar ovog poglavlja, na ukupno pet stranica, bez ilustracija. U određenju familije odbacuju se idilične priče i raniji udžbenički stereotipni i konvencionalni prilazi koji počivaju na „malograđanštini i lažnom moralu“. Otvoreno se govori o promjenama savremene familije kao i o nasilju u njoj koje „prijeti i uznemirava“. Definišu se i neki ključni pojmovi. Familija se, na neutralan način, tretira kao relativno trajna grupa povezana srodstvom, brakom ili usvajanjem, čiji članovi/ce žive zajedno, ekonomski sarađuju i brinu o

¹³⁰ Zorica Kotri i Momir Dragičević, Sociologija za IV razred opšte gimnazije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2010, strana 138.

¹³¹ Isto; strana 143.

¹³² „Ako uzmemo pol, vidimo da su u različitim društvima različita očekivanja od muškog i ženskog deteta, tako da se od najmlađeg uzrasta uče različitim obrascima ponašanja. Tako pol može biti tačka orijentacije po osnovu koje svaki pojedinac može da odredi svoje mjesto u bitnim aspektima društvenog života (familiji, školi, radnoj organizaciji, crkvi...)“; Isto, strana 143.

¹³³ Isto; strana 150

potomstvu. Za brak se kaže da je „društveno prihvatljiva zajednica dviju ili više osoba“. Dalje se navodi da u većini društava to podrazumijeva zajednicu osoba različitog pola, „ali je u nekim kulturama dozvoljeno sklapanje braka između osoba istog pola“. Za razliku od primjera iz regiona crnogorski udžbenik bar pominje takvu činjenicu i mogućnost, istina u „drugim kulturama“. Odnosi moći u porodici određeni su običajima i zakonom. Prepoznaju se, i objašnjavaju, patrijarhalna, matrijarhalna i egalitarna porodica. Temeljne funkcije porodice su, pored ekonomske i emocionalne, socijalizacija i reprodukcija. One se dalje obrazlažu na relativno neutralan način. Važno je istaći da su se autori potpuno suzdržali od oštih i negativnih vrijednosnih ocjena, što je gotovo rijetko ako uzmemo u obzir srodne udžbenike u regionu. Kao alternativa braku navode se kohabitacija, komune i samačka domaćinstva. Nažalost, autori ovde idu korak unazad. Naime, kohabitaciju vide kao partnerstvo odnosno zajednički život žene i muškarca bez formalno sklopljenog braka. Potpuno ignorišu činjenicu da postoje i istopolne vanbračne zajednice koje su, takođe, predmet socioloških istraživanja i koje je trebalo dalje elaborirati.

O naciji se govori na 11 strana.

Slijedi potpoglavlje o državi, pojmu političke države i organizacije, birokratiji, politici. Detaljno se govori o političkim partijama kao i o sindikatima, lobističkim grupama (uglavnom negativno predstavljene), medijima i društvenim pokretima. Nema govora o, u svijetu veoma razvijenim i uticajnim, grupama i pokretima seksualnih manjina.

„Društvene promjene i razvoj“ predstavlja posljednje (peto) poglavlje u udžbeniku u kojem se govori o predindustrijskom, industrijskom, postindustrijskom društvu, karakteru društvene promjene, tranziciji i globalizaciji.

5.3. SOCIOLOGIJA KULTURE

5.3.1. Predmetni program

„Sociologija kulture“ je određena kao obavezni izborni predmet i dopuna maturalnom standardu za sociologiju. Predmetni program je napisala dvočlana komisija u sastavu Zorica Kotri (predsjednica) i Momir Dragičević (član).

Položaj, priroda i namjena predmeta definisana je položajem, prirodom i namjenom sociologije kao obaveznog predmeta, koji smo već predstavili.

U okviru predmeta učenici/e se upoznaju sa naučnim saznanjima o fenomenu kulture i sociološkim objašnjenjem društvenih pojava. Predmet je usmjeren na temeljne pojmove u okviru jedne posebne sociološke discipline:

kultura, oblici i tipovi kulture, funkcije kulture, igra, simboli, civilizacija, umjetnost, slobodno vrijeme, masovna kultura, mladi u svijetu savremene kulture i multikulturalnosti.

U obrazovno-vaspitnom procesu, sociologija, sociologija kulture i građansko obrazovanje, kao jedna cjelina, imaju poseban značaj ne samo u obezbjeđivanju zahtjeva u okviru nastavnog plana za gimnaziju - matorskog standarda, već prije svega u potrebi i značaju analize crnogorskog društva, pojmova i kategorija koje izražavaju njegovu kulturnu esencijalnost, čime apstraktni nivo proučavanja dobija svoju konkretizaciju i živost.

Predmet Sociologija kulture, između ostalog, podrazumijeva usvajanje znanja o temeljnim pojmovima sociologije kulture i njihovu upotrebu pri razumijevanju i objašnjenju društvenih pojava u oblasti kulture, usvajanje znanja o osnovnim i metodološkim postupcima sociologije i sociologije kulture i njihovu upotrebu, razvijanje sposobnosti za kritičko mišljenje i vrednovanje kulturnih pojava, dešavanja, procesa u privatnom i javnom životu, doprinos cjelovitom razvoju ličnosti, razumijevanju samog sebe, pozitivnoj identifikaciji i razvoju odgovornosti, razvijanje pozitivnog odnosa prema vrijednostima, normama, funkcijama kulture, svijest o kulturnim razlikama, afirmaciju kulturnog argumentovanog dijaloga, sposobnost za razumijevanje različitih tipova kulturnih struktura, oblika, tipova kulturnog djelovanja i njihovih posebnosti, vrijednosni sistem sopstvene zajednice, razvijanje sposobnosti za otklanjanje predrasuda, dejstvo zdravorazumskog objašnjenja, oslobođenje od netrpeljivosti, isključivosti, ksenofobije, kulturne narcisoidnosti, etnonacionalizacije i lokalizma, sposobnost pozitivne afirmacije sopstvene kulture (kulturnog i ličnog identiteta), njenih vrijednosti, osposobljavanje za učestvovanje u kulturnim dešavanjima u svojoj školi, lokalnoj zajednici u kulturnim akcijama (samostalno i kolektivno), izradu projekta, sprovođenje istraživanje iz oblasti kulture u lokalnom ambijentu, njegovanje kulturno-istorijskog nasljeđa preko njih, povezivanje svojih aktivnosti sa aktuelnim temama za interes mladih i zajednice.

Obavezne teme su „Uvod u sociologiju kulture“, „Pojam i definicija kulture“, „Kulturna antropologija“, „Funkcije kulture“, „Igra“, „Masovna kultura“, „Kultura i ličnost“, „Kultura i mladi“, „Sociologija umjetnosti“ i „Kultura i savremenost“.

Iako je pohvalno za Crnu Goru i njen javni obrazovni sistem postojanje ovakvog predmeta, ipak je činjenica, sudeći prema usvojenom programu, da on uopšte ne tretira LGBT fenomen. Njegovo postojanje još nije dovoljno iskorišćeno kako bi se sociologija kulture u potpunosti približila crnogorskim učenicima/cama. LGBT fenomen je potpuno zapostavljen i u predloženim izbornim temama koje slijede nakon obaveznih sadržaja. Niđe se ne pominju

pitanja seksualnog i rodnog identiteta, kvir kulture i slično.

Namjera prosvjetnih vlasti i vjerovatno samih autora predmetnog programa je da vremenom pristupe usvajanju posebnog udžbenika za ovaj izborni predmet ili bar odgovarajuće skripte. To je i prilika Zavodu za udžbenike i nastavna sredstva da u autorski tim uključi i stručnjake/inje, van sopstvene ustanove i Zavoda za školstvo, sa praksom u oblasti LGBT prava, seksualnog i rodnog identiteta koji će pomoći kreiranje savremenog i potpunog udžbenika.¹³⁴ Predmetna komisija, do izrade udžbenika ili skripte, kao moguća rješenja, predložila je određenu listu udžbenika, djela i periodike.

5.3.2. Predmetni udžbenik

Već predstavljeni udžbenik „Sociologije“.¹³⁵

5.4. SOCIOLOGIJA

5.4.1. Predmetni program za srednje stručne škole

Sociologija kao dio programa društvenih nauka u okviru nastavnog plana za četvorogodišnje srednje stručne škole određena je kao obavezni predmet. Katalog znanja za predmetni program „Sociologija“ za III ili IV razred srednje stručne škole prilagodila je Komisija u sastavu: Zorica Kotri, Momir Dragičević i Slavica Radusinović.¹³⁶ Autor/ke programa ističu da proučavanje sociologije treba da bude „oslobađajući poduhvat“.¹³⁷

¹³⁴ Najveći broj autora/ki crnogorskih udžbenika profesionalno su angažovani u ovim institucijama i potpisuju po nekoliko predmetnih programa i udžbenika.

¹³⁵ Takođe, autori programa predložili su i literaturu udžbenika i djela od 50 naslova od čega između 30–40% njih datira od prije 25 godina.

¹³⁶ Savjet za opšte obrazovanje na šednici održanoj 25. juna 2008. godine donio je katalog znanja „Sociologija“ sa fondom dva časa nedeljno za III ili IV razred srednje stručne škole.

¹³⁷ „Otvorenost programa, zasnovana na potrebi proučavanja osnovnih građanskih ideja i njihovoj utemeljenosti u društvenoj stvarnosti, treba da obuhvati kompleks fenomena koji u savremenom društvu imaju naročito značenje (politički, ekonomski, kulturni...) sa posebnim osvrto na crnogorsko društvo. Dinamika društvenih promjena, kroz proces tranzicije, predstavlja novi kvalitet kako u razvoju pojedinaca, tako i društva kao cjeline. Orijentacija društva prema međunarodnim integracijama, izgradnja građanskog modela, otvorenosti, vladavina prava i demokratija, multikulturalnost i multikonfesionalnost su nove nacionalne vrijednosti koje u okviru programa, a posebno njegovog otvorenog dijela, imaju važno mjesto...Otvorenost programa podrazumijeva uključivanje tema iz domena građanskog obrazovanja koje nedostaju u njihovom obrazovanju, a značajne su, potrebne, zanimljive i aktuelne. Taj dio programa daje mogućnost oblikovanja i dopunjavanja onih tema koje su značajne za lokalnu sredinu, kao i za strateške orijentacije društva“; Katalog znanja – predmetni program „Sociologija“ za III ili IV razred srednje stručne škole, urednik Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, 2009, strana 7.

Prema predstavljenim opštim ciljevima programa predmet Sociologija za srednje stručne škole trebalo bi da omogućí učeniku/ci da razvija pozitivan odnos prema načelima demokratije, pluralizma pravde, socijalne komunikacije, slobode i svijesti o kulturnim razlikama, sposobnost za razumijevanje različitih političkih, kulturnih i drugih struktura, sposobnost integracije za aktivni život u građanskom demokratskom društvu, procjene i kritičkog vrednovanja političkih inicijativa, političkih odluka i akcija, da razvija izražen odnos prema društvenoj pravdi, prepoznavanju nejednakosti i zalaganje za aktivan odnos prema uzrocima. Posebno je važno što, prema definisanim ciljevima, predmet treba da „razvija sposobnost za otklanjanje društvenih predrasuda, dejstava mnjenja i zdravorazumskog objašnjenja sopstvenog društva i društvenih fenomena uopšte, oslobađanje od netrpeljivosti, isključivosti, nacionalističkih ideala, ksenofobije i rodne nejednakosti“.¹³⁸

Sadržaj predmetnog programa je podijeljen na obavezne sadržaje i izborni program. Obavezni sadržaji su: „Uvod u sociologiju“ (određenje predmeta i metoda istraživanja, svrha sociologije i najvažniji teorijski pristupi), „Čovjek, društvo, kultura (norme i vrijednosto, pluralizam kultura, subkultura, socijalizacija, društvena interakcija i svakodnevni život), „Stratifikacija i društvene jednakosti“ (društvena nejednakost i socijalne razlike), „Rad, društvene grupe i institucije“ (porodica) i „Društvena promjena i razvoj“ (tradicionalno i moderno društvo, oblici društvenih promjena, ekologija).

Prijatno iznenađuje i ohrabruje činjenica da u sklopu obavezne teme „Familija“ i predviđenih aktivnosti učenici/e, između ostalog, analiziraju kvalitativna svojstva savremene i tradicionalne familije i „otkrivaju pravilni stavovi prema homoseksualnoj familiji“.¹³⁹ Na istom mjestu, u sklopu pojmova odnosno sadržaja govori se o „izgradnji odnosa prema homoseksualnoj familiji“.

5.4.2. Predmetni udžbenik za srednje stručne škole

Autor/ke programa stava su da postojeći udžbenik sociologije ne odgovara zahtjevima predmetnog programa. Preporučili su da se do konačne izrade novog udžbenika koristi knjiga „Sociologija“ Antonija Gidensa (CID, Podgorica, 1998), dok je nastavnom kadru preporučena literatura od 24 naslova i data puna sloboda da sami pristupe ostalim mogućim izvorima.

Komunikaciju sam ostvario sa jednim od koautora ovog predmetnog

¹³⁸ Katalog znanja – predmetni program „Sociologija“ za III ili IV razred srednje stručne škole, urednik Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, 2009, strana 9.

¹³⁹ Isto, strana 29.

programa i iznio niz pohvala povodom njegovog sadržaja. Objavljujem i dio odgovora gospodina Momira Dragičevića koji je relevantan za posmatrani program „Sociologija za srednje stručne škole“:

„Pohvale za predmetni program Sociologija za srednje stručne škole pretpostavljam da su proizašle zbog izbornih tema koje su u njemu ponuđene. Želim da Vas upoznam da su te teme prenijete iz programa Građansko obrazovanje za III i IV razred gimnazije, koji je izborni predmet i koji već pet godina učenici u najvećem procentu od svih izbornih predmeta sa liste izbornosti najradije biraju. Pošto u srednjim stručnim školama nema tog predmeta, a nastavnim planom nije ni ostavljen prostor da može biti biran, dio otvorenog programa (oko 20%) popunjen je temama iz Građanskog obrazovanja. Napominjem da sam sa gospodinom Zoranom Lalovićem koautor i tog programa“.¹⁴⁰

Anthony Giddens, „Sociologija“, drugo izdanje, CID Podgorica i Romanov Banja Luka, 2001, 397 strana:

Poglavlje „Pol i seksualnost“ Gidens počinje isticanjem primjera transrodne osobe, Džen Moris, čuvene žene putopistkinje koja je nekada bila muškarac. Kroz izvod iz Morisove knjige, u kojoj ona govori o svojim osjećajima žene u tijelu muškarca, Gidens u stvari pokušava da pruži dobar uvid u „različite sveteve u kojima žive muškarci i žene“ i koliko zapravo seksualne razlike utiču na naš život.¹⁴¹ Takođe, Gidens značajnu pažnju posvećuje polnoj socijalizaciji odnosno spoznavanju uloga polova kroz društvene činioce kao što su porodica i mediji. Ponudio je i interesantne primjere o polnim razlikama kao rezultatu društvenih uticaja.¹⁴² Interesantan je i prikaz učenja ponašanja vezanog za pol, te primjer analize igračaka u Italiji i Holandiji.¹⁴³ Gidensova jasna poruka jeste da se pol „neprestano uči“ i isti „reprodukujemo i gradimo kroz hiljade malih akcija tokom dana“. Na zapažen način Gidens govori o kritici, posebno sa aspekta feminističkih teorija, Frojdove teorije o razvitku polova.¹⁴⁴ Pri društvenom uticaju na seksualno ponašanje Gidens ističe da je većina ljudi u svim društvima heteroseksualna, a heteroseksualnost u svakom društvu temelj braka i familije. Ipak, odmah nakon toga, ističe da postoje i mnogi „manjinski seksualni ukusi i sklonosti“. Navodi Džudit Lorber koja razlikuje „čak deset posebnih seksualnih identiteta kod ljudskih bića“.¹⁴⁵ U sadržaju posvećenom seksualnosti u zapadnoj kulturi ističe se dva milenijuma

¹⁴⁰ Odgovor profesora Momira Dragičevića, koautora programa „Sociologija za srednje stručne škole“; 15.12.2010.godine; ASZ Dokumentacija.

¹⁴¹ Entoni Gidens, „Sociologija“, CID, Podgorica, 2001, strana 76.

¹⁴² Primjer deteta obučenog u različitu odjeću i različitog pristupa pet mladih majki; strana 79; isto.

¹⁴³ Veoma je zanimljiv prikaz uloge roda u predškolskoj i školskoj literaturi u kojoj potpuno dominiraju muškarci u odnosu na žene. Slično je i sa crtanim filmovima za decu. U najčešće prikazanim filmovima vodeće i najaktivnije ličnosti su muškarci; strana 80; Isto.

¹⁴⁴ Saznavanje polnih razlika na temelju prisustva ili odsustva penisa.

¹⁴⁵ Strana 84.; Isto.

dug period oblikovanja stavova ljudi na Zapadu pod dominantnim uticajem hrišćanstva prema kojem je svako seksualno ponašanje sumnjivo ukoliko nije u funkciji razmnožavanja. Značajna pažnja posvećena je homoseksualnosti, istorijatu, te tretiranju u zapadnoj i drugim kulturama i postojanju posebne subkulture u ovom kontekstu. Gidens ističe da je za mnoge javno izjašnjavanje „težak proces“. „Roditeljima, rođacima, prijateljima i deci mora se reći istina. Pokušaj je, međutim, vredan truda jer može dovesti do velikog olakšanja o čemu svedoči i potresna knjiga Loerli Mekpajk „Ima nešto što sam mislila da vam kažem“.¹⁴⁶ U svojoj knjizi Gidens jasno kaže da homoseksualnost nije bolest niti je posebno povezana sa bilo kojim oblikom duševnih poremećaja, da se netrpeljivost, izražena u prošlosti, prevazilazi i danas normalnije shvata i prihvata kao dio „svakodnevnog života“. Gidens primjećuje da se brojne grupe protive pravima homoseksualaca. Uprkos tome, kaže Gidens, većina homoseksualaca jednostavno želi da bude shvaćena kao i svi ostali. „Oni ukazuju na svoju potrebu za ekonomskom i emocionalnom sigurnošću – u čemu se ne razlikuju od drugih ljudi“.¹⁴⁷ Navodi, kao pozitivan primjer, knjigu „Praktično normalan“ (u originalu „Virtually Normal“) autora Endrjua Majkla Salivana, otvorenog homoseksualca katolika, koji se zalaže za jednako priznavanje prava na brak – homoseksualcima i heteroseksualcima. On kaže da homoseksualcima, ako se ne želi da postanu otuđena manjina, treba dozvoliti pravo na brak. U poglavlju „Familija, brak i lični život“ Gidens govori i o istopolnim familijama.

5.5. EVROPSKE INTEGRACIJE

5.5.1. Predmetni udžbenik za III i IV razred

Autori/ke udžbenika „Evropske integracije“ za III ili IV razred srednje škole su: prof. dr Gordana Đurović, dr Dragan Đurić, doc. dr Danijela Jaćimović, doc. dr Maja Kostić-Mandić, mr Aleksandar Saša Zeković, mr Čazim Fetahović i mr Zoran Lalović. Udžbenik je odobren za upotrebu u srednjim školama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-31 od 19.03.2010. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, 2010, 152 strane, ilustrovan, Cobiss. CG-ID 15644176.

Udžbenik, pored uvoda koji govori značaju i ciljevima učenja ovog predmeta, sadrži ukupno 10 lekcija: „Evropska unija“, „Institucije Evropske unije“, „Jedinstveno tržište Evropske unije“, „Zaštita životne sredine u Evropskoj uniji“, „Ljudska prava u Evropskoj uniji“, „Evropska unija –

¹⁴⁶ Strana 90.; Isto.

¹⁴⁷ Strana 91.; Isto.

jedinstvo različitosti“, „Evropska unija – društvo utemeljeno na znanju“, „Kriterijumi pristupanja i politika proširenja Evropske unije“, „Politika proširenja Evropske unije i Crna Gora“ i „Budućnost Evropske unije“.

I ovaj udžbenik, kao i u slučaju osnovne škole, pored osnovnog teksta, sadrži zanimljive i sadržajne, dodatne i radne, tekstove, kompas praćen zanimljivim internet izvorima, te rezime o naučenom praćen pitanjima za provjeru znanja i podsticanje razmišljanja.

U lekciji „Evropska unija“ predstavljeno je što je EU danas, ko su njene članice, koji su simboli EU, razlozi nastanka, nadležnosti i ciljevi EU, principi i načela na kojima se EU temelji (sloboda, demokracija, poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda i vladavina prava), te pravne tekovine EU (acquis communautaire).

U lekciji „Institucije Evropske unije“ predstavljeni su Evropski savjet, Savjet EU, Evropski parlament, Evropska komisija, Evropski sud pravde, Evropski računovodstveni sud i ostale institucije i agencije EU.

U lekciji „Jedinstveno tržište Evropske unije“, između ostalog, predstavljena je EU na svjetskoj sceni i njene prednosti: visok nivo demokratije i zaštite ljudskih i manjinskih prava, bolji standard usljed koristi od ekonomije, više mogućnosti za zapošljavanje unutar okvira EU, visok nivo socijalne zaštite i evropska solidarnost u podsticanju skladnijeg regionalnog razvoja, te pristup kvalitetnijem obrazovanju. Ističe se značaj EU u promovisanju ljudskih prava, kako u svom okviru tako i van EU granica. Elementi koji osiguravaju poštovanje ljudskih prava sastavni su dio saradnje EU sa njenih partnerima i dio su zahtjeva prema onima koji se žele pridružiti Uniji.

Lekcija „Zaštita životne sredine u Evropskoj uniji“ pruža saznanja o tome što je održivi razvoj, o propisima EU o životnoj sredini, zajedničkim EU institucijama u oblasti zaštite životne sredine, te o viziji Crna Gora - ekološka država.

Lekciji „Evropska unija i ljudska prava“ posvećujemo ključnu pažnju zbog predmetne teme. Ističu se ljudska prava kao vodeća dimenzija EU, a kršenje ljudskih prava i osnovnih sloboda i postojanje diskriminacije, po bilo kojoj osnovi, prepoznaje kao opasnost za postizanje osnivačkih ciljeva EU, a naročito ostvarenje visokog nivoa zapošljenosti i socijalne zaštite, podizanje nivoa životnog standarda i kvaliteta življenja, kao i ekonomske i društvene

kohezije i solidarnosti.¹⁴⁸ Razumljivim rječnikom se govori o ljudskim pravima koja se definišu kao „mjera primjene državne vlasti nad pojedincima, garant slobode osoba u odnosu na vlast i zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba“. Insistira se na neotuđivosti, jednakosti i nedjeljivosti ljudskih prava. Zaštićene i integrisane različite manjinske zajednice, u koje spadaju i LGBT osobe, potvrđuje funkcionalne demokratije i poštovanja ljudskih prava. Dodaje se da su ljudska prava čovjeku važna jer ga „oslobađaju od ograničenja prošlosti i obezbjeđuju temelj za promjenu i blagostanje u budućnosti“.¹⁴⁹ Preporučena je poseta Youtube kanalu Amnesty International-a i sajtu jedne od vodećih domaćih organizacija za ljudska prava Centru za građansko obrazovanje (CGO) na kojima se nalazi dosta sadržaja o obrazovanju o ljudskim pravima i LGBT pravima.¹⁵⁰

Učenici/ce se informišu i o tome što je potrebno ispuniti da bi se pristupilo EU. Podvlači se direktna zavisnost evropskih integracija od procesa demokratskih reformi i demokratske stabilnosti društva koje se želi pridružiti EU. Postojanje diskriminacije, kaže se, ugrožava EU kao prostor slobode, bezbjednosti i pravde i to je posebno izazovno „za mlade demokratije koje su izašle iz autoritarnih sistema“.¹⁵¹

Predstavljena je Evropska konvencija o ljudskim pravima, „najefikasnije sredstvo zaštite ljudskih prava koje, zahvaljujući ustanovljenim mehanizmima, potvrđuje univerzalnu dimenziju ljudskih prava“.

Za učenike/ce posebno može biti zanimljiv sadržaj koji govori o muzici o ljudskim pravima. Predstavljena je, između ostalog, globalna kampanja organizacije Amnesty International, „Make some noise“, koja polazi od toga da su „ljudska prava preduslov za muziku – ne bismo mogli da je stvaramo, slušamo ili plešemo uz nju bez slobode govora, izražavanja i udruživanja“. Naveden je i link na kojem se mogu preslušati muzički izvodi obrađenih pjesama Džona Lenona, a učenici/ce potpisati online peticije protiv kršenja ljudskih prava.¹⁵²

Detaljno je predstavljena i Povelja o temeljnim pravima u EU koja afirmiše i prava LGBT osoba. Pri predstavljanju trećeg poglavlja Povelje detaljno se govori o zabrani svake vrste diskriminacije koja se temelji, između ostalog, i na seksualnoj orijentaciji. Promoviše se apsolutna jednakost muškaraca i žena na svim poljima, uključujući zapošljavanje, rad i platu. Govori se i o licima sa invaliditetom kojima se obezbjeđuje nezavisnost, socijalna i profesionalna integracija, te učešće u javnom životu.

Kroz poseban radni tekst data je kvalitetna definicija diskriminacije, iz jedne od

¹⁴⁸ Strana 72.; „Evropske integracije“, udžbenik za III ili IV razred srednje škole, grupa autora/ki na čelu sa prof. dr Gordanom Đurović; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2010.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ www.cgo-ccc.org

¹⁵¹ Strana 72.; Isto.

¹⁵² www.amnesty.org/noise i www.instantkarma.org.

direktiva Savjeta EU: „Do direktne diskriminacije dolazi kada je jedna osoba tretirana, ili bi bila tretirana, nepovoljnije nego druga u sličnoj situaciji, a samo zbog njenog rasnog, etničkog, vjerskog porijekla, političkog opredjeljenja, pola, roda, seksualne orijentacije, hendikepa ili nekog drugog ličnog svojstva. Do indirektne diskriminacije dolazi kada neka naizgled neutralna odredba, kriterijum ili praksa, stavlja osobe određenog porijekla, opredjeljenja i ličnog svojstva u nepovoljniji položaj u odnosu na druge osobe“.¹⁵³

Predstavljen je i rad agencije EU za temeljna prava.¹⁵⁴ Između ostalog je navedeno da „FRA posebnu pažnju posvećuje informisanju javnosti i objavljuje različite tematske izvještaje o stanju temeljnih prava, kao što su izvještaji o trgovini decom u EU, položaju etničkih i vjerskih manjina, te homofobiji“. Preporučena je i poseta sajtu www.fra.europa.eu sa kojeg se ti sadržaji mogu i preuzeti.

Naveden je i link www.diversityday.eu na kojem se jako puno govori o borbi protiv homofobije i zaštiti od diskriminacije na temelju seksualne orijentacije. Tamo se jasno kaže da je raznolikost na temelju seksualne orijentacije isto što i raznolikost po osnovu rase, religije ili etničkog porijekla. Navedeni su brojni pozitivni primjeri, poput Irske i Portugala, koji govore o razvijanju koncepta škola bez homofobičnog nasilja i izrade školskih dječjih knjiga o seksualnoj raznolikosti i dekonstrukciji stereotipa i predrasuda protiv LGBT osoba i familija.

Značajna pažnja, u lekciji, posvećuje se pitanjima rodne ravnopravnosti i izazovima višestruke diskriminacije žena. Interesantna je definicija u kojoj se govori o jednakim mogućnostima za „žene, muškarce i osobe drugačijih rodni identiteta“. Ističe se i važnost Konvencije UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama čija je suština „da žene, bilo da su udate ili neudate, uživaju svoja ljudska prava u istoj mjeri u kojoj ta prava uživaju i muškarci“. Uravnoteženo učešće u odlučivanju u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi doživljava se kao ključan uslov jednakosti muškaraca i žena. I ovde su dati, s ciljem istinskog sagledavanja, podsticanja razmišljanja i diskusije, ključni pokazatelji unapređenja ženskih ljudskih prava: učešće žena u odlučivanju (u vlasti), zapošljavanje i ekonomska samostalnost, nivo obrazovanja, kvalitetna briga o zdravlju i sprečavanje i kažnjavanje svakog nasilja prema ženama.

Preporučen je, za posetu, link Odjeljenja za rodnu ravnopravnost Ministarstva za ljudska i manjinska prava, sajt jedne od vodećih regionalnih i domaćih feminističkih grupa, Centar za žensko i mirovno obrazovanje „Anima“ (www.animakotor.org) i sajt Evropskog ženskog lobija (www.womenlobby.org) na kojem se nalazi dosta informacija o zaštiti svih žena od diskriminacije i savremenom feminizmu. Na sajtu „Anime“ ponuđen je dragocjen materijal o rodnom obrazovanju, istraživanja i dokumenta o stanju ženskih ljudskih prava

¹⁵³ Strana 76.; Isto.

¹⁵⁴ The European Union Agency for Fundamental Rights (FRA).

u Crnoj Gori. Ti sadržaji posebno mogu biti korisni predmetnim nastavnicima/ama.

Predstavljena su ljudska prava garantovana i zaštićena Ustavom Crne Gore. Učenici/ce, i na ovom mjestu, spoznaju da je u Crnoj Gori zabranjeno izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti, diskriminacija, po bilo kom osnovu, nečovječno ili ponižavajuće postupanje. Oni uče da su temeljne vrijednosti zemlje sloboda djelovanja i udruživanja, sloboda izražavanja i medija, rodna ravnopravnost i posebna zaštita lica sa invaliditetom.¹⁵⁵ U nastavku su detaljno predstavljene institucije Ombudsmana EU i crnogorskog Zaštitnika ljudskih prava i sloboda sa preporučenim linkovima.

Poseban dio lekcije je zaštita manjinskih prava. Istaknute su obaveze koje proističu iz Okvirne konvencije Savjeta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina. Ukazuje se na važnost poštovanja kulturne raznolikosti. „Pluralističko i istinsko demokratsko društvo treba da poštuje etnički, kulturni, jezički i vjerski identitet svakog pripadnika nacionalne manjine, ali i da stvara odgovarajuće uslove koji im omogućavaju da izraze, očuvaju i razviju taj identitet“.

Date su detaljne definicije homofobije, rasizma, i ksenofobije. „Homofobija je društveni problem; To je način ponižavanja ljudi zbog njihove seksualne orijentacije i izbora osjećanja, utemeljen u uvjerenju da su emocije i seksualni kontakti izmneđu osoba istog pola bolesni i nemoralni“.¹⁵⁶

Predstavljani su neki akti i programi EU posvećeni mladima koji podstiču mobilnost, evropsko pripadništvo i identitet, socijalnu koheziju i sveukupnu toleranciju među mladima. Navedeno je da je jedan od prioriteta programa „Mladi u akciji“ („Youth in action“) uključivanje mladih sa uskraćenim prilikama (mladi iz grupa koji se suočavaju sa diskriminacijom na temelju etničkog porijekla, vjeroispovijesti, roda, seksualne orijentacije ili hendikepa).

U lekciji „Evropska unija – jedinstvo različitosti“ govori se o višjejezičnosti u EU, kvalitetu života i modelima modernog kapitalizma uz promovisanje modela socijalne tržišne privrede, brojnim pogodnostima zajedničkog tržišta, o „Evropi građana“ i evropskom identitetu.

U lekciji „Evropska unija – društvo utemeljeno na znanju“ govori se o „Evropi znanja“ – „Moramo jačati i graditi intelektualne, kulturne, društvene i tehničke dimenzije našeg kontinenta“.¹⁵⁷ Razvoj evropskog obrazovanja ima za cilj pripremu mladih za život i rad u multikulturnoj Evropi. Predstavljene su ključne kompetencije, nivo obrazovanosti EU stanovnika, jedinstveni obrazovni prostor i mobilnost studenata/kinja, evropski kvalifikacioni okvir, Europass, te programi EU u oblasti obrazovanja.

¹⁵⁵ Strana 79.; Isto.

¹⁵⁶ Strana 82.; Isto.

¹⁵⁷ Izvod iz Sorbonske deklaracije 1998; strana 99.; Isto.

U lekciji „Kriterijumi pristupanja i politika proširenja Evropske unije“ predstavljeni su kriterijumi pristupanja, politika i dinamika proširenja.

U lekciji „Politika proširenja EU i Crna Gora“ učenici/ce su u prilici saznati o evropskom putu Crne Gore, što je to regionalni pristup, što obuhvata proces stabilizacije i pridruživanja zapadnog Balkana EU, čemu služi Komunikacija strategija za informisanje javnosti o procesu integracija.

U posljednjoj lekciji, koja nosi naslov „Budućnost Evropske unije“, između ostalog, govori se o koristima koje donosi proces evropskih integracija, o ekonomskoj koristi Crne Gore od integracije u EU, koristi koju imaju mladi i studenti, o izmijenjenoj tradicionalnoj ulozi familije i žene u društvu, sadržaju Lisabonskog ugovora i izazovima globalizacije.

5.5.2. Sopstveno iskustvo kao autora udžbenika

Svjestan rizika subjektivizma, s obzirom da sam koautor dva udžbenika (osnovna i srednja škola), s punom odgovornošću mogu reći da je udžbenik „Evropske integracije“, u cjelini posmatrano, jedan od najmodernijih i najprikladnijih srednjoškolskih udžbenika u Crnoj Gori. Udžbenik, između ostalog, jasno prepoznaje LGBT fenomen i afirmativno govori o pravima LGBT osoba. Uvjeran sam da se crnogorski obrazovni sistem ovim, ali i ostalim udžbenicima, i programom koji ga prati, demokratski, reformski i afirmativno legitimiše u regionalnom i evropskom kontekstu.

Ipak, prilika je da podijelim i sopstveno iskustvo. Posljednja verzija priloga za lekciju „Evropska unija i ljudska prava“, čiji sam autor, sadržala je i poseban segment posvećen LGBT pravima koji se nije našao u finalnoj verziji udžbenika. Ovde ga objavljujem u cjelini sa namjerom, prema izdavaču udžbeničke literature, da ga pri objavljivanju narednog izdanja, uvrsti u integralni sadržaj lekcije. Za ovaj propust mi nije pruženo objašnjenje. Ipak, uvjeran sam da bi kroz ovaj sadržaj, preporučenu ilustraciju i link, udžbenik dodatno dobio na kvalitetu i aktuelnosti.

Jednakost za LGBT osobe u Evropi

U EU posebna pažnja se posvećuje zabrani diskriminacije i afirmisanju prava seksualnih manjina. Zato se i tokom procesa evropskih integracija prati položaj i tretiranje lezbijskih, gay, biseksualnih i transrodnih osoba (LGBT), posebno kroz usvajanje i primjenu antidiskriminatornih zakona i prakse. Važno je da sopstvenim primjerom, bez homofobije, doprineseš kreiranju tolerantnijeg i

sigurnijeg okruženja za normalan život i rad ovih osoba. Tako će, zahvaljujući i tebi, Crna Gora postati zemlja sa razvijenom kulturom ljudskih prava i ostvarenom socijalnom inkluzijom različitih društvenih grupa. Širom EU održavaju se Parade ponosa koje osim karnevalske zabave šalju i poruku podrške pravu na drugačiju seksualnu orijentaciju.¹⁵⁸

5.6. PSIHOLOGIJA

5.6.1. Predmetni program

Savjet za opšte obrazovanje, na IX šednici, održanoj 9. jula 2010. godine, utvrdio je predmetni program „Psihologija“ za opštu gimnaziju. Predmetni program, „unaprijeđena verzija“, napisala je tročlana Komisija koju su činili mr Zoran Lalović (predsjednik), Sanida Salemović i Danijela Rakočević-Medojević (članice).

Predmetni program obuhvata naučna saznanja iz opšte psihologije i psihologije ličnosti, uči se u II razredu gimnazije i zastupljen je sa dva časa nedjeljno – ukupno 70 časova godišnje. Programom je pokriveno oko 80% časova (obavezni dio programa), dok preostali dio programa škola planira prema specifičnim potrebama svojih učenika/ca.

Opšti ciljevi predmetnog programa su da učenik/ca upozna i razumije: predmet, cilj i metode istraživanja u psihologiji, organske osnove i razvoj psihičkog života, osnovne psihičke procese i njihovu ulogu, karakteristike i strukturu ličnosti i psihičko zdravlje, te poremećaje psihičkog zdravlja.

Osnovne obavezne teme su: „Predmet i metode psihologije“, „Osnovi psihičkog života i razvoja“, „Psihički procesi“ i „Ličnost i psihičko zdravlje“. Predviđene su i tri izborne teme iz oblasti socijalne psihologije: „Komunikacija“, „Psihologija mase i grupe“ i „Stavovi, predrasude i vrijednosti“.

5.6.2. Predmetni udžbenik za II razred

Autori udžbenika „Psihologija“ za II razred opšte gimnazije su prof.

¹⁵⁸ Uz tekst je predloženo postavljanje linka www.ilga-europe.org i objavljivanje fotografije sa jedne od Parada ponosa.

dr Žarko Trebješanin i mr Zoran Lalović. Udžbenik je odobren za upotrebu u opštim gimnazijama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-150 od 06.07.2007. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, 2008, 264 strane, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 11717904. ISBN 978-86-303-1163-5.

Udžbenik čine sljedeća poglavlja: „Predmet i metode psihologije“, „Organski osnovi i razvoj psihičkog života“, „Psihički procesi“, „Ličnost“, i „Pojedinaac u društvenom okruženju“.

Na stranama 256-263 nalazi se Rječnik u kojem nema nijednog pojma u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom.¹⁵⁹ Nije naveden spisak korišćene literature i interneta. Neprihvatljivo je da jedan psihološki udžbenik na ovako ekstreman način zapostavlja pitanja seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Homoseksualnost se direktno pominje samo jednom, u sklopu 21. lekcije, „Psihologija mase i grupe“, pri govoru o društvenim pokretima. To se, ipak, čini na afirmativan način. Citiramo taj dio: „Mnogi problemi u društvu ostaju neriješeni jer nadležne institucije i organizacije nisu u stanju ili ne žele da ih rješavaju...Mnogi klasični društveni pokreti (za prava radnika, žena ili crnaca) nastali su upravo kao odgovor građana na neefikasnost ili ravnodušnost Vladinih institucija u rješavanju gorućih društvenih pitanja (problem rata, ljudskih prava, potreba hendikepiranih, prava homoseksualaca itd)“.¹⁶⁰ Pohvalno je, sa aspekta ove analize, što autori udžbenika, pred učenicima/cama, između ostalog, prava LGBT osoba, prepoznaju kao „goruće društveno pitanje“.

U nastavku se pominju i novi društveni pokreti, a među njima prepoznaje, pored ostalih, i feministički pokret pri čemu se korektno govori o njihovom značaju, društvenom uticaju i efektima djelovanja po pitanju „zaštite političkih sloboda, osnovnih ljudskih prava, prava etničkih manjina, djece, žena, izbjeglica i drugih grupa“.¹⁶¹

U jedinici „Stavovi, predrasude i vrijednosti“ LGBT fenomen se uopšte ne pominje. U dijelu posvećenom stavovima, između ostalog, kaže se: „Za formiranje i mijenjanje stavova, zainteresovane su mnoge institucije i grupe. Putem medija, neprestano smo izloženi eksplicitnim, ali još češće skrivenim

¹⁵⁹ Za stereotip se kaže da je to „ukalupljena, uprošćena, kruta i rasprostranjena predstava o pripadnicima neke etničke, vjerske ili rasne grupe“; „Predrasuda, vrsta stava, ne zasniva se ni na valjanom iskustvu niti na racionalnim argumentima, afektivno je opterećena i veoma otporna na promjenu.“; „Fobija, iracionalan, bolestan strah od nekih pojava, neadekvatan realnoj opasnosti“; strane 262, 261, 257; „Psihologija“ udžbenik za II razred opšte gimnazije, autori Ž. Trebješanin i Z. Lalović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2008.

¹⁶⁰ Strana 236.; Isto.

¹⁶¹ Strana 237.; Isto.

porukama o tome kako treba da se ponašamo, što da volimo, što da mislimo o mnogim problemima (o AIDS-u, narkomaniji, politici). Važno je da budemo tog uticaja svjesni i da kritički preispitamo informacije kojima smo izloženi¹⁶². LGBT osobe se ne prepoznaju ni kod predrasuda. Kvalitetna definicija predrasude praćena je, što je gotovo uobičajeno za školske udžbenike, isticanjem proučavanja, u socijalnoj psihologiji, rasne i etničke predrasude. Primjerom, u vezi sa predrasudama, samo se jednom pominju Romi, grupa prema kojima su najizraženije negativne predrasude. Dalje se kaže, što može da otvori prostor za diskusiju o LGBT osobama, da predrasude uključuju neutemeljeno negativno mišljenje i mržnju, diskriminaciju, segregaciju, progon društveno marginalizovanih, manjinskih i nezaštićenih grupa. Nije u lekciji navedeno koje bi to sve marginalizovane grupe mogle biti. Prepoznaje se važnost obrazovanja („demokratskog vaspitanja“, kažu autori), dobrih zakona i medija u suzbijanju predrasuda. Kod stereotipa navodi se nekoliko rasnih, etničkih, profesionalnih i polnih stereotipa.¹⁶³

Kod vrijednosti se ističe da su sloboda, pravda, jednakost neke od najviših ljudskih vrijednosti u našoj (crnogorskoj) kulturi. Data je i definicija Gordona Alporta koji vrijednost vidi „kao uvjerenje na osnovu kojeg čovjek najviše voli da djela“.¹⁶⁴ Kaže se dalje, da u psihologiji, pojam vrijednosti označava „najopštije vjerovanje o tome šta je valjano, poželjno, korisno i što bi trebalo da bude cilj ljudskih napora (pozitivna vrijednost) odnosno što je nepoželjno i nedopustivo (negativna vrijednost).¹⁶⁵ Cijenim da je propuštena prilika da se prezentacijom više konkretnih primjera psihologija približi učenicima/ama.

Za razliku od brojnih primjera u regionu, ni ovaj crnogorski udžbenik ne tretira homoseksualnost kao devijaciju niti direktno kao vrstu poremećaja.

Kod endokrinog sistema govori se o disfunkciji pojedinih žlijezda. Ona se, navodi se, ispoljava u smanjenom ili povećanom lučenju hormona, što dovodi do raznih organskih oboljenja, „a često i do poremećaja u doživljavanju i ponašanju“.¹⁶⁶ Kako autori nijesu naveli konkretne primjere poremećaja, posebno u ponašanju, nije isključen rizik, da se pri realizaciji nastave, govori o odstupanjima od normalnog, seksualnog ponašanja (androgen - estrogen) i poistovjećivanju homoseksualnosti, transseksualnosti i transrodnosti.¹⁶⁷ Autori udžbenika, u poglavlju posvećenom komunikaciji i sami prepoznaju

¹⁶² Strana 247.; Isto.

¹⁶³ O Romima, policijskim službenicima, ženama i muškarcima; strana 249.; Isto.

¹⁶⁴ Strana 250; Isto.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Strana 39.; Isto.

¹⁶⁷ Strana 27.; Dr Nikola Rot i Slavoljub Radonjić, „Psihologija“, udžbenik za II razred gimnazije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005. godine.

moгуćnost zabune i pogrešnog razumijevanja ako pošiljalac ne formuliše precizno i jasno svoju poruku.¹⁶⁸

Kod motivacije, prepoznaju se biološki, socijalni i lični motivi. Predstavljen je seksualni nagon, ali se ne govori o varijacijama seksualnog nagona.¹⁶⁹

Prepoznaju se fizički i socijalni sredinski činioci razvoja. Između ostalog, kaže se da psihološki razvoj zavisi i od uticaja roditelja, familijarne a kasnije i šire društvene i kulturne sredine. Tekst prati i ilustracija tradicionalne familije (sa heteroseksualnim roditeljima).¹⁷⁰ Primjetno je da se često u udžbeniku ističe, u kontekstu kulturno-socijalne sredine, uticaj crkve što ne uvažava, u cjelosti, religijsku stvarnost crnogorskog društva i vodi zaključku o pristupu autora udžbenika sa aspekta religijske grupe kojoj i sami možda pripadaju.¹⁷¹

U lekciji broj 17, „Dinamika ličnosti“, govori se o ličnim motivima. Između ostalog i o potrebi za ljubavlju. To se radi na neutralan i objektivan način. Koristi se termin „druga osoba“ (ljubav prema drugoj osobi). Zanimljivo je i pohvalno primijetiti da se ljubav i partnerski odnos ne tretira u kontekstu heteroseksualnog odnosa.

U lekciji 18 govori se o razvoju ličnosti. Kao izvori socijalizacije vide se kultura („ličnost nije samo tvorevina, već je i nosilac, korisnik i tvorac kulture“) i društvo (kroz svoje agense „obrazuje poželjni društveni karakter“).¹⁷² Izvori socijalizacije određuju sadržaj socijalizacije. Stvara se utisak da nije gotovo ništa rečeno o tome kako kultura, potkulture, politički sistem, društvena struktura, društvene grupe doprinose tome.

Dalje se govori o agensima, svojevrsnim prenosiocima i posrednicima socijalizacije. Navode se glavni, primarni i sekundarni, (ne)institucionalizovani, agensi: familija, detski sad (vrtić), škola, vršnjaci, crkva (opet), društvene organizacije i mediji. Naglašava se da oni ne stvaraju sisteme vrijednosti, uzore i norme, već ih samo posreduju, prenose na dijete.¹⁷³

Za familiju se kaže da je najznačajniji vršilac socijalizacije pošto „postavlja

¹⁶⁸ „Ako pošiljalac ne formuliše precizno i jasno poruku, on dvosmislenom porukom može da izazove zabunu i pogrešno razumijevanje. Nekada on i nehotice šalje dvostruku poruku, koja kod primaoca stvara pometnju i izaziva teškoće“, strana 230. Psihologija“ udžbenik za II razred opšte gimnazije, autori Ž. Trebješanin i Z. Lalović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2008.

¹⁶⁹ Strana 141; „Psihologija“ udžbenik za II razred opšte gimnazije, autori Ž. Trebješanin i Z. Lalović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2008.

¹⁷⁰ Strana 48.;Isto.

¹⁷¹ Korektniji termin svakako jeste vjerske zajednice jer uključuje i Islamsku zajednicu i uvažava činjenicu da oko petina građana/ki Crne Gore pripada islamu.

¹⁷² Strana 205.;Isto.

¹⁷³ Isto.

temelje ličnosti“. Dodaje se da je na važnost porodice za razvoj ličnosti ukazao Frojd svojim shvatanjem uloge roditelja u identifikaciji i formiranju super ega.¹⁷⁴ O uticaju familije na razvoj ličnosti deteta govori se na način koji bi jednako mogao da uključi heteroseksualni i homoseksualni pristup.

Za školu se kaže da je važna u socijalizaciji „jer dugo i organizovano vrši uticaj na učenika da prihvati propisane i eliminiše nepoželjne vidove ponašanja“. Sistem vrijednosti i ideali društva, kaže se, ugrađeni su u nastavni plan i program, režim školskog života, kao i u ponašanje nastavnika/ca. Dodaje se da ciljeve socijalizacije propisuje školski program, „ali proces i stvarne efekte socijalizacije određuje nastavnik, koji je važan u mjeri u kojoj je postao uzor identifikacije za učenika“.¹⁷⁵ „U školi učenik osim znanja, stiče i moralne i socijalne stavove koji mu olakšavaju integraciju u društvo“.¹⁷⁶ Da zaključimo, školi, jednom od prvih agensa socijalizacije, posvećena je značajna pažnja. Ona je važna zato što svako pohađa školu u nekom periodu života, zato što reprezentuje službeni sistem vrijednosti i utiče na izbor drugih agensa. Ona je i jedan od prvih nefamilijarnih autoriteta i u njoj se nastavnici/ce prepoznaju kao profesionalni socijalizatori/ke. Imajući u vidu sve rečeno, načela na kojima počiva Crna Gora i stepen homofobije¹⁷⁷ u društvu možemo reći, sa aspekta LGBT fenomena, da školski sistem ne doprinosi, u očekivanoj i potrebnoj mjeri, socijalizaciji ličnosti učenika/ca. Obrazovanje se još ne sprovodi ispravno. Mnoge informacije, kao na primjer o seksualnosti, temelje se na tradiciji, a ne na činjenicama i znanju. One se, kao takve, dalje prenose ili se važne činjenice o seksualnosti jednostavno ignorišu.

Dalje se govori o vršnjačkim grupama¹⁷⁸ i medijima, kao vršiocima socijalizacije.

Data je i Maslovljeva teorija ličnosti. Prikazan je psihološki profil zrele ličnosti u kojem su, između ostalog, izdvojene sljedeće crte: prihvatanje sebe i drugih kakvi jesu, autonomnost i nezavisnost od mišljenja drugih, osjećanje zajedništva, demokratska struktura karaktera (tolerancija, poštovanje drugih i

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Molim da, u ovom kontekstu, obratite pažnju na predstavljeni primjer psihološkinje gospođe Biljane Babović, profesorice u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici.

¹⁷⁶ Strana 206.;isto.

¹⁷⁷ O socijalnoj distanci, u sklopu socijalne psihologije i njenih metoda, u ovom udžbeniku se ne govori. Autor udžbenika, mr Lalović, u sklopu predmeta „Poslovna sociopsihologija“, na Fakultetu za mediteranske poslovne studije u Tivtu, prepoznaje značaj istraživanja socijalne distance i naglašava interesovanje savremenih istraživača da utvrde stepen socijalne distance prema određenim socijalnim grupama kao što su, između ostalih, homoseksualci; Videti http://fms-tivat.me/predavanja1god/1-SEM-2010/Poslovna_sociopsihologija_1_1.pdf

¹⁷⁸ „Vršnjaci igraju značajnu ulogu u načinu oblačenja, ponašanja, kao i u formiranju stavova, vrijednosti, uzora i interesovanja. Ova grupa posebno je važna za socijalizaciju uloge pola, tj. za formiranje polnog identiteta... Da li će mladi čovjek biti nesiguran u sebe ili će, naprotiv, biti ponosan, u velikoj mjeri zavisi od statusa u grupi vršnjaka i njihovog (ne)prihvatanja“, strana 206.;„Psihologija“ udžbenik za II razred opšte gimnazije, autori Ž. Trebješanin i Z. Lalović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 2008.

njihovih uvjerenja), etička izvjesnost i otpor enkulturaciji.¹⁷⁹

U lekciji 19 govori se o normalnosti, psihičkim promjenama, poremećajima i liječenju. Kaže se da je jedan od načina određivanja normalnosti statistički kriterijum. Međutim, što je pohvalno, odmah se dodaje da je taj kriterijum, sa aspekta psihologije neprecizan i nedovoljan.¹⁸⁰ Takođe, jasno se govori o shvatanju normalnosti od kulture do kulture.

Primjećuje se da homoseksualnost niđe u udžbeniku nije tretirana u patološkom kontekstu.

Pohvalno je što su se autori, u potpunom udžbeniku, maksimalno suzdržali da iskazuju svoje lične stavove, koji bi kod učenika/ca mogli biti shvaćeni kao opšteprihvaćene činjenice. Takav pristup dominira kod predmetnih udžbenika u regionu. Zato, i pored uočenih nedostataka, možemo reći da se u crnogorskom obrazovnom sistemu koristi udžbenik objektivniji od udžbenika, iz istog predmeta, koji se koriste u regionu.

Prava seksualnih manjina postaju sve aktuelnije pitanje u crnogorskom društvu. Šteta je, profesionalno i društveno, propustiti jedinstvenu priliku da se o njemu konkretnije govori, pri izučavanju predmeta „Psihologija“. Zato stoji preporuka da se generalno popravi prisustvo pitanja rodnog identiteta i seksualne orijentacije, sa komponentama koje je čine, u ovom udžbeniku. Takođe, neophodno je i LGBT fenomen sadržajnije integrisati posebno u one lekcije u kojima se obrađuju pitanja društvenih pokreta, marginalizovanih i diskriminisanih grupa, stereotipa i predrasuda, socijalizacije ličnosti i seksualnosti.

Predmetni program i udžbenik psihologije time bi znatno doprinio povećanju ukupne društvene informisanosti o LGBT fenomenu, vidljivosti LGBT populacije i smanjenju neznanja, predrasuda i stigmatizacije i unapređenju mentalnog zdravlja kompletnog stanovništva. Adekvatno i utemeljeno pozicioniranje LGBT fenomena u ovom udžbeniku pružiće pomoć LGBT osobama, posebno onima koji su u krizi, familijama i okruženju kojem pripadaju da se samorealizuju i budu prihvaćeni i podržani. Ovaj udžbenik može imati važnu ulogu u otklanjanju posljedica višegeneracijskog odrastanja u homofobičnom (heteroseksualnom) društvu.

¹⁷⁹ Strana 207.;Isto.

¹⁸⁰ Viđeti: Maša Karleuša, „Otkrivanje sopstvene homoseksualnosti drugima (coming out proces) i mentalno zdravlje homoseksualaca“, diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu – katedra za kliničku psihologiju, Beograd, 2005.

5.6.3. *Slučaj profesorice Babović*

Emisija „Glamour Noir“, posvećena održanoj Paradi ponosa u Beogradu (Srbija), na podgoričkoj RTV Atlas, emitovana je 11. oktobra 2010. godine. Istu su uređivale i vodile Olivera Čolović, Milica Marković i Jelena Filipović. Pored učenika/ca gošće u studiju bile su psihološkinja Biljana Babović, profesorica u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici i Ivana Vojvodić-Vujović, predsjednica Upravnog odbora NVO Juventas sa sedištem u Podgorici.¹⁸¹

Ova emisija sasvim utemeljeno reprezentuje dominantan društveni stav o homoseksualnosti i LGBT osobama uopšte. Takođe, svi mi koji se bavimo analizom i praćenjem obrazovnih refomi i praksom ljudskih prava treba da budemo zahvalni što je u ovoj emisiji otvoreno, iako to nije bila namjera urednica emisije, razotkriven tadašnji istinski odnos i tretiranje LGBT fenomena u crnogorskom obrazovnom sistemu. Gimnazija „Slobodan Škerović“ spada u elitne srednje škole u Crnoj Gori. Emisija je ukazala i na kapacitete predmetnih nastavnika/ca i na izazove s kojima se suočavaju prosvjetne vlasti i savremeni koncept ljudskih prava.

Predstavićemo tok emisije:

Nakon uvodnog priloga o paradi u Beogradu riječ dobija profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici Biljana Babović: „Pa ja bih pošla od naslova, kao profesor. Zašto se zove gej parada... Gej parada i parada ponosa. Prvo, čime se ponose ti ljudi i zašto paradirati? Znamo da je seksualnost lična, intimna stvar čoveka; zašto onda paradirati? Ja bih samo da se nadovežem na (kaže ime učenika). Ovaj, (kaže ime učenika), molim te da mi pomogneš dalje u ovome... Kad je u pitanju ponos i kad je u pitanju parada. Šta, da li... Kaži, izvoli“.¹⁸²

Učenik podgoričke gimnazije uzima riječ nakon prozivke svoje profesorice: „E, pa ovako. Smatram da je homoseksualnost poremećaj. Svako u svoja četiri zida radi to što radi, ali ne vidim zbog čega paradirati, zbog čega javno iznositi. Zašto onda ne bi i drugi neki koji imaju devijantna ponašanja, zašto ne bi i narkomani imali svoju paradu, alkoholičari ili bilo koji drugi koji su, takođe, u neku ruku poremećeni“.¹⁸³

¹⁸¹ Učenicima/cama iz Gimnazije „S.Škerović“ u Podgorici imena namjerno ne navodimo kako bi se prekinula njihova svaka dalja (zlo)upotreba.

¹⁸² Komentar gospođe Babović; Transkript emisije „Glamur Noar“ od 11.10.2010. godine; Dokumentacija NVO Juventas.

¹⁸³ Komentar učenika; Transkript emisije „Glamur Noar“ od 11.10.2010. godine; Dokumentacija NVO Juventas.

Uključuje se voditeljka, Jelena Filipović, koja akcentira da je zapravo pitanje emisije da li je homoseksualnost devijantno ponašanje ili nije.¹⁸⁴

Aktivistkinja civilnog društva Ivana Vojvodić-Vujović je protestovala zbog postavke i toka emisije, upozoravajući da se šire predrasude i neutemeljene informacije.¹⁸⁵

Reaguje profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici Biljana Babović i kaže: „Da... Prvo, ako istorijat gledamo, znači do devedeset i neke godine se u zvaničnim registrima bolesti psihičkih, psiholoških i fizičkih homoseksualnost vodila kao poremećaj seksualnog ponašanja. Dakle, ne poremećaj ličnosti, nego poremećaj jednog segmenta ponašanja, seksualnog ponašanja. Dalje, poslije toga je Svetska zdravstvena organizacija odlučila da izmeni, pa su, pošto nisu imali adekvatne fiziološke ili psihološke dokaze, onda odlučili da to više nije poremećaj, nego da je to seksualni izbor. Ja lično mislim da je u pitanju... Mi znamo da je homoseksualni lobi u svetu vrlo jak i da su ušli u Svetsku zdravstvenu organizaciju i da njima u svemu tome smeta ono poremećaj“.¹⁸⁶

Profesorica Babović kaže dalje: „Samo trenutak, da bismo recimo... Pošto dolazim recimo sa seminara od maja meseca gde je prezentovano najnovije istraživanja iz svijeta fiziologije da su pronašli da kod homoseksualaca postoji određena genetska anomalija i da sad ponovo vraćaju, ali to verovatno još uvek nije zaživelo u registrima, da je to poremećaj seksualnog ponašanja“.¹⁸⁷

Molim da uzmete u obzir analizu predmetnog udžbenika „Psihologija“. Profesorica psihologije u podgoričkoj gimnaziji u potpunosti i javno potvrđuje rizik na koji sam ukazao.

Jedna od voditeljica, Jelena Filipović, između ostalog, kaže: „Svaki polni identitet je nestabilan. Pol je regulatorni ideal ... I dio regulativne prakse. Šta mislite o tome?“¹⁸⁸

Na to profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici Biljana Babović kaže: „Pa šta? Da li trebamo stimulirati heteroseksualne ili da

¹⁸⁴ „To jeste zapravo pitanje za večeras, da li je devijantno ponašanje ili ne, a ako pitate zašto ponos onda smo juče dobili jasnu sliku iz Beograda. Imali smo alfa mužjake i beta mužjake koji opet tlače one omega, koji su zapravo poligon za izživljavanje svih, je li, u toj hijerarhiji. Dakle, imali smo ponos alfa mužjaka i imali smo gej ponos“. Komentar novinarkе Jelene Filipović; Transkript emisije „Glamur Noar“ od 11.10.2010. godine; Dokumentacija NVO Juventas.

¹⁸⁵ Njeno izlaganje je prekidano više puta.

¹⁸⁶ Transkript emisije „Glamur Noar“ od 11.10.2010. godine; Dokumentacija NVO „Juventas“.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

stimulišemo... Ako je već tako nestabilan... Da li, šta onda treba da stimulišemo? Šta sredina treba socijalna, društvo, šta treba da stimuliše. Hajmo da pitamo gledaoce. Šta treba da stimuliše? Da li treba da stimulišemo heteroseksualnost, pa da nastavljamo svoju vrstu ili da stimulišemo homoseksualnost“.¹⁸⁹

Učenica podgoričke gimnazije: „Dakle, moje mišljenje u vezi sa gej paradom i uopšte sa svim tim što se dešavalo juče, smatram lično da je to jako loše, a zaista jesam za to da svi imamo slobodu i mišljenja i govora i da svi imamo neko svoje pravo, ali opet smatram da se ne treba lično uplitati u nešto što nam zaista nije od Boga dato. Dakle, ja se uopšte ne slažem sa tom njihovom orijentacijom i to je to“.¹⁹⁰

Učenik podgoričke gimnazije: „Nemam ništa protiv homoseksualaca. Što se mene tiče može ko god hoće da bude homoseksualac. Nemam ništa protiv njih. Imam protiv parade iz razloga toga što se loš primjer daje mladima, djeci. Umjesto, kao što je rekla profesorica da, stimulišemo heteroseksualnost, neki stimulišu homoseksualnost. Međutim, uopšte nije da se poistovjećujem sa huliganima, čak ih još više osuđujem zbog toga što napadaju... Jer što se mene tiče, mogu mojom ulicom da idu, ja ih nikad neću napasti. To je moj stav, da sam protiv parade, ali ja ih nikad ne bih mogao napasti“.¹⁹¹

Učenica podgoričke gimnazije (odgovara na pitanje „da li se u školama zabranjuje promovisanje prihvatanja homoseksualizma“): „Naravno da ne smije da se zabranjuje, jer to nema niko pravo da vam zabrani ko će da nam se dopada. Da li se vama dopada muško, žensko, pripadnik druge rase ili etničke grupe, mislim tako da je to potpuno... Mislim da to ne smije“.¹⁹²

Učenik podgoričke gimnazije (odgovara na pitanje „da li poznaje nekog homoseksualca“): „Poznajem dvije osobe čak. Pa imam druga sa kojim čak... Znam da je homoseksualac, ali ne pričamo o tome, niti mi on nameće nešto. Međutim, imam i drugaricu koja svakodnevno mi nameće i to meni recimo smeta. Sa drugom se odlično družim i sa njim je sve OK. Međutim, postavlja se jedno pitanje... Svi mi ovdje smo sad iznijeli neki stav, ali što bi se desilo i kako bismo reagovali kad bi neko od naših najbližih jednog dana rekao da je homoseksualno orijentisan“.¹⁹³

Učenik podgoričke gimnazije (odgovara na pitanje „da li bi samo posmatranje LGBT osoba promijenilo njegovu orijentaciju“): „Mislim da ne bi, ali isto nije prirodno gledati nešto tako i često zna da zasmeta, posebno ako vam neko

189 Isto.

190 Isto.

191 Isto.

192 Isto.

193 Isto.

nameće. Na primjer, neko ko meni nameće, govori mi da sam ja homoseksualac. Mnogi homoseksualci onima koji se ne slažu sa tim govore da su oni u stvari homofobi, da su oni ustvari, u dubini duše, homoseksualci¹⁹⁴.

Nakon bloka sa izjavama učenika/ca i čitanja pristiglih e-mail i telefonskih poruka profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici Biljana Babović kaže: „Iz poruka možemo videti da ljudima smeta parada i paradiranje i da je to što gej populacija radi, da zapravo želi da privuče pažnju i da izaziva na taj način, a seksualnost jeste lična, intimna stvar i ne vidim potrebu za paradiranjem. A pogotovo ne vidim potrebu za ponosom. Ovako, kad su u pitanju, pošto je koleginica rekla bolest ili, pazite, psihologija, nauka, dakle, šta kaže... Homoseksualnost jeste poremećaj seksualnog ponašanja. To ne znači da je u pitanju poremećaj ličnosti. Homoseksualci su normalne ličnosti, u smislu da imaju normalnu inteligenciju, sposobni su da rade, normalno se ponašaju društveno, nisu, nemaju druge poremećaje, tipa agresivnost, delinkvencija i tako dalje. To su normalne ličnosti, ali samo u tom ponašanju, u tom delu segmenta, u jednom delu svog ponašanja imaju to što se zove seksualni izbor ili poremećaj seksualnog ponašanja. Takođe je značajno da realizovani homoseksualci su uspešni, kreativni, ali su baš zdrave ličnosti, a nerealizovani homoseksualci, pored toga imaju i niz psiholoških problema tipa anksioznosti, depresije. Mi moramo da napravimo granicu, precizno da definišemo, oni su zapravo normalne ličnosti. Jedino ako nisu realizovani i imaju zaista sami sa sobom problem, kad kažem tipa depresije, neki odlaze u narkomaniju, neki odlaze u alkoholizam, potiskujući je l' te, zato što nisu (...) potiskujući svoju homoseksualnost. Iz tog razloga, potiskujući seksualnost, oni iz tog razloga imaju poremećaj u ličnosti, evo već sam navela“¹⁹⁵.

Voditeljke emisije pitaju profesoricu psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici da li je neko, od učenika/ca, dolazio kod nje da se savjetuje i kako im je pomogla odnosno kako ih je usmjerila. Ona odgovara: „Da, da... (...) da je troje, četvoro ljudi upravo su promenili orijentaciju. Zato što nisu i zbog sredine, zato što nisu uspevali da kao homoseksualci budu i realizovani i da normalno funkcionišu i oni su uspeali. Ovako, statistika psiholoških istraživanja kaže da se homoseksualnost leči, ali samo ako žele da se izleče. Od stotinu, 30 posto homoseksualaca su izlečeni, u smislu da su promenili orijentaciju, a ostali nisu prosto zato što nisu hteli da se menjaju“¹⁹⁶.

Profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici Biljana Babović osvrće se na Paradu u Beogradu i strukturu povrijeđenih u neredima: „A otkud znate da su baš desničarske grupe. Zašto ne bismo, s obzirom da niko od homoseksualaca, od gej učesnika, nije povređen, nego da su samo

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ Isto.

¹⁹⁶ Isto.

povređeni drugi, recimo policajci otkud znate... Otkud znate... Izaziva sumnju da su to baš možda gej parade učesnici, upravo oni organizovali. Imam pravo... Imam sumnju, s obzirom da stoji podatak da niko od učesnika, kakva je to slučajnost, nije povređen, a da su samo povređeni policajci“.¹⁹⁷

Profesorica Babović dalje komentariše izlaganje NVO predstavnice: „Samo da kažem da nije tačno, kada je u pitanju, pošto je gospođa govorila da nije tačno, da se ne zna u nauci, šta se nasleđuje, a šta se uči. Kad je u pitanju ličnost, zna se šta se nasleđuje. Nasleđuje se fizički izgled, sastav unutrašnjih organa i predispozicije za određene bolesti. U psihološkom smislu se nasleđuje sposobnosti za inteligenciju, govor i tako dalje. Da li će se te bolesti koje su i predispozicije i sposobnosti, da li će se one razviti zavisi od sredine i zavisi od učenja. Dakle, homoseksualnost je nešto što je rezultat uticaja sredine i uticaja učenja i zato naglašavam uticaj sredine... Dakle, sredina i učenje su nešto što je vrlo bitno da neko postane homoseksualac. To je jedno. Drugo, htela sam da kažem da naš odnos...Naš odnos prema homoseksualcima je odnos prema različitostima. Znaite, ljude različitost plaši. Različita religija, različita boja kože, plaši nas religija. Kako ćemo se odnositi prema tome. Možemo sebi da postavimo pitanje u kojoj meri nas ugrožava nešto što je različito od nas, da li nas to ugrožava u potpunosti ili nas uopšte ne ugrožava i naj taj način da zauzmemo stav, to prosto kažem kao način razmišljanja. U kojoj meri nas nešto ugrožava kao različito? To je jedno. Drugo, možemo takođe da se zapitamo kako bismo se mi, kako bismo reagovali ako bi naša sestra, brat, sin ili kćerka izjavili da su homoseksualci. Da li bismo ih ubili, da li bismo ih se odrekli ili bismo pokušali da razumemo“.¹⁹⁸

Ovde voditeljke pitaju profesoricu psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici „šta biste Vi od to troje“ i „A, treće pretpostavljam, iako ste mnogo tvrdi bili profesorice“, na što ona odgovara: „Da pokušamo da razumemo, ali ne i da stimulišemo i učimo mlade da budu homoseksualci“.¹⁹⁹

..
Voditeljka Jelena Filipović pita: „Recite mi, tolerancija nije prihvatanje? Ali, opet, neprihvatanje ne znači odmah i agresiju. Šta ćemo s tim?“.

Profesorica Babović odgovara: „Pazite, mi ovde imamo... Mi nemamo selekciju ko će gledati tu paradu, znate. Mi govorimo o toleranciji odraslih, a zaboravljamo da imamo decu kući, imamo mlade ljude koji se razvijaju i da je za njih značajno učenje, da oni uče, a ovo što je gospođa (Vojvodić-Vujović) rekla šta je normalno u seksualnosti, a šta nije... Pazite, mi dobro znamo da su glavni nosioci HIV virusa homoseksualci, pa onda narkomani...

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Isto.

Jedini raznosioci HIV virusa su homoseksualci i narkomani... Slažem se da je to vještački virus (opaska na komentar voditeljke emisije), ali kako ga baš prenose homoseksualci i narkomani?“²⁰⁰

Konačno, profesorica psihologije Babović kaže: „Ne ugrožava. Pa, prekidam Vas. Ja sam to (...) Ako nas nešto ugrožava i u kojoj mjeri nas ugrožava, tako ćemo se i odnositi prema tome. Ako nas (...) i mi ćemo imati tolerantan stav ili ono indolentan stav prema tome“.²⁰¹

Povodom TV emisije „Glamur Noir“ upućena je i pritužba crnogorskom Zaštitniku ljudskih prava i sloboda, u kojoj je navedeno da je u toj emisiji iskazan govor mržnje i diskriminacija prema LGBT populaciji u čemu je prednjačila Biljana Babović, profesorica psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici. Povodom toga Zaštitnik ljudskih prava i sloboda zatražio je od Agencije za elektronske komunikacije (bivša Agencija za radio-difuziju), da kao organ nadzora, preduzme odgovarajuće mjere i radnje.²⁰² Iz Agencije je Zaštitniku odgovoreno da bi se „izricanjem restriktivnih ili kaznenih mjera“ mogao postići „obeshrabrijući efekat“ kroz potpuno izbjegavanje LGBT tema. Zato u Agenciji smatraju „dovoljnim uputiti preporuku RTV Atlas i ostalim elektronskim medijima da posvete maksimalnu profesionalnu i stručnu pažnju tretiranju svih aspekata osjetljive problematike vezane za ostvarivanje ljudskih prava i izbjegavaju opasnosti od promocije ili postizanja netolerancije ili govora mržnje“.²⁰³ Zaštitnik je dobio i izjašnjenje podgoričke Gimnazije „Slobodan Škerović“. U odgovoru direktora te škole navodi se da je gospođa Babović u emisiji učestvovala u ličnom svojstvu, kao psihološkinja, a ne kao profesorica Gimnazije. Time je iznosila lične stavove koji nemaju uporište u generalnom stavu te ustanove.²⁰⁴ Uprava škole je, što je posebno interesantno sa aspekta ove analize, konstatovala da „tema emisije nije u planu i programu predmeta psihologija i da do sada nijesu imali primjedbe učenika da ova profesorica nameće lične stavove i razmatra teme izvan predviđenih“. Dalje se kaže da je „psihološko-pedagoška služba škole sproveda anketu, na osnovu koje su stekli saznanje, da pomenuta profesorica ne odstupa od svog profesionalnog angažmana i da se ni u kojem slučaju ne upušta u razmatranje tema koje su izvan predviđenog programa nastavnog predmeta koji predaje“.²⁰⁵ I pored toga što je škola potvrdila navodni puni profesionalizam profesorice Babović i oslobodila je svake vrste odgovornosti, uprava škole je smatrala „da je na neki način“ njenim istupom u ovoj TV

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Odgovor Zaštitnika nevladinoj organizaciji Juventas broj 01-359/10,360/10 od 24.12.2010; Dokumentacija NVO Juventas.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Isto.

emisiji „narušen ugled škole i same profesije nastavnika“, te je zato „donijeta odluka da se protiv nje sprovede disciplinski postupak“, koji je okončan novčanim kažnjavanjem i to 20% od plate.²⁰⁶

Povodom istupa profesorice psihologije u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ Nacionalno koordinirajuće tijelo za HIV/AIDS od Prosvjetne inspekcije je zatražilo da obrati pažnju na kvalitet nastave i tačnost informacija koje ona iznosi tokom nastavnog procesa.²⁰⁷

5.7. POJEDINAC U GRUPI

5.7.1. Predmetni program

Izborni predmet „Pojedinac u grupi“ obuhvata naučna saznanja iz socijalne psihologije sa namjerom da poveže i objedini sadržaje predmeta psihologija, sociologija, komunikologija i građansko obrazovanje²⁰⁹. Namijenjen je učenicima/ama III ili IV razreda gimnazije i obezbjeđuje dopunu matorskog standarda iz psihologije. Predmetni program izradila je tročlana komisija u sastavu mr Zoran Lalović (predsjednik), Anđa Backović i Radiša Šćekić.

Opšti ciljevi ovog predmetnog programa²⁰⁸, između ostalih, jesu i da učenik/ca upozna i razumije proces, izvore, agense i efekte socijalizacije ličnosti, načine formiranja i mijenjanja socijalnih stavova, predrasuda i stereotipa, razvoj i ulogu morala i vrijednosti u ponašanju pojedinca te osnovne vrste grupa, njihove karakteristike i funkcionisanje. Predviđeno je da kroz proces učenja ovog predmeta učenik/ca razvija, između ostalih, sposobnosti i vještine stvaralačkog i kritičkog mišljenja, tolerancije i argumentovanog dijaloga, moralnog rasuđivanja, demokratskih vrijednosti i stavova. U sklopu osnovne teme „socijalizacija ličnosti“ predviđena je obrada tema kao što su socijalni stavovi, predrasude i stereotipi. Program obuhvata obavezni i izborni dio programa koji planira svaka škola polazeći od potreba njenih učenika/ca.

Iako se nide direktno ne pominju pitanja rodnog i seksualnog identiteta ovaj predmetni program bi mogao da pruži jako puno mogućnosti

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ Obraćanje potpredsjednika Nacionalnog koordinirajućeg tijela za HIV/AIDS dr Bobana Mugoše; Dokumentacija NVO Juventas.

²⁰⁸ Osnovne predmetne teme su: „Uvod“, „Socijalizacija ličnosti“, „Psihologija grupa“, „Komunikacije u grupi“, „Rukovođenje i odlučivanje“, „Odabrana poglavlja iz socijalne psihologije“; Isto; strana 4.

za kvalitetnu edukaciju o LGBT fenomenu, njegovom boljem prihvatanju, razumijevanju LGBT populacije kao posebne socijalne grupe i fenomenu njihove socijalne marginalizacije.

U sklopu resursa za realizaciju nastave preporučen je okvirni spisak literature i drugih izvora na kojem se nalaze tačno četiri naslova od kojih su neki publikovani i od prije 40 godina.²¹⁰ Kasnije je publikovan poseban predmetni udžbenik.

5.7.2. Predmetni udžbenik za III i IV razred

Autori udžbenika „Pojedinaac u grupi“, za III ili IV razred gimnazije su prof. dr Žarko Trebješanin i mr Zoran Lalović. Udžbenik je odobren za upotrebu u opštoj gimnaziji rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-5 od 8.2.2011. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2011, 228 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 17506576. Na kraju udžbenika priložen je rječnik pojmova i termina. U njemu nema pojmova koji se direktno odnose ili uključuju LGBT tematiku. Udžbenik nije rodno senzibilisan. Riječ je o vrlo značajnom udžbeniku socijalne psihologije i odnosima pojedinca i grupe.

Komunikacija sa koautorom predmetnog udžbenika

Komunikacija sa koautorom predmetnog udžbenika, mr Zoranom Lalevićem, već je predstavljena u sklopu analize udžbenika „Građansko vaspitanje“, vidjeti stranicu 46.

Drugi autor, prof. dr Žarko Trebješanin, na svom veb sajtu, ističu da su u ovom udžbeniku izloženi najznačajniji problemi i oblasti socijalne psihologije.²⁰⁹

Analiza i komentar tematskog sadržaja

U prvom poglavlju predstavljen je predmet i metode socijalne psihologije. Kaže se, između ostalog, da „socijalna psihologija istražuje način na koji socijalni činioci (drugi ljudi, grupe i ukupna socijalna situacija) djeluju na mišljenje, osjećanja i ponašanje ljudi“.²¹¹ Kada se govori o metodi socijalne distance, ona se pojmovno pojašnjava i navodi da „na primjer, savremeni istraživači žele utvrditi stepen socijalne distance prema određenim društvenim

²⁰⁹ Pošetiti www.trebjesanin.info

grupama kao što su: duševno bolesni, hendikepirani, HIV pozitivni, narkomani, homoseksualci, itd²¹⁰.

Drugo poglavlje nosi naslov „Socijalizacija ličnosti“ i u njemu se govori o tome što je socijalizacija, što su izvori socijalizacije, ko su agensi socijalizacije, koji su temeljni oblici socijalnog učenja i kako se odvija socijalizacija, te koje uloge određuju ponašanje pojedinca. Navodi se da izvori socijalizacije jesu kultura i društvo jer oni propisuju norme, standarde, vrijednosti i vjerovanja koja će dijete usvajati tokom odrastanja. Dalje se navodi da kulturu, koja predstavlja sveukupnost čovjekovih materijalnih i duhovnih tvorevina, čini eksplicitna kultura, koja obuhvata, kako se navodi, oruđa, običaje, obrede, način života, način oblačenja, standardne obrasce ponašanja, društvene ustanove itd, i implicitna kultura, koju sačinjavaju moralne norme, vrijednosti, potrebe, ideali, vjerovanja, pogled na svijet i ideje pripadnika te kulture.²¹¹ Sa aspekta predmetne analize interesantno je što autori udžbenika naglašavaju važnost implicitne kulture koju „roditelji, nastavnici i drugi vaspitači u procesu socijalizacije prenose na ličnost djece“.²¹¹ Za društvo se kaže da je to „velika, organizovana i stabilna ljudska zajednica koja ima osoben način privređivanja, sistem društvenih odnosa, ideologiju i sistem vrijednosti“. Ono, kaže se dalje, „u skladu sa svojom strukturom i ideologijom tokom socijalizacije kroz vaspitne institucije, nagrađivanjem i kažnjavanjem, kao i nametanjem uzora, ideala i društvenih uloga, obrazuje poželjni društveni karakter“. Za agense socijalizacije se kaže da su to društveni činioци koji predstavljaju „zastupnike društva i kulture“, koji neposredno utiču na proces socijalizacije. Autori su među agensima socijalizacije, uz familiju, vrtić, školu, vršnjake, religiju, medije, prepoznali i društvene organizacije. U nastavku lekcije se govori više o njihovom konkretnom uticaju, ali se potpuno zapostavlja i gotovo da nema riječi o socijalnom uticaju nevladinih organizacija. Pohvalno je što se prepoznaje uticaj načina vaspitanja u familiji na ličnost djeteta.²¹⁰ Škola se prepoznaje kao ključno važan posrednik socijalizacije zato što ona „organizovano, smišljeno i dugotrajno vrši snažan i obuhvatan uticaj na intelektualni, emocionalni, moralni i socijalni razvoj učenika“. Ona ga navodi, kaže se dalje, „da usvoji brojne kulturne i društvene premise, norme i misao navike, kao i da prihvati propisane i da eliminiše nepoželjne vidove ponašanja“.²¹¹ Poglavlje se završava konstatacijom, u vezi sa socijalnim učenjem uloge polova, da se uloge koje društvo propisuje vremenom mijenjaju, onako kako se i društvo i društvene norme mijenjaju.

²¹⁰ „Psihološka istraživanja otkrivaju da se u porodicama s krutom hijerarhijom moći, strogim vaspitanjem, insistiranjem na bespogovornoj poslušnosti, praćenom ostrim fizičkim kažnjavanjem formira autoritarni tip ličnosti (obožavanje moći, kruto mišljenje, potisnuti sadizam itd.). A da se u porodici gdje vlada srdačna atmosfera, uzajamno poštovanje i saradnja, i gdje se vaspitanjem podstiče autonomija i kreativnost djeteta, formira samosvjesna i tolerantna demokratska ličnost“; Isto, strana 31.

²¹¹ strana 31; Isto.

Treće poglavlje nosi naslov „Psihologija grupa“. Zahvaljujući sadržaju učenici/ce saznaju što je grupa, što je svojstveno strukturisanim grupama, po čemu je posebna mala grupa i što je organizacija. Ističe se da pri određenju pojma grupa socijalna psihologija izdvaja kriterijum psihološke bliskosti (povezanost i međusobni uticaj članova/ica grupe).²¹² Kada se govori o referentnim grupama - uzorima autori udžbenika, između ostalog, učenicima/cama poručuju da „putem udžbenika i onoga što se uči, škola pokazuje ko su ljudi vrijedni pažnje i na koga se treba ugledati“.²¹³ Kod grupnih normi kaže se da je za kršenje običajnih i moralnih normi, kazna najčešće osuda, prezir i odbacivanje od grupe. Nema govora o tradicionalizmu u normama i potrebi preispitivanja pojedinih normi, te o uticaju takvih društvenih normi na pojedine grupe kao što je na primjer LGBT zajednica.

Četvrto poglavlje nosi naslov „Komunikacije u grupi“. Definišu se pojmovi interpersonalne komunikacije i komunikologije, te vrste i oblici komunikacije.²¹⁴ Pružaju se veoma korisni, praktični, savjeti kako voditi uspješnu komunikaciju.

Peto poglavlje, pod nazivom „Vođstvo“, govori koje osobine, psihosocijalne, i zadatke ima lider/ka, o oblicima rukovođenja, što su karakteristike grupnog odlučivanja i kakav je odnos lidera/ke i sljedbenika/ca. Veoma kritički se govori i poltronstvu i ulizicama.

Posljednje, šesto poglavlje, donosi priloge iz socijalne psihologije - psihologije marketinga i propagande. Između ostalog, pojašnjeno je koje su reklame, prema važećim zakonima, u Crnoj Gori, zabranjene. Detaljno se govori i o glasinama i masovnim ponašanjima. Psihologiju masu odlikuje uniformnost, impulsivnost, sugestibilnost, nekritičnost i laka pokretljivost. Ističe se da masa može postati i „agresivna rulja koja napada, progoni i linčuje“. LGBT zajednica i njeni pripadnici/ce, iako su širom svijeta, i u Crnoj Gori, još uvijek, predmet pogroma i agresije, nijesu pomenuti u ovom poglavlju. LGBT populacija se ne pominje ni pri govoru o društvenim socijalnim pokretima. Afirmativno se, što je pohvalno, ističe i prepoznaje feministički pokret.

²¹² strana 96; Isto.

²¹³ Ovo i potvrđuje značaj integracije LGBT tematike u školske udžbenike; strana 102; Isto.

²¹⁴ (de)centralizovana, horizontalna/vertikalna, (ne)verbalna komunikacija; strane 150-152; Isto.

5.8. ZDRAVI STILOVI ŽIVOTA

5.8.1. Predmetni udžbenik za I ili II razred

Autori/ke udžbenika „Zdravi stilovi života“ za I ili II razred gimnazije su dr Dragan Laušević, Anda Backović, Rajko Strahinja, Boban Mugoša, Slavica Vujović i Tatijana Vujović. Udžbenik je odobren za upotrebu u gimnaziji rješenjem Nacionalnog savjeta obrazovanje broj 16-4983 od 20.9.2012. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 130 strana, ilustrovan, Podgorica, 2012.godine, Cobiss.CG-ID 20725264.

Autorski tim, u svojevrsnom uvodnom obraćanju učenicima/ama, ističe da će im udžbenik pomoći da saznaju više o zdravlju, da analiziraju, preispituju svoje navike i stavove, da donose odgovorne odluke u životu i konačno da se ponašaju tako da čuvaju i unapređuju sopstveno zdravlje.²¹⁵

Na stranama 125-130 nalazi se rječnik pojmova u kojem se, između ostalog, navodi više pojmova vezanih za LGBTIQ tematiku. Primjetno je da je rječnik pojmova, što je i za očekivati s obzirom na uzrast i socijalne promjene koje su se u međuvremenu desile u našem društvu, znatno bogatiji u udžbeniku za gimnaziju nego što je to slučaj kod udžbenika za osnovnu školu.

Definisani su, između ostalih, sljedeći pojmovi: „homoseksualnost“ (seksualna privlačnost prema osobama istog pola), „biseksualnost“ (seksualna privlačnost prema osobama oba pola; seksualni odnos s osobama oba pola), „identitet ličnosti“ (ističe se da ga čine više pojedinačnih identiteta, između ostalih, rodni i seksualni), „interseksualna osoba“ (osoba koja se rađa s nedefinisanim, izričito ženskim ili muškim, polnim organima; u prošlosti označavano kao hermafrodit, hermafroditizam), LGBTQ (skraćenica za različite seksualno i polno/rodne grupe pri čemu se dodatno definiše i pojam kvir koji, prema autorima, označava „osobe koje seksualnošću i rodnom identitetom prevazilaze standarde i norme ustaljene u jednom društvu“), „seksualna orijentacija“ koja se definiše kao „odluka o tome koje nas osobe seksualno privlače: suprotnog pola – heteroseksualnost, istog pola – homoseksualnost, oba pola – biseksualnost“. Definisani su i pojmovi roda, rodne ravnopravnosti, rodne uloge, rodni identitet, te rodni stereotipi.

Izostavljeno je što je, čini se, relativno ozbiljan nedostatak ponuđene definicije, navođenje seksualne orijentacije i rodnog identiteta, kod pojma diskriminacije kao i kod pojma stigmatizacije.

²¹⁵ Udžbenik „Zdravi stilovi života“ za I ili II razred gimnazije, strana 6, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2012.

Analiza i komentar tematskog sadržaja

Prvo poglavlje, „Lovci u žitu“, posvećeno je razvoju u adolescenciji. To se čini na pristupačan i prikladan način. O razvoju seksualnosti, emocijama, partnerskim vezama govori se na krajnje neutralan način, prihvatljiv za sve identitete. Autorski tim se svojski potrudio da učenicima/cama pomogne u razumijevanju razvoja identiteta. Bez rezervi govori se i o seksualnom i rodnom identitetu. Posebno je pohvalno što je kod karakterističnih pitanja i dilema adolescentnog doba prepoznato i pitanje otežanog formiranja identiteta kod mladih koji se zbog rodnog ili seksualnog identiteta ili nacionalne pripadnosti osjećaju drugačijim od drugih. U ovom poglavlju posebno je obrađeno formiranje rodnog i seksualnog identiteta. Govori se, što je pohvalno, o transrodnim osobama. Ističe se da se pol može promijeniti medicinskim zahvatima. Dodaje se da transrodne osobe koje promijene pol, koje autori nazivaju transseksualnim osobama, nemaju mogućnost reprodukcije. Šteta je što autorski tim nije iskoristio mogućnost kontakta i ranije inicirane saradnje s civilnim društvom. To je moglo doprinijeti pravilnijem i kvalitetnijem predstavljanju transrodnih osoba. U nevladinoj organizaciji LGBT Forum Progres ističu da će i u narednom periodu omogućiti autorskom timu udžbenika neposredni kontakt s transrodnim osobama i relevantnim stručnjacima, kako bi se, pri narednim izdanjima, otklonili određeni nedostaci ovog udžbenika. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva nije proširio recenzentske komisije sa stručnjacima iz oblasti ljudskih prava, što će nastaviti da se odražava na kvalitet udžbenika.

Veoma pažljivo i korektno govori se o izgradnji seksualnog identiteta. Autorski tim kaže da su tokom razvoja u pubertetu „normalne i povremene dileme ili krize, ali se na kraju definiše ili uobličava seksualna orijentacija - naša emotivna i erotska usmjerenost na različite osobe (osobe istog pola, suprotnog pola, ili osobe oba pola)“.²¹⁶ Dalje se kaže da je „aseksualnost takođe lični izbor“ i ista definiše. Iskustva centara za psiho-socijalnu pomoć i podršku LGBT osobama, koja funkcionišu pri različitim nevladinim organizacijama, kao i samih LGBT osoba koja su koristila te servise, govore da se „krize i dileme“ najčešće javljaju zbog dominantnog društvenog neprihvatanja homoseksualne orijentacije ili različitog rodnog identiteta, te da je osjećaj snažnog ličnog pripadanja tom identitetu zapravo prisutan i jasan od ranog djetinjstva. Detaljno se govori o rizicima odrastanja i faktorima rizika. Cijenimo da se predmetnim nastavnicima/cama pruža dovoljno autonomije, iako se o tome u ovom poglavlju direktno ne govori, da na časovima razviju diskusiju o prikriivanju istinskog seksualnog identiteta (ukoliko je od različit

²¹⁶ Isto, strana 16.

od heteroseksualnog) kao mogućem riziku za poremećaj zdravlja, smanjivanje vjerovatnoće za uspješan razvoj i za povećani vršnjački pritisak i strah da učenici/ce budu različiti/e po tom pitanju.²¹⁷

Poglavlje, koje trenutno analiziramo, praćeno je sa ukupno 18 fotografija ili ilustracija. Nijedna od njih ne govori, direktno ili afirmativno, o LGBT osobama ili homoseksualnoj orijentaciji.

U udžbeniku se veoma kvalitetno govori, praćeno primjerima, o rodnim stereotipima kao i o seksualnosti u medijima. Ovo poglavlje prati i mali pojmovnik o seksualnosti. Pošto se govori o identitetu, u ovom ili u šestom poglavlju, mogle su biti predstavljene domaće ličnosti koje su se javno deklarirale u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom, te predstavljena i prva grupa koja je počela javno da zastupa prava i interese crnogorske LGBT zajednice.²¹⁸

Uglavnom je za pohvalu lista pitanja predstavljena pod „Nastavi dalje“. Njihova intencija je da se podstakne dalje interesovanje učenika/ca i njihova grupna debata. Od ukupno pet ponuđenih pitanja za razvoj razmišljanja i dalje diskusije dva se direktno odnose i na LGBT osobe: „S kojim problemima se suočavaju osobe koje se ne ponašaju na način „tipičan“ za muški ili za ženski rod u tvojoj sredini (4) i „Što misliš, koji su razvojni zadaci (od 1 do 10) veoma naporni i teški za mlade koji: žive u siromaštvu; bez roditelja i staratelja; koji otežano uče; ili žive s hendikepom; koji su izloženi diskriminaciji (zbog porijekla, boji kože, seksualne orijentacije) ili napuštaju školovanje“(5).²¹⁹

Preporučena je korisna literatura i sajтови. Nijedan od njih nije domaći izvor bilo da je riječ o zvaničnoj instituciji ili nekoj NVO koja radi s mladima, roditeljima ili LGBT zajednicom. Učenicima/cama treba ponuditi/preporučiti mogućnost posjete i domaćim resursima. Preporuka je svakako da to budu i sajтови NVO Juventas i LGBT Forum Progres.²²⁰

²¹⁷ Isto, strane 20. i 21.

²¹⁸ Riječ je o LGBT Forumu Progres, kao prvoj transparentnoj LGBT grupi, Zdravku Cimbaleviću, prvom javnom deklarisanom homoseksualcu u Crnoj Gori, kao i drugim, još i mladim osobama, od kojih su neki iz reda etničkih i rasnih manjina što je učenicima/cama moglo biti i te kako zanimljivo.

²¹⁹ Isto, strana 22. Preporuka autorskom timu da odustanu od navođenja osoba s invaliditetom (OSI) na dati način. OSI kada nijesu suočene s diskriminacijom postižu odlične rezultate na svim životnim i profesionalnim poljima i ostvaruju punu socijalnu inkluziju. Preporuka autorskom timu da osnov diskriminacije proširi i po osnovu invaliditeta.

²²⁰ Interesantno je da je u drugom poglavlju, posvećenom zdravoj ishrani i fizičkoj aktivnosti, preporučena posjeta sajtu domaće NVO Centar za zaštitu potrošača Crne Gore koji se ne ažurira redovno niti ima prilagođen sadržaj za mlade kao posebnu potrošačku grupu. Autorski tim tek je kasnije, u šestom poglavlju, dosta neselektivno, preporučio portale jednog broja crnogorskih i stranih organizacija.

Drugo poglavlje nosi naslov „Brz život i spora hrana“. Posvećeno je ishrani i fizičkoj aktivnosti. Kako nema direktnu vezu s predmetnom analizom nećemo dublje ulaziti u njegovu analizu.

Treće poglavlje, „Ogledalce, ogledalce moje“, odnosi se na njegu tijela. Sadržaj i ovog poglavlja prate fotografije i primjeri koji podstiču heteroseksualnu društvenu dominaciju.

Četvrto poglavlje, „Neki šetaju po kiši, drugi se samo kvase“, posvećeno je mentalnom zdravlju i razvoju emocija u adolescenciji. Pohvalno je i od izuzetnog značaja, što se u crnogorskom obrazovnom sistemu, dragocjena pažnja posvećuje njegovanju mentalnog zdravlja. Međutim, autorski tim je propustio jedinstvenu priliku da, bar kratko, ukaže na značaj mentalnog zdravlja i u kontekstu seksualne orijentacije i rodnog identiteta i dominantnog društvenog i porodičnog neprihvatanja LGBT osoba. Nijesu navedene domaće relevantne adrese, posebno NVO koje predano rade na polju emocionalnog i mentalnog zdravlja, poput „Anime“ i psihosocijalnih servisa drugih grupa.

Peto poglavlje nosi naslov „Ništa ne počinje s kraja“, a posvećeno je zloupotrebi psihoaktivnih supstanci. Ni ovdje autorski tim nije preporučio nijedan domaći resurs iako se izuzetna društvena pažnja, na svim nivoima, posvećuje problemu zavisnosti od droga. Mladima je posebno interesantno omogućiti kontakt s bivšim zavisnicima koji im, kroz prenošenje sopstvenog iskustva, i te kako mogu pomoći. Preporuka autorskom timu jeste da uključi domaće NVO i njihova iskustva, kako u sadržaj udžbenika tako i u praktičnu nastavu. Iskustva i obrazovni pristupi Centra za građansko obrazovanje (CGO) i NVO „4Life“ posebno mogu biti od koristi.

Šesto poglavlje, „Seks, grad i ti“, govori o seksualnom i reproduktivnom zdravlju. Vrlo dinamično i sadržajno poglavlje koje pomaže mladima da se, sa što manje poteškoća, bave sopstvenom seksualnošću, uživaju u njoj i tako, ističu autori/ke, čuvaju cjelokupno zdravlje. Ispoljen je izuzetan senzibilitet prema LGBT tematici. Nažalost, i ovdje je izostalo njeno vizuelno predstavljanje. Ističe se da „seksualno zdravlje doprinosi radosti življenja, učvršćivanju partnerskih odnosa i sazrijevanju ličnosti“. To podrazumijeva, podvlači autorski tim, uživanje u seksualnosti „bez osjećaja krivice, strha ili stida“. Dalje se kaže da doživljavanje i ispoljavanje seksualnosti zavisi od mnogih faktora - uzrasta, fizioloških procesa, sredine u kojoj se živi, tradicije, etničkog porijekla, rodnog identiteta, seksualne orijentacije, doživljaja sopstvenog tijela, sistema vrijednosti.²²¹ Detaljno se govori o značaju poštovanja i priznavanja seksualnih i reproduktivnih prava

²²¹ Isto, strana 78.

mladih. Ističu se, što je pohvalno, između ostalih, prava mladih da: jasno se i tačno informišu o seksualnosti, njihova seksualnost ne bude predmet osuđivanja ili procjenjivanja od drugih, budu poštovani, kao ličnosti, zbog onog ko su i što su.²²² U udžbeniku su korektno i pristupačno objašnjeni pojmovi pola i roda. Ističe se, što doprinosi boljem društvenom razumijevanju i dugoročnom prevazilaženju posljedica diskriminacije, da „ljudi koji djeluju izvan svoje rodne uloge mogu doživjeti neodobravanje“.²²³ Primjera je moglo biti više u samom udžbeniku, ali su učenici/ce pozvani da se sami izjasne o onima koji su njima poznati.²²⁴ I kod rodnih uloga govori se o LGBT osobama. To se čini pri definisanju seksualnih normi kao društveno očekivanih pravila seksualnog ponašanja. Ističe se da „neke osobe mogu iskusiti diskriminaciju ili ponižavanje zbog toga što njihovo ponašanje nije u skladu sa preovladavajućim seksualnim normama“. U udžbeniku su navedeni primjeri osobe koja je u vezi s osobom istog pola, neudate žene koja je seksualno aktivna ili ima više od jednog partnera i osobe koja živi sa AIDS-om. Dalje se kaže da seksualne norme „često odražavaju i osnažuju pristrasne ili diskriminatorne stavove povezane sa seksualnošću drugih“. Tu se navodi, u formi primjera, da takvi stavovi mogu biti usmjereni na „starije osobe, siromašne ili pripadnike/ce određenih etničkih ili rasnih grupa, osobe s invaliditetom ili homoseksualno orijentisane osobe“.²²⁵ Autorski tim opet je propustio priliku da odlučnije i transparentnije govori o ljudskim pravima LGBT osoba, izuzetno visoko izraženoj homofobiji u društvu, o školskoj klimi i kulturi s tim u vezi, da vizuelno predstavi LGBT zajednicu i iskustva, u Crnoj Gori, u tom pogledu. Na strani 82. ovog udžbenika govori se o seksualnoj orijentaciji. Različite seksualne orijentacije/identiteti predstavljane su odgovarajućim grafičkim simbolima (strana 82). Fotografija, na narednoj strani udžbenika, potvrđuje heteroseksualnu, vizuelnu, dominaciju u udžbeniku. Ravnopravno su predstavljene sve različite seksualne orijentacije.

Kod objašnjenja heteroseksualne orijentacije kaže se sljedeće: „Ukoliko osjećaš seksualnu privlačnost ka suprotnom polu, tvoja orijentacija je heteroseksualna. Pripadaš većini i nećeš morati da se suočavaš s problemima društvene diskriminacije prema seksualnim manjinama. Ipak, trebalo bi da znaš kako heteroseksualnost nije jedina „normalna“ orijentacija, pa je zato važno da njeguješ razumijevanje i toleranciju za ljude drugačijih sklonosti“.²²⁶ Pruženo objašnjenje, i pored poziva na toleranciju, može da podstakne komformizam kod mladih.

Kod homoseksualne orijentacije se kaže: „Ukoliko si muškarac koga privlače drugi muškarci, tvoja orijentacija je homoseksualna. Kroz istoriju, mnogo

²²² Isto, strana 79.

²²³ Isto, strana 80.

²²⁴ Naveden je primjer „žena koje nijesu u braku ili muškaraca koji obavljaju kućne poslove, posvećeni su porodici i deci, često dobijaju etikete i pogrдне nazive“; Isto, strana 80.

²²⁵ Isto, strana 81.

²²⁶ Isto, strana 82.

se pisalo o tome da je ljubav između dva muškarca jednako vrijedna kao i druge ljubavi, ali bez obzira na to homoseksualci i danas prolaze kroz težak životni period koji nastupa kada porodici i prijateljima otkriju svoje seksualne afinitete. Homoseksualnost u periodu puberteta može biti samo faza kroz koju prolaziš, ali ako si siguran da ti se ne sviđaju žene, budi hrabar i dosljedan sebi, bez obzira na pritisak sredine“.²²⁷

„Ukoliko si djevojka koju privlače druge djevojke i žene, tvoja seksualna orijentacija je takođe homoseksualna - lezbijska. Lezbijke su učinile puno za emancipaciju i slobodu svih žena, pa zato važe za hrabre, solidarne, pravdoljubive i intelektualno britke osobe. Imaj ovo na umu ukoliko ti se desi da tvoja porodica i prijatelji imaju poteškoća da prihvate tvoju seksualnu orijentaciju. Homoseksualnost u pubertetu može biti samo faza kroz koju prolaziš, ali ako si sigurna da te muškarci ne privlače, ostani dosljedna sebi, bez obzira na pritisak sredine“.²²⁸

Za biseksualnu orijentaciju se kaže: „Ukoliko te privlače osobe oba pola, tvoja orijentacija je biseksualna. U pubertetu ovo može biti samo faza kroz koju prolaziš, ali trebalo bi da znaš kako mnogi psiholozi smatraju da je većina ljudi na svijetu po svojoj prirodi biseksualna. Kultura je ono što nas tjera da se u jednom trenutku opredijelimo za homoseksualne ili heteroseksualne odnose. Dobra strana kod biseksualnih ljudi je to što im se dopada cijeli svijet i što ljude ne dijele prema polu već prema njihovim unutrašnjim (i spoljašnjim) kvalitetima“.²²⁹

Pohvalno je, prije svega, koliko je prostora, u udžbeniku i ovom poglavlju, autorski tim posvetio predstavljanju različitih seksualnih orijentacija. Važno je što kroz sve njih dominira dobronamjernost i tolerantnost. Ipak, cijenim da ponuđena objašnjenja u cjelini, treba još jednom preispitati i, pri narednim izdanjima udžbenika, možda drugačije postaviti, a od nekih sadržaja i potpuno odustati. Zahvaljujući razumijevanju i podršci NVO LGBT Forum Progres omogućen mi je kontakt, u formi fokus grupe, s grupom mladih LGBT osoba, uzrasta od 18 do 24 godine koji su, između ostalog, zamoljeni da se osvrnu na definisane koncepte seksualnih orijentacija. Pored već uočenog komformizma kod predstavljanja heteroseksualne orijentacije prepoznata je i moguća prijetnja da će brojne mlade osobe odustati od njegovanja i ispoljavanja svog identiteta zbog straha od osuda, odbacivanja i diskriminacije, ali i zbog sigurnosti kada pripadaju dominantnoj većini. Takođe, učesnici/ce fokus grupe, istakli su, gotovo svi, svoje iskustvo, koje je protivno postavljenom konceptu, u udžbeniku, heteroseksualne orijentacije. Autorski tim je, na nekoliko mjesta, naglasio da homoseksualnost u pubertetu može biti prolazna faza. U slučaju LGBT osoba upravo je heteroseksualnost u pubertetu prolazna

²²⁷ Isto, strana 82.

²²⁸ Isto, strana 82.

²²⁹ Isto, strana 82.

i za koju se opredjeljuju zbog, ranijeg, vjerovanja da je to „jedina ispravna i normalna orijentacija“. Preporuka je da se od tog sadržaja odustane ili da se karakter, pojedinačne, prolaznosti ugradi i kod heteroseksualnosti. Fokus grupa je ocijenila da pojedine termine kod homoseksualne orijentacije treba adaptirati i zamijeniti korektnijim (termin „sviđanje“ zamijeniti sa „privlačenje“). Ističe se dosljednost u njegovanju i ispoljavanju identiteta, uprkos pritiscima sredine. Ipak, ne pruža se dovoljno informacija kako se nositi i kako prevazići izazove po priznavanju svoje seksualne orijentacije. Tu je trebalo da se nađu i određene poruke za roditelje, ali stave u funkciji i ostali školski kapaciteti, posebno oni koji doprinose boljem mentalnom zdravlju i ukupnoj školskoj kulturi. Nalaz LGBT fokus grupe je i taj da se pri govoru o lezbijkama mogu identifikovati i elementi neutemeljene generalizacije što bi mogao da bude osnov za razvijanje drugih stereotipa i predrasuda o njima. Konačno, kada je riječ o udžbeničkom predstavljanju biseksualnosti, učesnicima/cama LGBT fokus grupe ostalo je nerazumljivo kako to kultura utiče, da se u jednom trenutku života, kako se kaže u njemu, opredijelimo za homoseksualne ili heteroseksualne odnose. Oni nijesu nosili takvo iskustvo. Kroz jačanje kapaciteta nastavnog kadra treba obratiti pažnju i na ovo pitanje kako bi ono bilo razumljivije učeničkoj zajednici. Učesnici/ce LGBT fokus grupe, među kojima je bilo i nekoliko biseksualnih osoba, nijesu se složili sa tvrdnjom autorskog tima udžbenika da je dobra strana kod biseksualnih osoba ta što im se dopada cijeli svijet i što ljude ne dijele prema polu već prema njihovim unutrašnjim (i spoljašnjim) kvalitetima. Njihova je ocjena da je ova konstatacija upitna i neodrživa i da od nje treba odustati.

U ovom poglavlju dalje se govori, na objektivni i neutralan način, o zaljubljenosti i ljubavi, prvom seksualnom odnosu, o emotivnim vezama. Posebno se govori o seksualnosti mladih s hendikepom. Zatim se govori o odgovornom seksualnom ponašanju, važnosti ginekološkog pregleda, trudnoći i kontracepciji, upotrebi pilula i kondoma, o polno prenosivim infekcijama. Pri govoru o mladima, internetu i seksu pruženi su korisni savjeti i instrukcije. Takođe, posebna pažnja je posvećena pornografiji i seksualnom nasilju. Na kraju poglavlja preporučeno je nekoliko zanimljivih domaćih i stranih publikacija o seksualnom i reproduktivnom zdravlju kao i web adrese niza nevladinih organizacija u Crnoj Gori, regionu i svijetu.²³⁰

Sedmo poglavlje, pod nazivom „Crvena vrpca“, posvećeno je HIV-u i AIDS-u. Izuzetno je pohvalno i dragocjeno što su, u udžbeniku, izlistana sva savjetovališta u Crnoj Gori za testiranje na HIV s punim adresama i kontakt podacima. Udžbenik veoma jasno promovise zaštitu od diskriminacije i podršku prema osobama koje žive sa HIV/AIDS-om. Preporučene su adrese

²³⁰ Među preporučenim sajtovima su i zvanične stranice LGBT Foruma Progres, prve nacionalne LGBT organizacije u Crnoj Gori, NVO Juventas iz Podgorice, Kontra iz Zagreba, Montenegro gay portal i mnogi drugi.

nekoliko savjetovališta i organizacija. Među domaćim grupama prepoznat je CAZAS.

Osmo poglavlje, „Pametniji (ne) popušta“, odnosi se na prevenciju povreda i nasilja. Vrlo kvalitetno se govori o oblicima i uzrocima nasilja, ali nije otvoreno pomenut problem diskriminacije, bulinga i nasilja u školama po osnovu, stvarne ili percipirane, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Preporuka je da se se to u narednim izdanjima udžbenika ispravi kao i da se uključe fotografije s prve crnogorske Povorke ponosa održane jula 2013. godine u Budvi na kojoj je, uglavnom od strane mladih ljudi, manifestovana prilična mržnja i nasilje prema LGBT osobama. S aspekta ove analize, kvalitetni su i korisni pruženi savjeti kako pomoći bliskoj osobi koja trpi nasilje.

5.9. FILOZOFIJA

5.9.1. *Predmetni udžbenik za IV razred*

Autori udžbenika „Filozofija“ za IV razred gimnazije su Višnja Kosović i Savo Laušević. Udžbenik je odobren za upotrebu u opštim gimnazijama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-150 od 31.8.2009. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 216 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 15707664.

Autori u „nagovoru na filozofiju“ poručuju učenicima/ama da pokušaju „ostvariti susret sa mislima filozofa“ u „dia-logos“ sa njima. „Tek tada ćete shvatiti da je filozofija ... neophodna za našu kulturnu, istorijsku i ličnosnu identifikaciju“.²³¹

Udžbenik čine poglavlja: „Uvođenje u filozofiju“, „Ontološko traganje za bivstovanjem“, „Šta mogu znati: Teorija saznanja“, „Praktična filozofija“ i „Izabrana tema: Filozofija sporta“. Na stranama 187-210 nalazi se rječnik filozofskih pojmova u kojem nije naveden nijedan pojam koji se odnosi na pitanja seksualnog identiteta i orijentacije. Izabrana literatura je predstavljena na kraju udžbenika. Radi o izvorima dostupnim na srpskom i hrvatskom jeziku. Udžbenik je moderno ilustrovan i čini se da su se autori udžbenika trudili da, bar vizuelnim putem, filozofiju približe mladima. Ipak, nijesam siguran da se može konstatovati znatan napredak u poboljšanju kvaliteta obrazovanja na području filozofije, u programskom smislu, prije svega. Udžbenik je i dalje

²³¹ Strana 7.; Filozofija za IV razred gimnazije; Savo Laušević i Višnja Kosović. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, drugo izdanje, Podgorica, 2010.

obilan i jezički nije rodno senzitivan.

Analiza i komentar tematskog sadržaja

Seksualnost i homoseksualnost u udžbeniku nije tretirana. Nema navoda o tome kako filozofska misao tretira homoseksualnost iako je činjenica da su se ključni filozofi, predstavljeni u udžbeniku, njome bavili i o njoj pisali, bez obzira na konkretni stav. Nema govora ni o tome kako savremena filozofija gleda na LGBT fenomen i koje su debate aktuelne u savremenoj filozofiji po tom pitanju.²³² Pri govoru o egzistencijalizmu i fenomenologiji ne govori se i o egzistencijalističkom shvatanju ljudske seksualnosti koje je protivno konvencionalnim teorijama seksualnosti (Sartre, Merleau-Ponty, de Beauvoir, Russell) kao i o argumentima ponuđenim u prilog liberalizaciji institucije braka i seksualnog morala. Nedovoljno se prepoznaje, što bi mladima moglo biti interesantno, rasprava o seksualnosti u dvadesetom stoljeću, kompleksnost i širina te teme (liberalizacija i demokratizacija društava, pokreti među mladima, hipi pokret, seksualna revolucija, feminizam, pokreti za prava homoseksualaca). Možda se otvorenije može govoriti i diskutovati o Kantovom viđenju braka kao moralnog seksualnog okvira i njegovoj moralnoj motivaciji kao primarnoj, seksualnoj želji koja nije samo usmjerena na orgazam (Freud, Kinsey) već i na uspostavljanje jedinstva s drugom osobom, o udovoljavanju seksualnoj želji bez ljubavi (realni fenomen), o seksu kao komunikaciji... Interesantno bi bilo u srednjoškolski filozofski udžbenik uključiti liberalnog analitičkog filozofa Igora Primorca, značajniju pažnju u udžbeniku posvetiti filozofiji seksualnosti, feminizmu (radikalnom i liberalnom), kvir kulturi...

Niz ključnih međunarodnih strukovnih asocijacija postiglo je, moglo bi se reći, svojevrsni filozofski konsenzus o ovom pitanju. „Odudaraju“ i dalje oni filozofi koje i dalje inspirišu njihova religijska uvjerenja.

5.10. ETIKA

5.10.1. Predmetni program

Izborni predmet Etika, određen kao obavezni izborni predmet i dopuna

²³² Recimo u filozofskoj literaturi problem homoseksualnog braka i istopolnih zajednica spada u područje praktične etike odnosno seksualne etike. U udžbeniku se navodi da primijenjena etika karakteriše savremenu etiku „koja se bavi primjenom moralnih principa na konkretne oblasti čovjekovog života“. Autori su naveli sljedeća moralna pitanja: abortus, eutanazija, prostitucija, trgovina ljudima, ekologija. Završavaju time da nema oblasti ljudskog djelovanja koja nije i tema primijenjene etike, ali ih dalje ne navode, a time su možda mogli probuditi interesovanje učenika/ ca posebno recimo kroz pitanje kontracepcije, prirodne ili vještačke; strana 147; Isto.

maturskom standardu za filozofiju, ima poseban cilj da ukaže na povezanost filozofije sa svakodnevnim i životom u zajednici, podučavajući učenike/ce da „apstraktne etičke principe prepoznaju i primjenjuju u konkretnim situacijama“. Izuzetno je važno što ovaj predmet, svojom koncepcijom, treba da omogući razvoj unutrašnjih moralnih kvaliteta kod učenika/ca, bliskost s pozitivnim društvenim vrijednostima, te spremnost za usklađivanje sopstvenih sa vrijednostima zajednice. Kako je predviđeno u predmetnom programu „Etika treba da utiče na svijest o potrebi da se, kontinuiranim radom na sebi, razvijaju vlastita moralna uvjerenja i vrijednosti“. Predmetni program izradili su Jasminka Milošević i Živko Kekić.

Vaspitna uloga ovog predmeta posebno dolazi do izražaja jer „etika razvija moralnu svijest, ali ne nameće gotova rješenja“, navodeći na preispitivanje sopstvenih i stavova drugih, razmišljanje o svojim postupcima, te na rad na sopstvenom duhovnom usavršavanju. Ona podrazumijeva moralnu, intelektualnu, estetsku i radnu dimenziju vaspitanja. Pri određenju predmetnog programa odnosno definisanju položaja, prirode i namjene predmetnog programa ističe se da etika budi svijest o tome da je smisao života pojedinca, njegovo samoostvarenje i, samim tim, i zadovoljstvo sobom odnosno sreća, u njegovim/njenim rukama i da to zavisi, prije svega, od spremnosti da bude ono što jeste i da preuzme odgovornost za sopstvene postupke. Predmetni program naglašava da učenik/ca treba da uči da razlikuje moralno promišljanje od moralisanja, kritičko razmišljanje od kritizerstva, uviđa sopstvene predrasude, razvija toleranciju i poštuje drugačije.

Predmetni program, što je posebno važno s obzirom na činjenicu da se učenici/ce prvi put srijeću sa ovom disciplinom, ne gaji iluziju o potrebi usvajanja šireg teorijskog znanja, ali ima jasnu ambiciju ka usvajanju znanja i vještina koje će omogućiti „kompetentno prosuđivanje o moralnim pitanjima i ispravno razvijanje sopstvenog moralnog karaktera“.

Opšti ciljevi nastave etike usmjereni su na: usvajanje znanja o temeljnim etičkim pojmovima, problemima i stajalištima, razumijevanje temeljnih etičkih principa i njihovo prepoznavanje i primjenjivanje u različitim kontekstima, razvijanje svijesti o značaju poštovanja moralnih normi, usvajanje univerzalnih etičkih vrijednosti - sloboda, dostojanstvo, pravičnost, tolerancija, razvijanje kritičkog i tolerantnog mišljenja, unapređivanje moralnog karaktera, podsticanje moralnog samovaspitanja, razvijanje sposobnosti kompetentnog procjenjivanja i samoprocjenjivanja, razvijanje samokritičnosti i samopouzdanja, unapređivanje sposobnosti za kvalitetniju društvenu integraciju, unapređivanje svijesti o drugim ljudima, njihovim potrebama, stavovima i vrijednostima, uz razvijanje solidarnosti i odgovornosti za druge, podsticanje poštovanja prema onom što je drugačije, podsticanje spremnosti za nenasilno rješavanje konflikata, razvijanje sposobnosti za racionalno, ne

impulsivno, rješavanje etičkih dilema, razvijanje komunikativnih sposobnosti i vještina, podsticanje inicijativnosti i aktivizma, te na izgradnju duhovne samostalnosti i tolerancije.

Kada govorimo o sadržaju programa definisano je šest obaveznih (određenje etike, temeljna etička pitanja, etička stanovišta, etičko-religiozna stanovišta, primijenjena etika) i jedna slobodna tema.

Kod prve teme – određenje etike - navode se, između ostalih, sljedeći operativni ciljevi: učenik/ca upoznaje etiku kao praktičnu filozofsku disciplinu, razumije i obrazlaže pojam djelanja kao ključni pojam etike (samosvjesno odnošenje prema sebi i prema drugima), poznaje temeljne antropološke pretpostavke ljudskog djelanja (društenost, posredovanje govora, razlikovanje dobra i zla, pravednog i nepravednog), razumije značaj etike za razvoj pojedinca i društva u cjelini.

Kod druge teme – osnovna etička pitanja – učenik/ca, između ostalog, upoznaje osnovna etička pitanja, obrazlaže povezanost pitanja o izvoru morala sa ljudskom slobodom, tumači pojam slobodne volje i poznaje njenu strukturu, te povezuje moralne principe sa pojmom ljudskih prava.

Treća tema – etička stanovišta – treba da doprinese da učenik/ca, između ostalog, poznaje neke od kriterijuma za podjelu etičkih stanovišta, poznaje neka od tumačenja slobode u etičkim teorijama, obrazlaže pojam imoralizma i tumači relaciju moralnosti i sreće.

Četvrta tema – etičko-religiozna stanovišta – ima za operativni cilj, između ostalih, da učenik/ca: poznaje i obrazlaže pojam religije, njene komponente i funkcije, poznaje karakteristike četiri najdominantnija monoteistička religiozno-etička sistema: judaizma, hrišćanstva, islama i budizma, poznaje neke od najznačajnijih etičko-religioznih principa poput istinoljubivosti, samilosti, neporočnosti i čistote.

Primijenjena etika, kao peta obavezna tema predmetnog programa, doprinosi da učenik/ca poznaje i tumači subjektivni i objektivni karakter moralnosti i implikacije koje iz toga proizilaze, obrazlaže značaj adekvatnog etičkog normiranja raznih područja ljudskih djelatnosti, poznaje razliku između pravičnosti i pravednosti i što je veoma značajno s aspekta ove analize uočava i analizira najznačajnije probleme u užoj i široj zajednici, odnosno u svom okruženju.

Šesta tema – etičke dileme – ima za cilj da učenik/ca primjenjuje i argumentovano brani spoznate moralne principe, obrazlaže moralne dileme na konkretnim primjerima, poznaje i primjenjuje principe rješavanja moralnih

dilema, razlikuje legalno od moralnog, razumije i obrazlaže proces donošenja etičkih odluka, te razumije i obrazlaže aktuelnost etike.

Didaktičke preporuke, date u predmetnom programu, omogućavaju kvalitetnu i zanimljivu realizaciju, te podstiču interakciju i uključivanje učenika/ca. Dinamičnost posebno mogu omogućiti predviđeni oblici učenja - aktivno učenje, iskustveno učenje, učenje kroz interakciju, kooperativna aktivnost, učenje po modelu, divergentno i konvergentno učenje, rješavanje problema i slično. Pohvalno je što program preporučuje korišćenje različitih nastavnih metoda. Pored tradicionalnog izlaganja i razgovora tu su grupna diskusija, brainstorming, igranje uloga i različite zanimljive igre, te istraživački radovi i pisanje eseja koji posebno podstiču učeničku samostalnost. Kao metod rada preporučuje se i „vještački izazvana moralna dilema“, otvorenog tipa, sa više spornih pitanja i „bez jednostavnih rješenja“.²³³ Nastavu etike posebno mogu činiti dodatno otvorenom časovi rezervisani za izborne sadržaje koje definiše nastavno osoblje zajedno sa učenicima.

Kada je riječ o načinima provjere znanja u predmetnom programu etike nastavnicima se preporučuje da pažnju posvete nivou i kvalitetu stečenog znanja učenika/ca. Autorski tim predmeta preporučuje Blumovu taksonomiju znanja prema kojoj se od učenika/ce očekuje da prepozna i razumije informacije, upotrebljava znanje u novim situacijama i kontekstima, rješava probleme primjenjujući stečeno znanje, povezuje, isprobava, demonstrira, analizira i sintetiše stečena znanja, te konačno vrednuje razlikujući vrijednosti i činjenice, upoređuje i vrši selekciju teorija, stanovišta, činjenica, prosuđuje, izabira, argumentovano preporučuje i donosi odluke na temelju argumenata. Primjećuje se da je ocjenjivanje grupnog rada odlična prilika da se kod učenika/ca razvija odgovornost i kritičko samoocjenjivanje, ali i ocjenjivanje rada drugih učesnika u grupi. Preporučuje se nastavnicima da kod ocjenjivanja referata i eseja, između ostalog, obrate pažnju na razumijevanje i kritičko preispitivanje činjenica, pojmova, ideja, teorija i njihovih međudodosa - kvalitet argumenata i svrsishodnu i kritičku upotrebu odgovarajuće literature. U programu se dalje navodi da „stepen razvijenosti i usvojenosti moralnih principa kao i sposobnosti koje ulaze u afektivni domen nije preporučljivo ocjenjivati, ali se ipak ne mogu, zbog same prirode i ciljeva ovog nastavnog predmeta, zanemariti u potpunosti“.²³⁴ Nastavnik/ca, navodi se, „prati i ocjenjuje samo stepen razvijenosti moralnih principa, interes, kritički stav i zalaganje učenika/ca, ali nikako njihov sadržaj. Moralni princip je, sam po sebi, pozitivan, inače ne bi bio moralni princip“.²³⁵ Zaključuje se da ocjenjivanje treba da bude objektivno, pouzdano, javno, kontinuirano i da stoji u službi

²³³ Predmetni program Etika, opšti izborni predmet za IV razred gimnazije, autori Živko Kekić i Jasminka Milošević, Ministarstvo prosvjete i nauke i Zavod za školstvo, strana 13.

²³⁴ Isto, strana 17.

²³⁵ Isto.

daljeg razvoja učenika/ca.

U sklopu predmetnog programa preporučena je primarna literatura, ukupno tri naslova, i sekundarna, ukupno deset naslova.

Predmetni udžbenik „Filozofija“ već je predstavljen.

5.11. BIOLOGIJA

5.11.1. Predmetni program

Na temelju javno važećeg opšteg dijela obrazovnog programa za opštu gimnaziju, utvrđen Rješenjem Ministarstva prosvjete i sporta od 24.3.2004. godine, broj 01-1584/2, Savjet za opšte obrazovanje je na 23. šednici od 18.11.2004. godine utvrdio predmetni program „Biologija“ za opštu gimnaziju.

Sadržaji predviđeni za izučavanje biologije u tri razreda gimnazije predstavljaju suštinska znanja, neophodna za razumijevanje prirode i života. Dio su opšte kulture i nezaobilazni su u formiranju kompletne ličnosti učenika/ca. Nadovezuju se na znanja stečena u osnovnoj školi, tako što se već usvojena znanja utvrđuju, dopunjuju, nadograđuju i produbljuju. Učenici/ce, koji/e žele da znanja iz biologije prodube i prošire, moći će to da ostvare kroz izbornu nastavu.²³⁶

U sklopu obaveznog tematskog sadržaja „Polni organi“ predviđeni operativni ciljevi su da učenik/ca zna građu muških i ženskih polnih organa, shvati ulogu muških i ženskih polnih hormona u stvaranju primarnih i sekundarnih polnih karaktera, zna kako se odvija mjesečni polni ciklus kod žene, te vrste i način upotrebe kontraceptivnih sredstava.

Definisani operativni ciljevi za temu „Evolucija čovjeka“ su da učenik/ca zna što je biološka evolucija i razlikuje socijalnu od kulturne evolucije.

Kada je riječ o preporučenom didaktičkom pristupu kaže se da su „biologija čovjeka, evolucija čovjeka i humana genetika teme koje su učenicima/cama uvijek interesantne i atraktivne“. Zato „nastavnik/ca treba to interesovanje da usmjeri i podstakne učenike/ce na usvajanje smislenih,

²³⁶ Strana 50; Predmetni programi za opštu gimnaziju; urednik mr Dragan Bogojević, Ministarstvo prosvjete i nauke i Zavod za školstvo, Podgorica, 2005.

međusobno povezanih sadržaja, korisnih za dalje obrazovanje i svakodnevni život“.²³⁷ Interesantno je da pri definisanim resursima za realizaciju nastave biologije u opštim gimnazijama (tehnička pomagala i mjerni aparati, pribor, pomagala, učila,) nijesu pomenuti kompjuter, internet i multimedijalni disk.

„Znanja iz biologije su dio opšte kulture, ali predstavljaju i osnovu za dalje obrazovanje iz oblasti prirodnih nauka i zato treba insistirati na razumijevanju i kvalitetu stečenih znanja“.²³⁸

5.11.2. Predmetni udžbenici za I i II razred gimnazije

Udžbenik biologije za I razred opšte gimnazije nosi naslov „Od molekula do ćelije“. Autor/ke udžbenika su Marina Dermastia, Tom Turk i Blaženka Petričević. Udžbenički komplet (čini ga udžbenik i radna sveska) odobren je za upotrebu u opštoj gimnaziji rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 01-155/1 od 25.8.2006. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2008, 188 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 11615760. Analiza udžbenika je pokazala da on nije relevantan s aspekta predmetne analize. Isto se odnosi i na prateću radnu svesku.

Autor/ke udžbenika biologije za II razred opšte gimnazije su Blaženka Petričević, Marko Karaman i Katarina Todorović. Udžbenički komplet (udžbenik i radna sveska) odobreni su za upotrebu u opštoj gimnaziji rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-193 od 24.08.2007. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2007, 196 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 11781904. Analiza udžbenika je pokazala da on nije relevantan s aspekta predmetne analize. Isto se odnosi i na prateću radnu svesku.

5.11.3. Predmetni udžbenici za III razred gimnazije

Udžbenik biologije za III razred opšte gimnazije nosi naslov „Od ćelije do organizma 3“. Autor/ke udžbenika su Nikola Grujić, Danica Obradović i Blaženka Petričević. Udžbenički komplet (čini ga udžbenik i radna sveska koja će kasnije biti predstavljena) odobren je za upotrebu u opštim gimnazijama rješenjem Savjeta za opšte obrazovanje broj 04-3-178 od 29.8.2008. godine. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 196 strana, ilustrovan, Cobiss.CG-ID 12952592.

²³⁷ Strana 71; Isto.

²³⁸ Strana 72.;Isto.

Udžbenik čine poglavlja: „Molekularna biologija“, „Od ćelije do organizma“, „Šta je endokrini sistem“, „Nervni sistem“, „Skelet i mišići“, „Srce i krvni sudovi“, „Krv i limfa“, „Sistem organa za disanje“, „Sistem organa za varenje“, „Sistem organa za izlučivanje“, „Polni organi“, „Humana genetika“ i „Evolucija čovjeka“. Udžbeniku je dodat „Mali rječnik ključnih pojmova“ iz svih poglavlja (strane 179-189) u kojem ima dosta riječi iz oblasti seksualnog obrazovanja i reproduktivnog sistema, ali nije naveden nijedan pojam koji se direktno tiče seksualnog identiteta i orijentacije. Na kraju svakog poglavlja nalaze se, zbog provjere i upotrebe znanja, zanimljiva pitanja s namjerom da podstaknu učeničko razmišljanje. Na kraju udžbenika, strane 189-194, dati su i odgovori na postavljena pitanja. Korišćena literatura nije predstavljena.

Analiza i komentar tematskog sadržaja

Pri analizi ovog udžbenika konsultovao sam nekoliko predmetnih nastavnika sa značajnim pedagoškim iskustvom. Smatraju da se radi o modernom udžbeniku, napisanom na profesionalan i objektivan način.²³⁹ Takođe su mišljenja da bi se, za to relevantna poglavlja, mogla dopuniti određenim temama iz oblasti seksualne edukacije jer je „prirodno da se biologija osloni na njih“. Tako bi udžbenik dodatno dobio na svojoj primjenjivosti i zanimljivosti kod mladih. Istina je da bi se ovome moglo oponirati argumentacijom da postoje drugi predmetni programi koji ovo obrađuju. Međutim, ta oblast u srednjim školama je zapostavljena. Zato sam i dalje mišljenja da je „Biologija“ pravo mjesto za to, za kreiranje određenih praktičnih saznanja i vještina, potrebnih i primjenjivih u svakodnevnom životu. Ne treba zaboraviti na činjenicu da je znatan broj školskih predmeta u odgovarajućoj korelaciji, pa zato i nije sporno da se nastava upotpuni predloženim temama, prije svega iz oblasti sociobiologije.

Potrebno je istaći i pohvaliti autora/ke koji u predmetni udžbenik nijesu uvrstili otvoreno diskriminatorne sadržaje. Iako su pitanja pola, roda, seksualnosti i primijenjenog seksualnog obrazovanja, zapostavljena činjenica je da ovaj crnogorski udžbenik, za razliku od brojnih primjera u zemljama okruženja, ne promovise, konzervativne stavove, ne širi otvoreno predrasude i stereotipe, ne vezuje polno prenosive bolesti za konkretnu seksualnu orijentaciju, ne govori o seksu kao isključivom činu razmnožavanja, ne promovise heteroseksualni odnos kao jedino normalan, ne tretira, otvoreno, homoseksualnost kao devijaciju i slično.

Ipak, u poglavlju „Humana genetika“, podnaslov „Geni i ponašanje“,

²³⁹ Intervju bilješka sa nastavnicima/ama predmeta „Biologija“, februar i mart 2010. godine; ASZ Dokumentacija.

kaže se, između ostalog, sljedeće: „I devijantne osobine, koje odstupaju od normalnog ponašanja, pokazuju poligensku kontrolu i veće pojavljivanje kod monozigota (alkoholizam, naklonost ka samoubistvu ili kriminalu i slično). Din Hamer je 1993. godine pronašao gen sa snažnim uticajem na polnu usmjerenost (npr. homoseksualnost). Kasnija istraživanja su pokazala da se on prenosi po majčinoj liniji, pa su sadašnja istraživanja usredsređena na proučavanje X hromozoma“.²⁴¹

Ovo je jedino mjesto u udžbeniku u kojem se pominje homoseksualnost. Mišljenja sam da nije izabrano dobro mjesto i povod jer se o njoj govori u nastavku priče o devijacijama. Iako se direktno ne kaže da je homoseksualnost devijacija postoji sasvim utemeljena mogućnost, zbog mjesta i njenog povoda, da nastavnici/ce i učenici/ce prepoznaju i tretiraju homoseksualnost u negativnom kontekstu. Preporuka je da se od ovog sadržaja pri narednom izdanju udžbenika odustane.²⁴⁰

Važno je istaći da se u udžbeniku otvoreno, mada sadržinski nedovoljno, govori o kontracepciji i trudnoći, promoviše upotreba kontraceptivnih sredstava, a o polno prenosivim bolestima govori na objektivan i neutralan način.²⁴¹

Takođe, u ovom poglavlju je propuštena tematska mogućnost da se ukaže i na transrodnost i transrodne osobe.²⁴²

Posljednje poglavlje, „Evolucija čovjeka“ prepoznaje značaj kulturne evolucije i koevolucije biologije i kulture.

Možemo zaključiti da bi i ovaj udžbenik koji se koristi u crnogorskom javnom obrazovnom sistemu, uz uvažavanje datih preporuka, mogao biti objektivan i nediskriminirajući, što bi bilo u skladu sa domaćim propisima, obrazovnim ciljevima, te međunarodnim preporukama i obavezama.

5.11. 4 Radna sveska iz biologije za III razred opšte gimnazije

Radna sveska iz biologije za III razred opšte gimnazije nosi naslov „Od

²⁴⁰ Takođe rezultat rada američkog naučnika, dr Dina Hamera, o postojanju genetske komponente za seksualnu orijentaciju, i dalje je predmet stručne debate, potvrđivanja ali i osporavanja. Polje ponašanja u genetici je puno različitih otkrića koja su kasnije dovedena u pitanje. Stoga treba sačekati konačan test nauke i vremena, te onda iste uključivati i u školske udžbenike.

²⁴¹ Strane 150. i 151; Isto.

²⁴² I ukaže na naučne rezultate na polju ispravljanja „greške prirode“, te pomenu crnogorska iskustva kada je riječ o transrodnosti; mr Aleksandar Saša Zeković, „Transrodnost u Crnoj Gori“, Podgorica, 2010.

čelije do organizma 3“ i sastavni je dio udžbeničkog kompleta. Njena autorka je Blaženka Petričević. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, 96 strana, ilustrovano, Cobiss.CG-ID 12939536.

Poglavlja u Radnoj svesci dopunjuju sadržaje u udžbeniku. Namjera je, kako kaže autorka, da učenik/ca, praktičnim radom potvrdi i utvrdi svoje znanje i ujedno dobije mogućnost za provjeravanje svojih ideja.²⁴³ Radna sveska je pisana rodno senzitivnim jezikom. Svako poglavlje praćeno je zadacima posmatranja, praktičnim zadacima i određenim istraživanjima koje učenici/ce realizuju samostalno ili uz pomoć nastavnika/ce.

U poglavlju „Polni organi“ u sklopu radnog zadatka istraživanje učenici/ce su pozvani/e da saznaju više o kontraceptivnim sredstvima i načinu njihove upotrebe, o PAPA testu, te da kažu kako se određuju plodni dani žene.²⁴⁴

U poglavlju „Humana genetika“ učenici/ce imaju kreativan zadatak da kreiraju rodoslovno stablo istražujući sopstvenu familiju primjenom biostatističke metode i korišćenjem dogovorenih simbola.

U poglavlju „Evolucija čovjeka“ učenicima/ama je preporučeno da sakupe naučne dokaze za dokazivanje svojih stavova kako bih ih kvalitetnije zastupali. Dati su određeni citati i isečci iz štampe koji im mogu poslužiti kao primjeri.²⁴⁵

Preporučeni su, između ostalog, jako zanimljivi tekstovi: „Evolucija u umjetnosti ne postoji, jer nije klasicizam bolji od gotike“ Branke Bogavac, „Praistorijski ljudi bili su mnogo pametniji nego što se pretpostavljalo“ iz časopisa *New Scientist*, intervju Pape Benedikta XVII Radio Vatikanu, odbrana *darwinizma* od strane američke Akademije nauka. Takođe, učenicima/cama je, na cijeloj jednoj stranici, preporučeno da pogledaju knjigu „Zabluda o Bogu“ (The God Delusion) autora Richarda Dawkinsa koji šalje veoma jasne poruke o viđenju religija kao i tekst, sa BBC News-a, na engleskom jeziku, „Human evolution is speeding up“ autorke Anna-Marie Lever.

²⁴³ Uvodnik „Dobro došli u biološku laboratoriju“, strana 4, Radna sveska iz biologije, Blaženka Petričević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

²⁴⁴ strane 68. i 69.; Isto.

²⁴⁵ Interesantno je da se deci ne preporučuju internet pretraživači i konkretne web adrese.

VI - PRILOZI

Prilog 1: Izvod iz izvještaja Stručne radne grupe za pripremu analize LGBT prava u školskim udžbenicima (2012)

Uvodne napomene

Rješenjem potpredsjednika Vlade Crne Gore za politički sistem, unutrašnju i spoljnu politiku Duška Markovića, broj 10-10621 od 25. oktobra 2011. godine, obrazovana je Stručna radna grupa za pripremu analize LGBT prava u udžbenicima.

Formiranje ove i drugih radnih grupa predstavljaju ishod višemjesečnih razgovora i pregovora organizacija civilnog društva posvećenih zaštiti ljudskih prava LGBT osoba i crnogorske vlade, a povodom statusa i nedovoljne zaštite prava LGBT zajednice.

Podsetimo, pored Stručne grupe za analizu školskih programa i udžbenika, formirana je, takođe, od strane Vlade, Stručna radna grupa za pripremu Analize pravnih propisa sa aspekta LGBT prava i Radni tim za izradu programskog dokumenta za borbu protiv homofobije sa akcionim planom.

U svim formiranim tijelima obezbijedeno je odgovarajuće učešće stručnjaka iz Vlade i javnih institucija kao i iz civilnog društva. Dodatna potvrda uspostavljenog partnerskog odnosa jeste i činjenica da je predstavnicima civilnog društva dodijeljena i odgovornost da koordiniraju radom dvije stručne radne grupe.²⁴⁶

Stručna radna grupa Vlade za analizu školskih programa i udžbenika

Potpredsjednik Vlade Crne Gore za politički sistem, unutrašnju i spoljnu politiku Duško Marković obrazovao je Stručnu radnu grupu za pripremu analize LGBT prava u školskim udžbenicima u sljedećem sastavu: mr Aleksandar Saša Zeković, istraživač kršenja ljudskih prava, Sabahudin Delić, pomoćnik ministra za ljudska i manjinska prava, Blanka Radošević-Marović, pomoćnica ministra za ljudska i manjinska prava, Nađa Durković, tada glavna i odgovorna urednica Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, a sada savjetnica za izdavaštvo,²⁴⁷ i Radoje Novović, rukovodilac Odsjeka za

²⁴⁶ Predstavnici/ce civilnog društva koordinirali su rad Stručne radne grupe za analizu LGBT prava u udžbenicima i Stručne radne grupe za analizu pravnih propisa sa aspekta LGBT prava dok je predstavnica civilnog društva bila zamjenica koordinatora Radnog tima za izradu programskog dokumenta borbe protiv homofobije.

²⁴⁷ Gospođa Durković na poziciji glavne i odgovorne urednice nalazila se do 1. marta 2012. godine.

istraživanje i razvoj obrazovnog sistema u Zavodu za školstvo. Za koordinatora Stručne radne grupe, donijetim rješenjem, imenovan je mr Aleksandar Saša Zeković, istraživač kršenja ljudskih prava.

Konstitutivna šednica Stručne radne grupe održana je 1. decembra 2011. godine. Na tom sastanku usaglašena je dinamika, metodologija rada i programski sadržaj i opseg rada Stručne radne grupe. Dogovoreno je da polazna osnova za rad grupe bude programski stručni dokument pod nazivom „Zastupljenost LGBT tema u crnogorskim školskim programima i udžbenicima“ čiji je autor mr Aleksandar Saša Zeković, a koji je urađen za nevladine organizacije Centar za građansko obrazovanje i LGBT Forum Progres. Takođe je dogovoreno da se analiza obavi kroz dvije dimenzije – prisutnost LGBT tematike u školskim programima i u školskim udžbenicima.

Uzorak

...

Analizirano je ukupno 14 obaveznih i izbornih predmetnih programa za osnovnu školu, za opštu gimnaziju i za srednju stručnu školu.

Takođe, analizirano je i ukupno 13 predmetnih udžbenika od čega njih četiri za osnovnu školu, osam za opštu gimnaziju i jedan za srednju stručnu školu.

Crnogorsko obrazovanje danas

Obrazovanje predstavlja ključni sektor za razvoj i napredak svakog društva. U političkom i ekonomskom diskursu Crne Gore obrazovanje dominira kao ključni resurs sveukupnog razvoja. U tom kontekstu, u posljednjoj deceniji, uloženi su intenzivni napor, uključujući i značajne resurse, kako bi nacionalni obrazovni sistem bio poboljšani i modernizovan.

Reforma obrazovanja koja se sprovodi u Crnoj Gori od 2003. godine temelji se na strateškim dokumentima koji usmjeravaju taj proces. To su: Knjiga promjena (2001) i Osnove za obnovu nastavnih planova i programa (2002).

U tim reformskim dokumentima jasno se vidi da je cilj reforme obrazovanja promjena ne samo sadržaja, već prije svega načina obrazovanja. Ova orijentacija se prije svega odnosi na promjenu načina učenja i ima značajne posljedice na filozofiju obrazovnog procesa. Smisao te filozofije obrazovanja je u davanju autonomije, ali i prenošenju odgovornosti za kvalitet obrazovanja na školu, nastavnika i lokalnu zajednicu. Na nacionalnom nivou donosi se tzv. okviri, ali i otvoreni kurikulum, a svaka škola donosi svoj

školski kurikulum. Na nacionalnom nivou propisano je ono što je zajedničko za sve škole, a na nivou škole ono što je karakteristično i specifično za svaku od pojedinačnih škola. To u praktičnoj realizaciji znači, da svaka škola, u okviru svog školskog kurikuluma, ima slobodu (15-20%) da kreira program, prema posebnostima socijalnog okruženja, nacionalne i vjerske pripadnosti učenika uz uvažavanje njihovih prethodnih znanja i ličnih životnih iskustava, učeničkih interesovanja, običaja, jezika, tradicije i slično.

Novi obrazovni program zastupa ciljno i procesno - razvojno planiranje. Ciljno planiranje polazi od ciljeva učenja (Zašto se uči?) i procesno – razvojno planiranje polazi od metoda učenja („Kako se uči“). To pretpostavlja da nastavnik/ca definiše ciljeve učenja na temelju opštevažećih ciljeva programa, a uvažavajući strukturu odjeljenja, odnosno individualne karakteristike učenika/ca, mogućnosti, stilove i tempo učenja učenika/ca, njihova prijetodna i vanškolska znanja i umijeća.

Aktivnosti učenja su ključ za ostvarivanje ciljeva vaspitno-obrazovnog procesa i od njih zavisi kvalitet nastave/učenja u školi. Predmetnim obrazovnim programima su definisane aktivnosti kojima se razvijaju sposobnosti i vještine učenika za razvijanje tolerantnosti i prihvatljive komunikacije, što podrazumijeva: aktivno slušanje druge osobe; objašnjavanje svoje i provjeravanje pozicije drugog; osporavanje stava, a ne druge osobe; jasno izražavanje svojih želja i vođenje računa o željama drugih i pokazivanje otvorenosti za drugo i drugačije.

Jedno od najznačajnijih pitanja savremenog društva jeste pitanje zajedničkog života različitih kultura. Više nego ikada prije, obrazovanje mora da danas uzme u obzir multikulturalni karakter društva. Kako je crnogorsko društvo multikulturalno, u školskom sistemu znanja i vještine u oblasti ljudskih prava i multikulturalizma učenici/ce stižu u okviru izučavanja obaveznih i izbornih predmeta. Sadržajna analiza predmetnih programa pokazala je kako crnogorski predmetni programi promovišu ljudska prava i uspješno pružaju temeljne smjernice za razvoj demokratske kulture mladih.

Kvalitetno vaspitanje i obrazovanje za svakog učenika/ca obezbijedeno je kroz organizaciju nastavne prakse koja polazi od realizacije savremenih predmetnih programa, načina planiranja i pripremanja nastave, metode učenja/nastave, interakciju, stimulativno okruženje za učenike/ce, uvažavanje individualnih potreba učenika/ca, uključivanje porodica, aktivno i smisljeno učenje i slično.

...

Predmetni programi i udžbenici i propisne procedure

...

Novi (reformisani) obrazovni program ima težnju da odgovori na četiri osnovna pitanja:

1. Što su ciljevi učenja određenog predmeta
2. Što je sadržaj učenja (teme i pojmovi programa)
3. Kako treba učiti ovaj predmet
4. Što su očekivani ishodi učenja

Svaki od osnovnih elemenata novog programa ima posebnu važnost i svrhu prilikom planiranja i pripremanja nastave u školi. Program odgovara na sva ključna pitanja koja bi nastavnik/ca sebi trebalo da postavi kada priprema čas. Na pitanje, što je cilj časa, odgovaraju opšti i operativni ciljevi programa. Na pitanje sadržaja učenja, odgovaraju teme i pojmovi programa. Na pitanje, što učenici/e već znaju o onome što se uči, odgovaraju korelacije programa. Na pitanje izbora metoda učenja odgovaraju aktivnosti programa. I na kraju, kako znamo da su ostvareni ciljevi časa, odgovore možemo naći u standardima, tj. ishodima programa.

Logički i sadržinski povezani u programu, ciljevi i ishodi su jedan od glavnih organizatora nastavnog procesa. Dok ciljevi predstavljaju polazište za planiranje i realizaciju nastavnog procesa, ishodi omogućavaju praćenje i vrednovanje postignuća obrazovnog procesa. Standardima se definiše minimum – ono što se od svakog/svake učenika/ce očekuje da na kraju učenja zna i da može. Osnovna uloga standarda znanja je da ishodi određuju koja znanja, sposobnosti i vještine, učenik/ca treba da razvije tokom aktivnosti učenja u školi.

Standardi znanja se rukovode sljedećim principima: „Standard“ – po definiciji znači minimum koji je potreban u nekom proizvodu ili procesu; standardi definišu što učenik/ca treba da postigne na određenom nivou obrazovanja i njima su obuhvaćena suštinska, temeljna znanja; zatim znanja treba da su transferna i generativna; standardi su usklađeni sa uzrastom i razvojnim karakteristikama učenika i oni su mjerljivi.

Preporuke Stručne radne grupe:

- Razmotriti mogućnost da se u propisima koji regulišu udžbeničku politiku jasno navede da udžbenici i druga nastavna sredstva, svojim

sadržajem i oblikom, treba da afirmišu rodnu ravnopravnost i da ne podstiču na bilo kakvo diskriminatorno ponašanje ili tretiranje bilo grupe ili pojedinca/ke na temelju: rase, nacionalnog, jezičkog, vjerskog, rodnog identiteta i seksualne orijentacije, invaliditeta, uzrasta, socijalnog porijekla i stanja. Stručna radna grupa cijeni da se može dodatno konkretizovati stavka koja se tiče sadržaja udžbenika u Standardima za udžbenike i nastavna sredstva s obzirom da sada glasi: „Sadržaj udžbenika treba da je usklađen sa demokratskim i građanskim vrijednostima koje su utvrđene pozitivnim zakonskim propisima“.

- Razmotriti mogućnost da nevladine organizacije za ljudska prava budu uvrštene u listu subjekata koji mogu podnijeti, direktno NSO, prijedlog za povlačenje nekog udžbenika iz upotrebe.
- Razmotriti mogućnost da se u odgovarajućem propisu predvidi i mogućnost da se udžbenik, koji je sporan sa aspekta savremenog koncepta ljudskih prava, može povući iz upotrebe, i u roku kraćem od tri godine od njegove upotrebe.²⁴⁸
- Razmotriti mogućnost da se u recenzentske komisije NSO za odobravanje udžbenika iz grupe društvenih nauka i udžbenika koji se odnose na rodno obrazovanje, seksualno obrazovanje i reproduktivno zdravlje uključi i nezavisno stručno lice sa dokazanim iskustvom u oblasti ljudskih prava i sloboda i visokim profesionalnim autoritetom.

....

Predmetni programi

Stručna radna grupa u obzir je uzela sadržaj ukupno 14 predmetnih programa: Biologija, za opštu gimnaziju, Sociologija (za opštu gimnaziju i za srednju stručnu školu), Sociologija kulture, Građansko obrazovanje, Evropske integracije, Psihologija, Filozofija, Etika, Pojedinaac u grupi, Zdravi stilovi života, Biologija, Građansko vaspitanje i Evropska unija.

Predmetni program – opšti zaključak

Iako je u Knjizi promjena, temelju crnogorske reforme obrazovanja, kao najvažniji princip, naveden princip decentralizacije, a u kreiranje obrazovne

²⁴⁸ Stručna radna grupa informisana je da je u toku priprema izmjene Pravilnika koji uređuje pitanja na koja ukazujemo drugom i trećom preporukom.

politike uključen relativno ograničen broj ljudi, s punom odgovornošću se može reći da su crnogorski predmetni programi uglavnom široko postavljeni i da autorima/kama udžbenika pružaju sasvim dovoljno stvaralačke slobode i prostora za afirmisanje tema neophodnih za razvijanju fleksibilne ličnosti, spremne na razumijevanje i prihvaćanje učenika/ca različitih od sebe.

Sadržajna analiza predmetnih programa pokazala je kako crnogorski predmetni programi u cjelini uglavnom promovišu ljudska prava i pružaju, relativno uspješno, temeljne smjernice za razvoj demokratske političke kulture mladih.

Pohvale sadržaju pojedinih predmetnih programa

Stručna radna grupa posebno pohvaljuje sadržaj predmetnog programa Sociologija za srednje stručne škole. Sociologija kao dio programa društvenih nauka u okviru nastavnog plana za četvorogodišnje srednje stručne škole određena je kao obavezni predmet. Katalog znanja za predmetni program „Sociologija“ za III ili IV razred srednje stručne škole prilagodila je Komisija u sastavu: Zorica Kotri, Momir Dragičević i Slavica Radusinović. U sklopu obavezne teme „Porodica“ i predviđenih aktivnosti učenici/e, između ostalog, analiziraju kvalitativna svojstva savremene i tradicionalne familije i „otkrivaju pravilne stavove prema homoseksualnoj familiji“. Na istom mjestu, u sklopu pojmova odnosno sadržaja govori se o „izgradnji odnosa prema homoseksualnoj familiji“.

Stručna radna grupa posebno pohvaljuje i predmetni program Zdravi stilovi života, izborni predmet u VIII ili IX razredu osnovne škole, i u I ili II razred gimnazije, međupredmetni program Zdravi stilovi života za srednje stručne škole kao i predmetne programe Evropska unija i Evropske integracije, izborne predmete za osnovnu odnosno srednju školu.

Stručna radna grupa cijeni da se ovim predmetnim programima, posebno programom „Zdravi stilovi života“ i „Evropske integracije“ crnogorski obrazovni sistem pozitivno i demokratski legitimisao u odnosu na brojna regionalna i evropska iskustva.

...

Predmetni udžbenici

Stručna radna grupa u obzir je uzela sadržaj ukupno 13 predmetnih udžbenika i to: Sociologija – udžbenik za IV razred gimnazije, knjiga „Sociologija“ autora Entoni Gidensa koja se koristi umjesto udžbenika za

predmet Sociologija za srednju stručnu školu, Sociologija kulture, Evropske integracije, Psihologija – udžbenik za II razred opšte gimnazije, Filozofija – udžbenik za IV razred gimnazije, Etika, Pojedinaac u grupi, Zdravi stilovi života, Biologija - udžbenik za III razred opšte gimnazije i radna sveska iz biologije za III razred opšte gimnazije, Biologija – udžbenik za IX razred osnovne škole i radna sveska za IX razred osnovne škole, Građansko vaspitanje i Evropska unija.

...

Preporuke za pojedine udžbenike

Stručna radna grupa izdaje sljedeće preporuke:

Sociologija za opštu gimnaziju²⁴⁹

- Razmotriti mogućnost integrisanja rodnog i seksualnog identiteta u sadržaj udžbenika. To je moguće možda uraditi kroz kreiranje dodatnog, otvorenog i jasnog, zasebnog sadržaja posvećenog rodu, polu i seksualnom identitetu ili kroz veću prisutnost ovih fenomena u sadržajima u kojima se govori o porodici i braku, socijalnoj uključenosti, kulturi i potkultutama.
- U poglavlju „Čovjek, društvo, kultura“ razmotriti mogućnost integracije, u odgovarajuće pododjeljke, LGBT fenomen, polni i rodni identitet. To je moguće učiniti i onda kada se govori o vrijednostima i normama kao i o tradicionalizmu i modernizmu, uz navođenje odgovarajućih primjera koji govore o negativnom, tradicionalističkom nasljeđu i uticaju.
- Razmotriti mogućnost da se pri govoru o kulturnoj raznolikosti, oblicima netolerancije, predrasuda i diskriminacije pruže primjeri iz okruženja i društvenog života koji govore o dobrim primjerima i izazovima multikulturalizma i prihvatanja različitih socijalnih grupa.
- Pri devijantnom ponašanju i društvenom nadzoru govori se o društvenoj reakciji i prevenciji i navode domaće grupe koje se bore protiv nasilja u porodici, nad ženama i decom. Važno je što homoseksualnost, za razliku od nekih drugih udžbenika u regionu, nije predstavljena kao devijantna i negativna pojava. Ona se u potpunom udžbeniku uglavnom ignoriše.
- Razmotriti mogućnost da se nešto konkretnije kaže o nasilju u školi, porodici i na ulici i faktorima, koji s te strane, mogu limitirati socijalizaciju i inkluziju. Jedna od vodećih domaćih organizacija

²⁴⁹ Autori udžbenika „Sociologija“ su Zorica Kotri i Momir Dragičević.

„Akcija za ljudska prava“ sproveda je istraživanje, prvo te vrste u zemlji, o homoseksualnosti i pravima ljudi homoseksualne orijentacije. Rezultati istraživanja su predstavljeni u okviru panel rasprave „Homofobija i transfobija na Balkanu i iskustvo u drugim zemljama“, na konferenciji „Pravda na Balkanu - jednakost za seksualne manjine“, koja je održana u Podgorici krajem oktobra 2009. godine. Rezultati istraživanja pružaju nadu da je odgovarajućim informisanjem i obrazovanjem stanovništva moguće obezbijediti dostojanstven život pripadnicima LGBT populacije, koji u najvećem broju žive u opravdanom strahu od psihičkog i fizičkog nasilja okoline. Posebno istraživanje iskustava 30 pripadnika/ca ove populacije govori da je većina njih doživjela neki oblik fizičkog nasilja i bila žrtva diskriminacije od nastavnika/ca, univerzitetskih profesora/ca, policije, a da nijedan slučaj nije prijavljen zbog straha od reakcije okoline na njihovu seksualnu orijentaciju.²⁵⁰

- Razmotriti mogućnost da se i u trećem poglavlju, „Stratifikacija i društvene nejednakosti“, LGBT zajednica, uz ostale, veoma kvalitetno predstavljene, prepozna kao marginalizovana ili isključena grupa.
- Poglavlje o porodici po viđenju Stručne radne grupe može možda biti dobra prilika za vidljivije prezentovanje i bolje razumijevanje koncepta istopolnih partnerstava, zajednica i porodica.
- U potpoglavlju u kojem se detaljno govori o političkim partijama kao i o sindikatima, lobističkim grupama, medijima i društvenim pokretima razmotriti mogućnost da se nešto kaže i u svijetu veoma razvijenim i uticajnim, grupama i pokretima seksualnih manjina.

Filozofija za opštu gimnaziju²⁵¹

- Razmotriti mogućnost da se i kroz tretiranje homoseksualnosti i rodnog identiteta, koji u udžbeniku nijesu prisutni, filozofija dodatno doživi, kako kažu i sami autori, neophodnom za „kulturnu, istorijsku i ličnosnu identifikaciju“.
- Razmotiri mogućnost o uključivanju određenih navoda o tome kako filozofska misao tretira homoseksualnost jer je činjenica da su se ključni filozofi, predstavljeni u udžbeniku, njome bavili i o njoj pisali, bez obzira na konkretni stav.
- Razmotriti mogućnost da se u sadržaj uključi kako savremena

²⁵⁰ Crna Gora je tek krajem 2010. dobila prvu osobu, Zdravka Cimbaljevića, koja je pred domaćim pravosuđnim organima, policijom, Ombudsmanom i nevladinim organizacijama ustala zbog nasilja, zlostavljanja i diskriminacije od strane građanina Vukosava Raonića iz Podgorice. Građanin Raonić je kasnije više puta prekršajno i krivično gonjen.

²⁵¹ Autor/ka udžbenika „Filozofija“ za IV razred gimnazije su Višnja Kosović i Savo Laušević.

filozofija gleda na LGBT fenomen i koje su debate aktuelne u savremenoj filozofiji po tom pitanju, posebno područja praktične etike odnosno seksualne etike.

- Razmotriti mogućnost da se kod egzistencijalizma i fenomenologije možda govori i o egzistencijalističkom shvatanju ljudske seksualnosti koje je protivno konvencionalnim teorijama seksualnosti (Sartre, Merleau-Ponty, de Beauvoir, Russell) kao i o argumentima ponuđenim u prilog liberalizaciji institucije braka i seksualnog morala. Mladima bi moglo biti interesantna rasprava o seksualnosti u dvadesetom vijeku, kompleksnost i širina te teme (liberalizacija i demokratizacija društava, pokreti među mladima, hipi pokret, seksualna revolucija, feminizam, pokreti za prava homoseksualaca).
- Razmotriti mogućnost uključivanja u srednjoškolski filozofski udžbenik liberalnog analitičkog filozofa Igora Primorca, te značajniju pažnju u udžbeniku posvetiti filozofiji seksualnosti, feminizmu (radikalnom i liberalnom) i kvir kulturi i pokazati pred društvom da domaće autore udžbenika filozofije ne inspirišu isključivo religijska uvjerenja.

Psihologija za II razred gimnazije²⁵²

- Stručna radna grupa cijeni da je psihološki udžbenik jedinstvena i odlučujuća prilika za integraciju seksualne orijentacije i rodnog identiteta i konstatuje njihovu potpunu zapostavljenost u konkretnom udžbeniku.
- Homoseksualnost se direktno pominje samo jednom, u sklopu 21. lekcije, „Psihologija mase i grupe“, pri govoru o društvenim pokretima. To se čini na afirmativan način. Citiramo taj dio: „Mnogi problemi u društvu ostaju neriješeni jer nadležne institucije i organizacije nisu u stanju ili ne žele da ih rješavaju... Mnogi klasični društveni pokreti (za prava radnika, žena ili crnaca) nastali su upravo kao odgovor građana na neefikasnost ili ravnodušnost Vladinih institucija u rješavanju gorućih društvenih pitanja (problem rata, ljudskih prava, potreba hendikepiranih, prava homoseksualaca itd)“. Pohvalno je, sa aspekta ove analize, što autori udžbenika, pred učenicima/cama, između ostalog, prava LGBT osoba, prepoznaju kao „goreće društveno pitanje“.
- Za razliku od brojnih primjera u regionu, ni ovaj crnogorski udžbenik, što je za Stručnu radnu grupu pohvalno, ne tretira homoseksualnost kao devijaciju niti direktno kao vrstu poremećaja.

²⁵² Autori udžbenika „Psihologija“ za II razred opšte gimnazije su prof. dr Žarko Trebješanin i mr Zoran Lalović.

- Razmotriti mogućnost da se LGBT osobe pomenu i ljudska prava LGBT osoba uključe u jedinicu „Stavovi, predrasude i vrijednosti“. LGBT osobe se ne prepoznaju ni kod predrasuda. Kvalitetna definicija predrasude praćena je, što je gotovo uobičajeno za školske udžbenike, isticanjem proučavanja, u socijalnoj psihologiji, rasne i etničke predrasude. Primjerom, u vezi sa predrasudama, samo se jednom pominju Romi, grupa prema kojima su najizraženije negativne predrasude. Dalje se kaže, što može da otvori prostor za diskusiju o LGBT osobama, da predrasude uključuju neutemeljeno negativno mišljenje i mržnju, diskriminaciju, segregaciju, progon društveno marginalizovanih, manjinskih i nezaštićenih grupa. Nije u lekciji navedeno koje bi to sve marginalizovane grupe mogle biti. Prepoznaje se važnost obrazovanja („demokratskog vaspitanja“, kažu autori), dobrih zakona i medija u suzbijanju predrasuda. Kod stereotipa navodi se nekoliko rasnih, etničkih, profesionalnih i polnih stereotipa.
- Kod endokrinog sistema govori se o disfunkciji pojedinih žlijezda. Ona se, navodi se, ispoljava u smanjenom ili povećanom lučenju hormona, što dovodi do raznih organskih oboljenja, „a često i do poremećaja u doživljavanju i ponašanju“. Kako autori nijesu naveli konkretne primjere poremećaja, posebno u ponašanju, nije isključen rizik, da se pri realizaciji nastave, govori o odstupanjima od, normalnog, seksualnog ponašanja (androgen - estrogen) i poistovjećivanju homoseksualnosti, transseksualnosti i transrodnosti. Autori udžbenika, u poglavlju posvećenom komunikaciji, i sami prepoznaju mogućnost zabune i pogrešnog razumijevanja ako pošiljalac ne formuliše precizno i jasno svoju poruku.
- Kod motivacije, prepoznaju se biološki, socijalni i lični motivi. Predstavljen je seksualni nagon, ali se ne govori o varijacijama seksualnog nagona.
- Prepoznaju se fizički i socijalni sredinski činioci razvoja. Između ostalog, kaže se da psihološki razvoj zavisi i od uticaja roditelja, familijarne, a kasnije i šire društvene i kulturne sredine. Tekst prati i ilustracija tradicionalne familije (sa heteroseksualnim roditeljima). Primjetno je da se često u udžbeniku ističe, u kontekstu kulturno-socijalne sredine, uticaj crkve što ne uvažava, u cjelosti, religijsku stvarnost crnogorskog društva i vodi zaključku o pristupu autora udžbenika sa aspekta religijske grupe kojoj i sami možda pripadaju.
- U lekciji broj 17, „Dinamika ličnosti“, govori se o ličnim motivima. Između ostalog i o potrebi za ljubavlju. To se radi, prema viđenju Stručne radne grupe, na neutralan i objektivan način. Koristi se termin „druga osoba“ (ljubav prema drugoj osobi). Zanimljivo je i pohvalno primijetiti da se ljubav i partnerski odnos ne tretira u kontekstu heteroseksualnog odnosa.

- Za porodicu se kaže da je najznačajniji vršilac socijalizacije pošto „postavlja temelje ličnosti“. O uticaju porodice na razvoj ličnosti deteta, prema stavu Stručne radne grupe, govori se na način koji bi jednako mogao da uključi heteroseksualni i homoseksualni pristup.
- Za školu se kaže da je važna u socijalizaciji „jer dugo i organizovano vrši uticaj na učenika da prihvati propisane i eliminiše nepoželjne vidove ponašanja“. Sistem vrijednosti i ideali društva, kaže se, ugrađeni su u nastavni plan i program, režim školskog života, kao i u ponašanje nastavnika/ca. Dodaje se da ciljeve socijalizacije propisuje školski program, „ali proces i stvarne efekte socijalizacije određuje nastavnik, koji je važan u mjeri u kojoj je postao uzor identifikacije za učenika“.²⁵³ „U školi učenik osim znanja, stiče i moralne i socijalne stavove koji mu olakšavaju integraciju u društvo“. Da zaključimo, školi, jednom od prvih agensa socijalizacije, posvećena je značajna pažnja. Ona je važna zato što svako pohađa školu u nekom periodu života, zato što reprezentuje službeni sistem vrijednosti i utiče na izbor drugih agensa. Ona je i jedan od prvih nefamilijarnih autoriteta i u njoj se nastavnici/ce prepoznaju kao profesionalni socijalizatori/ke. Imajući u vidu sve rečeno, načela na kojima počiva Crna Gora i stepen homofobije u društvu možemo reći, sa aspekta LGBT fenomena, da školski sistem ne doprinosi, u očekivanoj i potrebnoj mjeri, socijalizaciji ličnosti učenika/ca. Obrazovanje se još ne sprovodi dovoljno ispravno. Mnoge informacije, kao na primjer o seksualnosti, temelje se na tradiciji, a ne na činjenicama i znanju. One se, kao takve, dalje prenose ili se važne činjenice o seksualnosti jednostavno ignorišu.
- Dalje se govori o vršnjačkim grupama i medijima, kao vršiocima socijalizacije. Data je i Maslovljeva teorija ličnosti. Prikazan je psihološki profil zrele ličnosti u kojem su, između ostalog, izdvojene sljedeće crte: prihvatanje sebe i drugih kakvi jesu, autonomnost i nezavisnost od mišljenja drugih, osjećanje zajedništva, demokratska struktura karaktera (tolerancija, poštovanje drugih i njihovih uvjerenja), etička izvjesnost i otpor nekulturnosti.
- U lekciji 19. govori se o normalnosti, psihičkim promjenama, poremećajima i liječenju. Kaže se da je jedan od načina određivanja normalnosti statistički kriterijum. Međutim, što je pohvalno, odmah se dodaje da je taj kriterijum, sa aspekta psihologije neprecizan i nedovoljan. Takođe, jasno se govori o shvatanju normalnosti od kulture do kulture.
- Primjećuje se da homoseksualnost niđe u udžbeniku nije tretirana u

²⁵³ Stručna radna grupa, u ovom kontekstu, uzela je u obzir i primjer psihološkinje Biljane Babović, profesorice u Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici.

patološkom kontekstu.

- Pohvalno je što su se autori, u potpunom udžbeniku, maksimalno suzdržali da iskazuju svoje lične stavove, koji bi kod učenika/ca mogli biti shvaćeni kao opšteprihvaćene činjenice. Takav pristup dominira kod predmetnih udžbenika u regionu. Zato, bez prećerivanja, i pored uočenih nedostataka, Stručna radna grupa cijeni da se u crnogorskom obrazovnom sistemu koristi udžbenik objektivniji od udžbenika, iz istog predmeta, koji se koriste u regionu.
- Pravo seksualnih manjina postaje sve aktuelnije pitanje u crnogorskom društvu. Zato Stručna radna grupa cijeni štetnim, profesionalno i društveno, propustiti jedinstvenu priliku da se o njemu konkretnije govori, pri izučavanju predmeta „Psihologija“. Stručna radna grupa upućuje preporuku da se razmotri mogućnost da se generalno popravi prisustvo pitanja rodnog identiteta i seksualne orijentacije, sa komponentama koje je čine, u ovom udžbeniku.
- Takođe neophodno je i LGBT fenomen sadržajnije integrisati, posebno u one lekcije u kojima se obrađuju pitanja društvenih pokreta, marginalizovanih i diskriminisanih grupa, stereotipa i predrasuda, socijalizacije ličnosti i seksualnosti. Predmetni udžbenik psihologije na taj način bi znatno doprinio povećanju ukupne društvene informisanosti o pravima LGBT osoba, vidljivosti LGBT populacije i smanjenju neznanja, predrasuda i stigmatizacije i unapređenju mentalnog zdravlja kompletnog stanovništva. Adekvatno i utemeljno pozicioniranje LGBT fenomena u ovom udžbeniku pružiće pomoć LGBT osobama, posebno onima koji su u krizi, familijama i okruženju kojem pripadaju da se samorealizuju i budu prihvaćeni i podržani. Ovaj udžbenik može imati važnu ulogu u otklanjanju posljedica višegeneracijskog odrastanja u homofobičnom (heteroseksualnom) društvu.
- Razmotriti mogućnost da se u pratećem rječniku, na kraju udžbenika, na 256-263, uvrste i pojmovi u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom.

Pojedinac u grupi²⁵⁴

Stručna radna grupa cijeni da je riječ o vrlo značajnom udžbeniku socijalne psihologije i odnosima pojedinca i grupe, pa u tom kontekstu treba razmotriti mogućnosti da i ovaj udžbenik bude dodatno osnažen sadržajima koji se odnose na prihvatnje različite seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ovo posebno ističemo zato što je u prvom poglavlju udžbenika, uz predstavljanje

²⁵⁴ Autori udžbenika „Pojedinac u grupi“, za III i IV razred gimnazije, su Žarko Trebešanin i Zoran Lalović.

predmeta i metoda socijalne psihologije, rečeno da „socijalna psihologija istražuje način na koji socijalni činioci (drugi ljudi, grupe i ukupna socijalna situacija) djeluju na mišljenje, osjećanja i ponašanje ljudi“.

Stručna radna grupa preporučuje da se razmotri mogućnost osnaživanja prisutnosti LGBT fenomena posebno u poglavljima u kojima se govori o socijalizaciji ličnosti, agensima i efektima socijalizacije.

Etika²⁵⁵

Stručna radna grupa cijeni da je i ovaj udžbenik važan, sa aspekta predmetne analize, zato što „etika razvija moralnu svijest, ali ne nameće gotova rješenja“ i navodi na preispitivanje sopstvenih i stavova drugih, razmišljanje o svojim postupcima, te na rad na sopstvenom duhovnom usavršavanju. Udžbenik je važan i za to što etika podrazumijeva moralnu, intelektualnu, estetsku i radnu dimenziju vaspitanja.

Dodatno, snažnije, uključivanje LGBT tematike u udžbenički sadržaj, posebno u segmentu primijenjene etike, Stručna radna grupa cijeni da bi se dodatno postigli ciljevi predmetnog programa, a to su da učenik/ca treba da uči da razlikuje moralno promišljanje od moralisanja, kritičko razmišljanje od kritizerstva, uviđa sopstvene predrasude, razvija toleranciju i poštuje drugačije.

Građansko vaspitanje za VII razred²⁵⁶

- Stručna radna grupa prepoznala je značaj ovog predmeta posebno zbog činjenice što je on obavezan u VI i VII razredu osnovne škole te je, u tom kontekstu, odgovarajuća integrisanost sadržaja u vezi sa ljudskim LGBT pravima od posebnog značaja.
- Ovaj predmet direktno doprinosi obrazovanju za demokratsko građansko društvo, pa se stoga upućuje preporuka da se razmotri mogućnost snažnije vidljivosti ljudskih LGBT prava u udžbeniku uz promovisanje tolerancije i smanjivanje homofobije, distance i otpora prema LGBT osobama i različitoj seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu. Stručna radna grupa cijeni da su ovo upravo ključni izazovi sa kojima se nosi savremena Crna Gora i da je uključivanje ovih tema opravdano, posebno ako se želi postići održivo obrazovanje mladih za odgovoran i aktivan život u demokratskom i tolerantnom društvu.
- Tematika seksualne orijentacije i rodnog identiteta u udžbeniku je

²⁵⁵ Autori udžbenika „Etika“, koji predstavlja udžbenik za IV razred gimnazije – izborni predmet koji dopunjuje maturalni standard su Jasminka Milošević i Damir Marić. Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2011, ISBN 978-86-303-1633-3 2370

²⁵⁶ Autori udžbenika „Građansko vaspitanje“ su Zoran Lalević i Čedomir Čupić.

gotovo nevidljiva i sasvim zapostavljena.

- Stručna radna grupa preporučuje da se razmotri mogućnost uključivanja LGBT fenomena, u odgovarajućoj mjeri, sadržajno i ilustrativno, u poglavlja kao što su „Život sa razlikama“, „Moja prava i moja odgovornost“ i „Demokratija“.

Biologija za opštu gimnaziju²⁵⁷

- Stručna radna grupa cijeni važnim istaći i pohvaliti autora/ke koji u predmetni udžbenik nijesu uvrstili otvoreno diskriminatorne sadržaje. Iako su pitanja pola, roda, seksualnosti i primijenjenog seksualnog obrazovanja, sasvim zapostavljena činjenica je da ovaj crnogorski udžbenik, za razliku od brojnih primjera u zemljama okruženja, ne promovise konzervativne stavove, ne širi otvoreno predrasude i stereotipe, ne vezuje polno prenosive bolesti za konkretnu seksualnu orijentaciju, ne govori o seksu kao isključivom činu razmnožavanja, ne promovise heteroseksualni odnos kao jedino normalan, ne tretira, otvoreno, homoseksualnost kao devijaciju i slično.
- Ipak, u poglavlju „Humana gentika“, podnaslov „Geni i ponašanje“, kaže se, između ostalog, sljedeće: „I devijantne osobine, koje odstupaju od normalnog ponašanja, pokazuju poligensku kontrolu i veće pojavljivanje kod monozigota (alkoholizam, naklonost ka samoubistvu ili kriminalu i slično). Din Hamer je 1993. godine pronašao gen sa snažnim uticajem na polnu usmjerenost (npr. homoseksualnost). Kasnija istraživanja su pokazala da se on prenosi po majčinoj liniji, pa su sadašnja istraživanja usredsređena na proučavanje X hromozoma“. Ovo je jedino mjesto u udžbeniku u kojem se pominje homoseksualnost.
- Stručna radna grupa cijeni da je potrebno preispitati ovo rješenje u pogledu mjesta i povoda jer se o homoseksualnosti govori u nastavku priče o devijacijama. Stručna radna grupa strahuje da, iako se direktno ne kaže da je homoseksualnost devijacija, postoji sasvim utemeljena mogućnost, zbog mjesta i njenog povoda, da nastavnici/ce i učenici/ce prepoznaju i tretiraju homoseksualnost u negativnom kontekstu.
- Preporuka je Stručne radne grupe da se od ovog sadržaja pri narednom izdanju udžbenika odustane. Stručna radna grupa ima u vidu činjenicu da je rezultat rada američkog naučnika, dr Dina Hamera, o postojanju genetske komponente za seksualnu orijentaciju, i dalje predmet stručne debate, potvrđivanja, ali i osporavanja. Polje ponašanja u genetici je puno različitih otkrića koja su kasnije dovedena u pitanje. Stoga, Stručna radna grupa cijeni da treba sačekati konačan test nauke i vremena, te onda iste uključivati i u školske udžbenike.

²⁵⁷ Autori udžbenika su Nikola Grujić, Danica Obradović i Blaženka Petričević.

- Razmotriti mogućnost da se u udžbeniku ukaže na transrodnost i transrodne osobe.
- Stručna radna grupa posebno pohvaljuje preporučene tekstove u Radnoj svesci iz biologije za III razred opšte gimnazije.

Biologija za IX razred osnovne škole²⁵⁸

- Razmotriti mogućnost da se sadržaj o različitim oblicima seksualne orijentacije i mogućim istopolnim odnosima uključi u jedinicima „Polovi se razlikuju“ i „Odrastanje i staranje“, u sklopu kojeg se govori o pubertetu i adolescenciji. Stručna radna grupa cijeni da je i ovaj školski predmet/udžbenik važno iskoristiti da se mladi pripreme i osposobe za razumijevanje i uživanje ljudskih prava i prihvaćanje različitosti kod sebe samih i drugih.
- Privlačnost prema istom polu svakako jedno od ozbiljnih pitanja sa kojim se srijeću adolescenti i njihovi roditelji, zaslužuje da bude obrađeno u školskom udžbeniku. To je pitanje važno i sa aspekta mentalnog i emotivnog zdravlja i porodične stabilnosti u cjelini na koju autorke udžbenika sa pravom, insistiraju.
- Stručna radna grupa preporučuje preispitivanje sadržaja udžbenika u smislu dovoljnog tretmana seksualnosti u njemu, kao i jedinice „Formiranje porodice“, zbog mogućeg stava/zaključka da se zagovara seksualni odnos tek u zreloj dobi, da je on u funkciji formiranja porodice i da se kontracepcija koristi onda kada ne postoje uslovi za rađanje djeteta.
- Razmotriti mogućnost da se u sadržaj udžbenika uključe sve potrebne informacije o seksualnom i reproduktivnom zdravlju učenika/ca.
- Razmotriti mogućnost da se pri govoru o vantjelosnoj oplodnji ukaže da njoj često pribjegavaju istopolni parovi, kao i lica koja žele biti roditelji nezavisno od postojanja partnera i bez obzira na bračni status.

Pohvale sadržaju pojedinih predmetnih udžbenika

- Stručna radna grupa posebno pohvaljuje koncept i sadržaj udžbenika „Zdravi stilovi života“, ²⁵⁹ izborni predmet u osnovnoj školi, i

²⁵⁸ Autorke udžbenika biologije za IX razred devetogodišnje osnovne škole su Danka Petrović i Desanka Malidžan.

²⁵⁹ Autori/ke udžbenika „Zdravi stilovi života“ su dr Dragan Laušević, Slavica Vujović, Anda Backović i Tatijana Vujović

udžbenika „Evropske integracije“,²⁶⁰ takođe izborni predmet u srednjoj školi.

- Stručna radna grupa ocjenjuje da je riječ o udžbeničkim rješenjima kojima se crnogorske društvo može i treba pozitivno i demokratski legitimisati u regionu i koji mogu postati primjer dobre prakse.
- Razvijanje afirmativnog odnosa i tolerancije prema LGBT pravima predstavljaju ciljeve koje je vodio autorske timove prilikom pisanja programa i udžbenika, kao i prilikom obuke nastavnika/ca za realizaciju nastave za ova dva predmeta.
- Stručna radna grupa preporučuje da se prilikom planiranja narednih izdanja ovih udžbenika pristupi ilustrativnim i vizuelnim inovacijama i predstavljanju segmenata iz korpusa ljudskih LGBT prava.
- Posebno su za pohvalu, prema mišljenju Stručne radne grupe, u slučaju udžbenika „Zdravi stilovi života“, preporučeni linkovi.
- Za Stručnu radnu grupu pohvalno je što je, u slučaju udžbenika „Evropske integracije“, detaljno predstavljena Povelja o temeljnim pravima u EU koja afirmiše i prava LGBT osoba kao i kvalitetna definicija diskriminacije, iz jedne od direktiva Savjeta EU.
- Predstavljen je i rad agencije EU za temeljna prava. Preporučena je i poseta sajtu www.fra.europa.eu sa kojeg se ti sadržaji mogu i preuzeti. Naveden je i link www.diversityday.eu na kojem se jako puno govori o borbi protiv homofobije i zaštiti od diskriminacije na temelju seksualne orijentacije.
- Za Stručnu radnu grupu pohvalne su date detaljne definicije homofobije, rasizma, i ksenofobije.
- Preporuka je Stručne radne grupe da se lekcija „EU i ljudska prava“ upotpuni kroz poseban segment posvećen LGBT pravima, koji je iniciran od strane autora, a koji se, na kraju, nije našao u finalnoj verziji udžbenika.
- Stručna radna grupa preporučuje da Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, sa sjedištem u Podgorici, razmotri mogućnost upućivanja/ davanja jasne preporuke autorima/kama da prođu obuke koje bi ih senzibilisale za ovu problematiku i pitanja ljudskih prava LGBT zajednice i osoba koje joj pripadaju.
- Stručna radna grupa naglašava potrebu obavezne edukacije nastavnog osoblja (na svim nivoima obrazovanja), o ljudskim pravima, zabrani diskriminacije i, posebno o LGBT fenomenu i ljudskim pravima LGBT osoba.

²⁶⁰ Autori/ke udžbenika „Evropske integracije“ za III ili IV razred srednje škole su: prof. dr Gordana Đurović, dr Dragan Đurić, doc.dr Danijela Jaćimović, doc.dr Maja Kostić-Mandić, mr Aleksandar Saša Zeković, mr Ćazim Fetahović i mr Zoran Lalović

Prilog 2: **Strategija za unapređenje kvaliteta LGBT osoba u Crnoj Gori 2013-2018**²⁶¹

PREDGOVOR

Dosadašnje aktivnosti Vlade Crne Gore usmjerene su na poboljšanje ukupnog položaja svih ranjivih grupa. Afirmacija vrijednosti zaštićenih međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava i sloboda i suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta su njeni prioritetni ciljevi. Vlada nastoji da strateškim pristupom, analizom različitih oblika homofobičnog/transfobičnog ponašanja, u saradnji s civilnim društvom i međunarodnim ekspertima, preduzima konkretne mjere kojim će mijenjati ustaljeni obrazac ponašanja.

Kao odgovorna vlada države koja teži punopravnom članstvu u EU i NATO, Vlada je pokrenula čitav set politika u oblasti promocije i zaštite prava i sloboda LGBT osoba, koje predstavljaju jasne smjernice za borbu protiv diskriminacije i veću vidljivost LGBT osoba u društvu. Riječ je o značajnom društvenom procesu, čije rezultate nije moguće postići ad hoc aktivnostima ili preko noći, posebno u tranzicionom društvu, kakvo je crnogorsko.

U proteklom periodu, u cilju podizanja nivoa svijesti opšte populacije o pravima i slobodama LGBT osoba, u kontinuitetu je organizovana obuka sudija, tužilaca, policijskih službenika i branitelja ljudskih prava, pružena je podrška i obavljene su brojne konsultacije s nevladinim sektorom. Vlada je obrazovala Savjet za zaštitu od diskriminacije, kojim rukovodi predsjednik Vlade. U radu Savjeta učestvuje pet resornih ministara, savjetnik predsjednika Vlade i predstavnici civilnog društva. Osnovni zadatak Savjeta je suzbijanje svih oblika diskriminacije i afirmacija antidiskriminatorske politike u Crnoj Gori.

U regionu i šire Crna Gora je prepoznata po inicijativama za obuku predstavnika pravosudnih organa, policijskih i drugih državnih službenika u cilju unapređenja njihovog znanja i senzitivnosti u zaštiti i poštovanju LGBT prava. Vlada i dalje razvija dijalog o potrebi da se LGBT zajednica otvoreno izrazi i pruža podršku većoj vidljivosti LGBT zajednice u društvu.

²⁶¹ Strategiju je Vlada Crne Gore usvojila na Dan Evrope, 9. maja 2013. godine; Pripremila je Radna grupa Savjeta za zaštitu od diskriminacije Vlade Crne Gore u sastavu: dr Jovan Kojičić, savjetnik predsjednika Vlade za ljudska prava i zaštitu od diskriminacije, koordinator, i članovi/ce: Svetlana Rajković, Ministarstvo pravde, Tamara Milić, Ministarstvo prosvjete, Blanka Radošević-Marović, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Senka Klikovac, Ministarstvo zdravlja, Krsto Vukadinović, Uprava za mlade i sport, Srđan Korać, LGBT kontakt osoba, Uprava policije, mr Aleksandar Saša Zeković, nezavisni ekspert za ljudska prava, Zdravko Cimbalević, NVO – LGBT Forum Progres i Daliborka Uljarević, NVO – Centar za građansko obrazovanje.

U martu 2012. godine, Vlada je organizovala regionalnu inicijativu najvišeg nivoa na kojoj su učestvovali predstavnici 11 vlada regiona. Cilj ove inicijative je vođenja razgovora o LGBT pravima i sprovođenju aktivnosti u skladu s Preporukama Komiteta ministara Savjeta Evrope o mjerama za borbu protiv diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Takođe, kao rezultat uspostavljanja institucionalne saradnje između Vlade i predstavnika civilnog društva koji su posvećeni zaštiti prava LGBT zajednice, Vlada je krajem 2011. godine formirala različite timove i stručne grupe za saradnju sa civilnim društvom u pripremi strateških dokumenata, analizi propisa i obrazovnih programa iz ove oblasti. Konsultativni proces je trajao više od godinu, a predlozi i sugestije LGBT zajednice razmotrene su i korištene u pripremi ovog dokumenta. Posebno, treba istaći da su potpisani brojni sporazumi između Vlade i civilnog društva o saradnji i zajedničkim akcijama na jačanju povjerenja nadležnih državnih institucija i LGBT zajednice.

Crnogorska vlada je prepoznatljiva kao vlada koja aktivno doprinosi bezbjednosti i afirmaciji LGBT osoba na globalnom nivou.

Kroz strukturu i funkcionisanje tijela u sistemu Ujedinjenih nacija, zajedno s ostalim partnerskim zemljama, pruža punu podršku afirmaciji bolje međunarodne zaštite prava LGBT osoba. Takođe, Vlada aktivno doprinosi radu evropske neformalne Vladine mreže posvećene LGBT pitanjima.

dr Suad Numanović, ministar

UVOD

Položaj LGBT osoba u Crnoj Gori je pod uticajem dominantne društvene percepcije da njihovo postojanje predstavlja kršenje morala i vrijednosti o poželjnom načinu života. Pojedinci su zbog svoje stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta izloženi različitim oblicima isključenja, nasilja i diskriminacije kako u okviru njihovih porodica tako i u društvu u cjelini.

Savremeni razvoj utiče na društvene promjene i prilagođavanje ljudi novim tehnologijama. Stvaraju se novi uslovi za proizvodnju, distribuciju i potrošnju i podstiče se ekonomska saradnja i razvoj. Politička faza ovog procesa, takođe, traži prilagođavanje i međusobnu usklađenost. Izgradnja društva koje treba da pruži veće mogućnosti podrazumijeva da vodi računa o zadovoljenju ljudskih potreba u skladu s tehnološkim, društvenim, ekonomskim i političkim standardima.

Prema profesoru Hajdenu, uglednom švedskom sociologu prava, kod društava u tranziciji javljaju se tenzije u razumijevanju i komunikaciji jer ljudi koji su mentalno lokalizovani drugačijim pogledima na svijet teško prihvataju nove mogućnosti i promjene koje proces društvenog razvoja

donosi zbog njihovih ustaljenih navika, koje se vremenom nijesu mijenjale i drugačijeg shvatanja i načina života. Takođe, efekat tranzicije ogleda se i u vladinoj kontroli i regulaciji da podrži društvene promjene i nove obrasce za zadovoljenje ljudskih potreba.

Ova strategija nastala je kao sistemski odgovor Vlade Crne Gore da se odlučno bori protiv svih oblika diskriminacije. Njeno usvajanje znači mobilisanje svih društvenih aktera na veće jedinstvo. LGBT zajednici i svim LGBT osobama šalje se snažna poruka zajedništva koje podrazumijeva predani rad na poboljšanju njihovog položaja i bezbjednosti, zaštite prava i veće vidljivosti.

Poštovanje ljudskih prava i sloboda ne zavisi samo od osnovnog, kvalitetnog zakonskog i institucionalnog okvira već i od uspostavljenog obrazovanja, načina razmišljanja, kulture, minimuma ekonomskog blagostanja i ukupnog dostignuća društva. Jednakost pred zakonom i ravnopravnost svih građana, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju i rodni identitet, u crnogorskom društvu se podrazumijeva. Definisanjem LGBT politike Vlada potvrđuje riješenost da Crna Gora počiva na principima slobode, demokratije, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. „Njegovanjem“ ovih osnovnih društvenih vrijednosti dodatno se afirmiše evropska politika i privrženost zemlje načelima na kojima počiva Evropska unija.

U pripremi Strategije korišćena su najbolja iskustva Kraljevine Holandije, Kraljevine Norveške, Kraljevine Švedske, Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske, te Kanade, kao i nevladinog sektora u Crnoj Gori, koji je ovu temu postavio kao društvenu i političku agendu. Prije usvajanja konačnog teksta Strategije, obavljene su konsultacije sa LGBT zajednicom, domaćim LGBT grupama i nevladinim organizacijama posvećenim zaštiti ljudskih prava. Takođe, konsultacije su obavljene i s vodećim LGBT organizacijama u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Turskoj.

Vlada Crne Gore potvrđuje posvećenost politici kontinuiranog unapređivanja ljudskih prava i sloboda i riješenost da s ostalim društvenim akterima aktivno doprinosi održivom uspostavljanju društva koje njeguje kulturu poštovanja ljudskih prava.

dr Jovan Kojičić

mr Aleksandar Saša Zeković

1. Promocija i zaštita prava i sloboda LGBT osoba

1.1. Svrha i ciljevi Strategije

Vlada Crne Gore je, usvajanjem ove strategije, orijentisana da se u crnogorskom zakonodavstvu, politikama i praksi rukovodi principima i mjerama sadržanim u Preporuci Komiteta ministara Savjeta Evrope o mjerama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta.

Takođe, usvajanjem ove strategije Vlada je opredijeljena da aktivno radi i obezbijedi da se zakonske i druge mjere unapređuju i djelotvorno primjenjuju da žrtvama diskriminacije budu poznati djelotvorni pravni lijekovi i omogućen pristup tim pravnim lijekovima, te da mjere za borbu protiv diskriminacije obuhvate odgovarajuće sankcije za kršenje prava i adekvatnu odštetu za sve žrtve.

Vlada će kontinuirano raditi na preispitivanju dominantnih društvenih stavova i odlučna je da se suoči sa stereotipima i predrasudama usmjerenim protiv LGBT osoba. Ovim dokumentom Vlada potvrđuje svoju direktnu podršku i punu pažnju tom procesu.

Svrha i ciljevi ove strategije su otklanjanje svake neposredne ili posredne diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, smanjivanje homofobije i transfobije u društvu, stalno unapređivanje društvenog prihvatanja LGBT osoba i poboljšanje svih uslova i kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori.

Kako bi se pružio podstrek i podržala željena kulturna i društvena promjena, inicijative, kao što su kampanje o štetnosti homofobije/transfobije, obuke službenika u nadležnim organima o zaštiti prava LGBT osoba, naročito u policiji i tužilaštvu, kao i kontinuirana saradnja s LGBT zajednicom, znatno će doprinijeti procesu LGBT ravnopravnosti u smislu njihove bezbjednosti i uključivanja u društvo. U tom pogledu, Savjet za zaštitu od diskriminacije neposredno će sarađivati s konkretnim ministarstvima koja imaju svoje odgovornosti i s lokalnim vlastima i partnerima iz civilnog društva, unapređujući dosadašnja iskustva i partnerstva i stavljajući akcenat na aktivan doprinos svih aktera ostvarivanju ravnopravnosti LGBT osoba u crnogorskom društvu.

1.2. Antidiskriminatorno zakonodavstvo

Vlade Crne Gore će nastaviti da unapređuje antidiskriminatornu politiku i zakonodavstvo i stvaraće ambijent koji će efikasno štiti prava LGBT osoba. Takođe, aktivno će se suprotstavljati njihovoj diskriminaciji

na svim nivoima i pružiće im neophodnu podršku da slobodno i vidljivo žive, u skladu s njihovom seksualnom orijentacijom, rodni identitetom i seksualnim izražavanjem. Zakon o zabrani diskriminacije od 2010. godine zabranjuje diskriminaciju zasnovanu, pored ostalog, i na rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji (čl. 2, st. 2). U poglavlju u kojem su navedeni posebni oblici diskriminacije, u članu pod nazivom „Diskriminacija po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije“ (čl. 19), predviđeno je da se diskriminacijom smatra „svako isticanje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica po osnovu rodnog identiteta ili seksualne orijentacije“, kao i da svako ima pravo da izrazi svoj rodni identitet i seksualnu orijentaciju i da se ne može pozvati da se o tome javno izrazi. Međutim, ovaj zakon ne precizira definiciju termina „rodni identitet“ i „seksualna orijentacija“. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava usvojilo je Pravilnik o sadržaju i načinu vođenja evidencije o slučajevima prijavljene diskriminacije, koji osigurava preciznu evidenciju i dostavljanje informacije Zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore. Među ostalim zakonima, Zakon o radu (2009) i Zakon o medijima (2002) eksplicitno određuju seksualnu orijentaciju kao nedozvoljeni osnov diskriminacije. Takođe, Zakon o radu zabranjuje i seksualno uznemiravanje (član 8), dok Zakon o medijima zabranjuje objavljivanje informacija i mišljenja koja podstiču diskriminaciju, mržnju ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihove seksualne orijentacije (član 23). Od posebnog značaja za transrodne osobe je nedavno usvajanje Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju (2012) koji osiguranim licima obezbjeđuje plaćanje zdravstvene usluge u iznosu od 80% cijene koja uključuje i promjenu pola.

Istopolni partneri nijesu pravno prepoznati i nemaju mogućnost da ostvaruju imovinska i druga prava priznata heteroseksualnim partnerima u bračnoj ili vanbračnoj zajednici. U skladu s obavezujućim međunarodnim pravnim standardima, nameće se potreba jasnijeg utvrđivanja osnove diskriminacije, kojom bi se obuhvatila seksualna orijentacija i rodni identitet, afirmisala ravnopravnost i ojačala zaštita LGBT osoba.

1.3. Institucionalni okvir

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore je centralni institucionalni mehanizam za zaštitu od diskriminacije. Ovlašćen je da postupa po pritužbama građana ne samo u odnosu na diskriminaciju počinjenu od državnih organa, organa lokalnih samouprava, javnih službi i drugih nosilaca javnih ovlašćenja već i od strane svih pravnih i fizičkih lica, što zahtijeva poseban pristup Zaštitnika u preventivnom djelovanju i otklanjanju svih oblika diskriminacije. Sudovi, inspekcijski organi, organi za prekršaje i druga pravna i fizička lica obavezni su da vode posebnu evidenciju o podnijetim tužbama, zahtjevima i prijavama u vezi s diskriminacijom i da podatke iz

evidencije blagovremeno dostavljaju Zaštitniku. Zaštitnik daje mišljenje na nacрте zakona i drugih propisa, podnosi inicijative za izmjene i dopune zakona u cilju njihovog usklađivanja s međunarodno priznatim standardima u oblasti ljudskih prava i sprovodi druge aktivnosti od značaja za zaštitu i unapređenje ljudskih prava i zaštitu od diskriminacije. Takođe, posebnim dijelom godišnjeg izvještaja obavještava Skupštinu Crne Gore o uočenim pojavama diskriminacije i preduzetim aktivnostima i predlaže preporuke i mjere za otklanjanje diskriminacije.

Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore predviđen je kao stalni odbor nadležan da razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata i druga pitanja koja se odnose na: slobode i prava čovjeka i građanina, s posebnim osvrtom na manjinska prava, primjenu potvrđenih međunarodnih akata koji se odnose na ostvarivanje, zaštitu i unapređivanje ovih prava; prati ostvarivanje dokumenata, mjera i aktivnosti za unapređivanje nacionalne, etničke i druge ravnopravnosti, posebno u oblasti obrazovanja, zdravstva, informisanja, socijalne politike, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja i sl.; učestvuje u pripremi dokumenata i usaglašavanju zakonodavstva u ovoj oblasti sa standardima evropskog zakonodavstva; sarađuje s odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti.

Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata koji se odnose na ostvarivanje načela rodne ravnopravnosti; prati primjenu ovih prava kroz sprovođenje zakona i unapređivanje principa rodne ravnopravnosti, posebno u oblasti prava djeteta, porodičnih odnosa, zapošljavanja, preduzetništva, procesa odlučivanja, obrazovanja, zdravstva, socijalne politike i informisanja; učestvuje u pripremi i usaglašavanju zakona i drugih akata sa standardima evropskog zakonodavstva i programima Evropske unije koja se odnose na rodnu ravnopravnost; afirmiše potpisivanje međunarodnih dokumenata koji tretiraju ovo pitanje i prati njihovu primjenu; sarađuje s odgovarajućim radnim tijelima drugih parlamenata i nevladinim organizacijama iz ove oblasti.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava odgovorno je za sprovođenje propisa, strateško planiranje i praćenje stanja u oblasti ljudskih prava iz nadležnosti Ministarstva, uključujući prava LGBT osoba i prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, kao i odnosa sa vjerskim zajednicama u Crnoj Gori, unapređenje i zaštitu prava Roma, Aškalija i Egipćana i poslova rodne ravnopravnosti.

Savjet za zaštitu od diskriminacije Vlade Crne Gore osnovan je jula 2011. godine (u daljem tekstu: Savjet). Savjet čine predsjednik i 11 članova. Predsjednik Vlade Crne Gore je predsjednik Savjeta. Zadatak Savjeta je da:

prati i koordinira aktivnosti državnih organa, organa državne uprave i drugih nadležnih institucija u primjeni zakonom propisanih mehanizama za zaštitu od svih oblika diskriminacije; analizira važeće propise s aspekta njihove usklađenosti s međunarodnim standardima u oblasti zaštite od svih oblika diskriminacije i, po potrebi, inicira njihove izmjene ili dopune; analizira administrativne mjere koje nadležni organi primjenjuju u pružanju zaštite od svih oblika diskriminacije, probleme koji se u praksi javljaju u postupku zaštite od diskriminacije i predlaže mjere za njihovo otklanjanje; predlaže i preduzima odgovarajuće mjere radi promocije zabrane diskriminacije, kao jednog od osnovnih i opštih principa zaštite ljudskih prava; ostvaruje neophodnu saradnju s domaćim i međunarodnim organima i organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava i sloboda i predlaže preduzimanje drugih mjera od značaja za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

1.4 Nevladine organizacije

Nevladine organizacije (NVO) u Crnoj Gori već gotovo dvije decenije predstavljaju ključni element demokratskih procesa na svim nivoima. Sve društvene grupe, posebno one koje se još suočavaju sa izazovima marginalizacije i siromaštva, organizovane su i djeluju, između ostalog, i preko organizacija civilnog društva. Pravni okvir za osnivanje i djelovanje NVO izrazio je povoljan. Na državnom i lokalnom nivou razvijeni su javni konkursi za finansiranje rada NVO, što donatorsku bazu i podršku čini snažnijom i raznovrsnijom. Manjinske grupe, zbog ograničenosti svojih kapaciteta, još nemaju pristup evropskim fondovima. Vlada Crne Gore s NVO obavlja intenzivne i konstruktivne konsultacije. NVO je, nizom zakona, omogućeno učešće u radu nezavisnih i drugih tijela koji znatno tretiraju pitanja javnih politika i primjene zakona, kao i u radnim grupama za pripremu normativnih akata i politika. Vlada i lokalne vlaste afirmativno su prepoznali doprinos NVO razvoju i ostvarivanju demokratije i ljudskih prava, posebno putem promovisanja javne svijesti, učestvovanja u javnom životu i obezbjeđivanja transparentnosti i odgovornosti javnih vlasti. NVO i stručnjaci angažovani u civilnom društvu odigrali su i pružili odlučujuće važan doprinos zaštiti i promovisanju ljudskih prava LGBT osoba.

1.5. Monitoring

Vlada Crne Gore posvetiće dodatnu pažnju kontinuiranom predstavljanju i promociji Strategije u crnogorskom društvu. Ovaj programski dokument učiniće dostupnim i razumljivim svim društvenim akterima.

Koordinacija praćenja primjene Strategije i priprema odgovarajućih informacija i izvještaja povjerena je Vladinom savjetu za zaštitu od diskriminacije (u daljem tekstu: Savjet).

Jednogodišnjim akcionim planovima utvrdiće se jasna odgovornost nadležnih institucija za sprovođenje mjera iz ove strategije. Savjet će punu profesionalnu pažnju posvetiti uspostavljanju kvalitetnog i efiksnog monitoringa. S tim u vezi, za potrebe praćenja primjene Strategije, obrazovaće se stalno tijelo Savjeta koje će tromjesečno prikupljati relevantne informacije o realizaciji obaveza.

Putem monitoringa pratiće se realizacija predviđenih mjera i aktivnosti iz ove strategije, postizanje projektovanih rezultata i evaluacija implementacije, uz primjenu potrebnih korekcija. Na temelju sprovedenog monitoringa, pripremiće se periodični i posebni tematski izvještaji i informacije, kao i obavezni godišnji izvještaj o implementaciji Strategije. Godišnji izvještaj o sprovođenju Strategije, kao i godišnje akcione planove koji prate implementaciju Strategije, usvaja Vlada Crne Gore. Dodatno, monitoring tijelo će, u okviru svog rada, pratiti razvijanje dijaloga i savjetodavne uloge organizacija civilnog društva, kroz konsultacije predviđene akcionim planom.

Savjet će razmatrati izvještaje o ostvarenim rezultatima i izazovima u implementaciji Strategije i s tim u vezi, koordinirati dalji rad državnih institucija. Na bazi sprovedenog monitoringa i evaluacije, Savjet će pripremati dalje godišnje mjere i aktivnosti, procjenjivati kvalitet i inicirati unapređenje rješenja iz ove strategije.

2. Ljudska prava LGBT osoba

Poštovanje razlika i tolerancija prema uvjerenjima svih socijalnih grupa predstavlja vodeću vrijednost multietničkog i multikulturalnog crnogorskog društva. Jednakost LGBT osoba pred zakonom se podrazumijeva. Vlada će se odlučno boriti protiv diskriminacije LGBT osoba na svim nivoima, uključujući i oštriju primjenu kaznene politike.

Krivična odgovornost proširiće se na način što će se kao otežavajuća okolnost za odmjeraвање kazne cijeniti okolnost ukoliko je krivično djelo učinjeno iz mržnje zbog seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Osiguraće se efikasna, brza i nepristrasna istraga, a žrtve i svjedoci zločina koji su motivisani mržnjom prema LGBT osobama ohrabriće se da prijave takve slučajeve i pružice im se neophodna pomoć i podrška. Posebno je važno da se obezbijedi puna implementacija zakonskih rješenja na svim nivoima i institucionalni kapaciteti u smislu znanja i vještina da se prepoznaju incidenti i zločini iz mržnje.

Takođe, kako bi se obezbijedilo strožije kažnjavanje izvršilaca krivičnih djela motivisanih rasizmom ili drugom diskriminatornom pobudom, dopuniće se Krivični zakonik u članu 443, koji se odnosi na rasnu mržnju ili rasnu diskriminaciju, na način što će zabraniti propagiranje rasne mržnje ili netrpeljivosti odnosno podsticanje na rasnu i drugu diskriminaciju po osnovu

pola, invaliditeta, seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili drugog ličnog svojstva.

Država svim građanima garantuje poštovanje prava na slobodu okupljanja i izražavanja, što se odnosi i na LGBT osobe. Vlada će pružiti konkretnu podršku da se LGBT manifestacije, kao što su Povorka ponosa, Queer festivali i druga socijalna okupljanja LGBT zajednice, održavaju u tolerantnoj atmosferi i bez nasilja.

Vlada će raditi na stvaranju društveno pozitivnog ambijenta za prihvatanje LGBT osoba i njihovih (istopolnih) zajednica. Od izuzetne je važnosti da se u tome obezbijedi kvalitetan pristup znanju, u smislu učenja o standardima u ovoj oblasti, te podrška heteroseksualne javnosti i bitnih političkih činilaca.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti zakonodavni okvir i kaznenu politiku za borbu protiv diskriminacije LGBT osoba.
- Unaprijediti kapacitet institucija koje primjenjuju antidiskriminatorno zakonodavstvo.
- Povećati informisanost o međunarodnim standardima u vezi s LGBT problematikom.
- Unaprijediti društveni ambijent za prihvatanje LGBT osoba.

Programske mjere:

- Inicirati izmjene i dopune relevantnih zakona u cilju unapređenja jednakosti i suzbijanja diskriminacije, transfobije i homofobije.
- Inicirati programe podrške LGBT zajednici, uključujući programe obuke za aktiviste i branioce ljudskih prava, policijsku i tužilačku organizaciju, državne službenike, predstavnike pravosudnih organa, predstavnike lokalnih vlasti, inspekcijских službi i drugih zaduženih za pružanje zaštite od diskriminacije, te pravnu i psihološku pomoć žrtvama i svjedocima nasilja i zločina iz mržnje.
- Učiti o standardima tri različita modela zakona o registrovanom partnerstvu (grupe zemalja: danski, francuski i holandski model), kao pretpostavki za definisanje političkih uslova kod izbora modela koji najbolje odgovara crnogorskim uslovima.
- Jačati kapacitete nadležnih institucija, profesionalaca i najšire javnosti kroz specifične obuke koje uključuju sadržaj presuda Evropskog suda za ljudska prava u vezi s diskriminacijom po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije.
- Publikovati materijal o presudama Evropskog suda za ljudska prava u vezi s diskriminacijom po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije.
- Obezbijediti pristup HELP programu Savjeta Evrope.

Indikatori uspjeha:

- Utvrđen predlog Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani

diskriminacije.

- Utvrđen predlog Zakona o izmjenama i dopunama Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore.
- Utvrđen predlog Zakona o izmjenama Krivičnog zakonika koji će se kao otežavajuću okolnost za odmjerenje kazne cijeniti ukoliko je krivično djelo učinjeno iz mržnje zbog pripadnosti seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu.
- Utvrđen predlog Zakona o registrovanom partnerstvu, koji će istopolnim zajednicama priznati prava u skladu s potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava. (Značenje termina „registrovano partnerstvo“ u ovom tekstu ne podrazumijeva automatski poistovjećivanje istopolnih zajednica sa brakom u tradicionalnom poimanju, odnosno statusom braka sadržanim u našem zakonodavstvu i zakonodavstvima velikog broja drugih država).
- Obučeni državni službenici, predstavnici pravosudnih organa, predstavnici lokalnih vlasti, područnih jedinica, ispostava i ekspozitura policije, inspekcijских službi i drugih zaduženih za pružanje zaštite od diskriminacije, uključujući obućenost u dijelu koji se odnosi na stavove i praksu Evropskog suda za ljudska prava u vezi s diskriminacijom po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.
- Obezbijeđen pristup HELP programu Savjeta Evrope.
- Publikovan materijal koji sadrži presude Evropskog suda za ljudska prava u vezi s diskriminacijom po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije.

3. Seksualna orijentacija i rodni identitet u obrazovanju

Obrazovanje je ključno za razvoj i napredak svakog društva. U političkom i ekonomskom ambijentu Crne Gore obrazovanje dominira kao ključni izvor sveukupnog razvoja. U posljednjoj deceniji, uloženi su intenzivni naponi, uključujući i značajne kadrovske i druge potencijale, kako bi se nacionalni obrazovni sistem poboljšao i modernizovao. Trajna intencija obrazovanja je da podrži dalji razvoj Crne Gore kao građanske, demokratske i države socijalne pravde, utemeljene na vladavini prava i da ubrza ekonomski i društveni razvoj, što podrazumijeva poštovanje i dalje unapređenje ljudskih prava i osnovnih sloboda.

U Crnoj Gori su svi jednaki u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez obzira na bilo koje lično svojstvo. Nije dozvoljeno fizičko, psihičko i socijalno nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, vrijeđanje ličnosti niti bilo koji drugi oblik diskriminacije. To su polazne vrijednosti koje promovise i ova strategija.

U crnogorskom obrazovno-vaspitnom sistemu neće se koristiti sredstva koja u nastavnom procesu podstiču diskriminaciju po bilo kom osnovu, pa i po osnovu rodnog identiteta i seksualne orijentacije. Nastavni

proces će se razvijati na način da afirmiše razumijevanje, toleranciju, socijalnu uključenost i društvenu koheziju.

Ukreiranju obrazovno-vaspitnog ambijenta, prosvjetne vlasti i školski autoriteti polaziće od zakonskih odredbi i ključnih vrijednosti ustavnog prava kao vodećih pretpostavki. Takođe, vodiće se računa da se LGBT problematika tretira na svrsishodan i činjenicama zasnovan način. Školske vlasti treba da su svjesne prisustva neprihvatanja homoseksualnosti, na koje upućuju nalazi istraživanja javnog mnjenja o homofobiji i, shodno tome, treba da izbjegavaju rizike koji iz toga proizilaze.

Vlada je odlučna u namjeri da škole u Crnoj Gori učini bezbjednim za sve učenike, bez obzira na njihovu različitost. Sigurno školsko okruženje je neophodan uslov za kvalitetno obrazovanje. Stoga će Vlada razvijati koncept koji podrazumijeva bezbjednu i podržavajuću sredinu za učenike i zaposlene u kojoj se identifikuje i rješava homofobno/transfobno nasilje u svim njegovim oblicima. LGBT adolescenti i nastavnici treba da se osjećaju sigurno prilikom saopštavanja svog identiteta, a svi učenici treba da imaju doživljaj da su zaštićeni od seksualnog uznemiravanja i nasilja.

Vlada će uložiti napore kako bi se povećalo znanje svih u školskoj mreži o nasilju u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnom identitetom i njegovim izražavanjem, uključujući društvene mreže kao nova komunikacijska sredstva. Dugoročno, ovo će doprinijeti da društvo postane više tolerantno.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti dimenziju ljudskih prava u obrazovnom sistemu.
- Unaprijediti kvalitet i praksu nastavnog procesa u vezi sa LGBT problematikom.
- Unaprijediti školsku demokratsku kulturu, poštovanje i prihvatanje različitosti.

Programske mjere:

- Pružiti podršku nastavnom osoblju za integraciju LGBT tematike u nastavni proces u cilju jačanja postepenog sazrijevanja društva za prihvatanje različitosti.
- Podsticati saradnju škola i roditelja, lokalnih vlasti, policije, socijalnih službi i nevladinog sektora.
- Razvijati dijalog profesionalne javnosti i organizacija civilnog društva iz oblasti ljudskih prava LGBT zajednice.
- Analizirati zakonska i strateška dokumenata u skladu s vizijom Strategije, kao i nastavne planove i programe i udžbenike u kontekstu zastupljenosti LGBT problematike; Uz razvijanje dijaloga na svim nivoima, predložiti mjere i načine za inoviranje novih izdanja udžbenika, tekstualnim i ilustrativnim sadržajem koji će mladima približiti ljudska prava LGBT osoba.
- Jačati kapacitete stručnih službi u srednjim školama za pomoć i podršku LGBT osobama i shodno tome, kreirati priručnik o LGBT perspektivi,

prevenciji i sprečavanju nasilja po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

- Razvijati školske inicijative nenasilja na svim nivoima, kroz kampanje koje se odnose na nove društvene mreže, obuhvatiti informacije o LGBT perspektivi i sprečavanju nasilja bilo koje vrste.
- Istražiti potrebe, prava i položaj mladih, uključujući i mlade LGBT osobe.
- Promovisati u osnovnim i srednjim školama izborne predmete koji su od dodatne važnosti za demokratsko i građansko obrazovanje i koji podržavaju otklanjanje tradicionalizma i stereotipa i uvažavaju evropsku perspektivu Crne Gore.

Indikatori uspjeha:

- Uspostavljene školske inicijative nenasilja na svim nivoima, kroz kampanje koje se odnose na nove društvene mreže, uključujući informacije o LGBT perspektivi i sprečavanju nasilja bilo koje vrste
- Pružena podrška i organizovani programi obuke za nastavno osoblje za integraciju LGBT tematike u nastavni proces u cilju jačanja postepenog sazrijevanja društva za prihvatanje različitosti.
- Izgrađeni kapaciteti stručnih službi u srednjim školama za pomoć i podršku LGBT osobama.
- Kreiran i publikovan priručnik o LGBT perspektivi, prevenciji i sprečavanju nasilja po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, a na bazi rada sa stručnim službama u školama.
- Analizirana zakonska i strateška dokumenata u skladu s vizijom Strategije, kao i nastavni planovi i programi i udžbenici, u kontekstu zastupljenosti LGBT problematike.
- Publikovana analiza.

4. Kulturne promjene, bezbjednost i društveno prihvatanje LGBT osoba

Prihvatanje i razumijevanje LGBT osoba u pogledu njihovih jednakih prava i mogućnosti predstavlja ozbiljan problem za veliku većinu građana, što ukazuje na strah i teškoće da se iskaže sopstveni identitet, čak i u najužoj porodici i među prijateljima.

Dominantna većina građana homoseksualnost smatra bolešću, neprirodnom i nemoralnom pojavom. U mnogim društvima homoseksualnost se shvata kao povreda tradicionalnih rodnih uloga muškarca i žene. Takođe, neformalna društvena kontrola predstavlja bitan mehanizam negativnog uticaja na LGBT osobe.

Vlada će kroz LGBT politiku raditi da poveća bezbjednost LGBT osoba i proširi i produbi njihovo društveno prihvatanje i uključenost. Vlada se zalaže da LGBT osobe imaju jednak tretman i mogućnosti u svim segmentima života kao i svi drugi. LGBT osobe treba da budu u mogućnosti da se bezbjedno

izjasne o svojoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, da imaju pristup svim institucijama i servisima, te da osjete i znaju da su bezbjedni i zaštićeni od bilo kog oblika diskriminacije, uznemiravanja, zastrašivanja i nasilja.

Vlada se zalaže da LGBT osobe vode jednako inkluzivan socijalni život kao i svi drugi građani. U saradnji s policijom, multidisciplinarnim operativnim timovima centara za socijalni rad i drugim servisima, Vlada će sprečavanjem nasilja u neposrednom životnom okruženju, na ulici ili objektima uslužne djelatnosti, na mjestima sastajanja ili u sredinama noćnog života LGBT osoba promovisati društveno prihvatanje i stvarati bezbjednu okolinu. Takođe, Vlada je odlučna da se suoči s predrasudama protiv LGBT osoba, počevši od institucija do pojedinaca, i to ne samo radi ispunjavanja obaveza koje proizilaze iz članstva u međunarodnim organizacijama već zbog istinske težnje za kulturnom promjenom i boljim životom.

Istovremeno, Vlada će podsticati veće jedinstvo svih aktera i zajedno doprinositi unapređenju i stvaranju kulturnih vrijednosti i pretpostavki koje će podržati prihvatanje i zaštitu LGBT osoba i ohrabriti njihovu vidljivost. Takođe, Vlada će nastaviti da podržava rad LGBT skloništa u kojem borave osobe kojima je porodica uskratila podršku zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Kako bi se podržala kulturna promjena i poboljšalo prihvatanje LGBT osoba u društvu, Vlada će, pod okriljem Savjeta za zaštitu od diskriminacije, razvijati intersektorsku saradnju i sarađivati s lokalnim samoupravama, sindikatima, poslodavcima i partnerima iz civilnog društva, kao nezaobilaznim činiocima u promociji politike jednakog tretmana i zaštite od diskriminacije.

U pogledu zaštite od diskriminacije na poslu, Vlada će nastaviti dijalog sa sindikalnim organizacijama i poslodavcima i osigurati punu ravnopravnost LGBT osoba na njihovim radnim mjestima. Vlada će kontinuirano raditi i preventivno djelovati da se suzbije diskriminacija na poslu, bez obzira na osnov. Vlada će, u saradnji s lokalnim vlastima, posebno doprinositi da život i rad LGBT osoba u lokalnim sredinama bude dostojanstven i bezbjedan.

Kroz podršku kulturnim aktivnostima LGBT zajednice, Vlada potvrđuje povezanost Crne Gore sa savremenim kulturnim scenama. Stoga će nastaviti da vodi računa da programi javnih kulturnih institucija i dalje sadrže dimenziju kulture ljudskih prava i LGBT perspektiva. Vlada će podržavati dijalog i saradnju kulturnih aktera i LGBT zajednice u vezi s pitanjima kulture i identiteta i njegove umjetničke i društvene dimenzije.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti bezbjednost i društveni život LGBT osoba.
- Unaprijediti društvenu prihvatljivost i uključenost LGBT osoba.
- Promovisati politiku jednakog tretmana i zaštitu od diskriminacije.

Programske mjere:

- Jačati kapacitete i znanje LGBT zajednice, uključujući finansijsku podršku.

- Razvijati dijalog s nadležnim organima, lokalnim vlastima, policijskim službama, sindikalnim i organizacijama poslodavaca i civilnog društva u pravcu društvenog prihvatanja LGBT osoba, uključujući i radni ambijent.
- Pružiti razumijevanje i podršku porodici i LGBT osobi i intervenirati u individualnim slučajevima preko multidisciplinarnih operativnih timova centara za socijalni rad.
- Podsticati razvoj kulture tolerancije i otvorenosti za LGBT osobe, što uključuje podršku kulturnim događajima, queer festivalima, festivalima filma o ljudskim pravima i drugim kulturno-umjetničkim manifestacijama.
- Doprinositi većoj kulturološkoj vidljivosti LGBT zajednice i društvenoj promociji inkluzivnog koncepta queer termina i kulture.
- Podržavati izgradnju novih kulturnih platformi koje afirmišu vrijednosti slobodnog društva, ustavne vrijednosti, evropski identitet Crne Gore, ali i veću vidljivost ljudskih prava i LGBT zajednice (festivali filma o ljudskim pravima, queer festivali i slično).
- Podržavati kreiranje kulturnog prostora i scene LGBT zajednice kao dugoročne vizije.

Indikatori uspjeha:

- Obezbijeđeno funkcionisanje LGBT skloništa s pratećim servisima, uključujući finansijsku podršku.
- Potpisan memorandum o razumijevanju o mjerama u borbi protiv diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta i promociji tolerancije prema LGBT osobama s lokalnim vlastima, policijskim službama, sindikalnim i organizacijama poslodavaca i civilnog društva.
- Smanjen broj poremećenih porodičnih odnosa u porodicama koje za člana imaju LGBT osobu.
- Iniciran kulturni i društveni život LGBT zajednice (kao što su programi pod okriljem LGBT društvenog centra, razvoj društvenih mreža, queer festivali i slično).

5. Sprovođenje zakona

Potpisani sporazumi o saradnji između Uprave policije i nevladinih organizacija koje sarađuju s LGBT zajednicom predstavljaju pozitivan model saradnje koji treba i dalje podržavati i razvijati, čemu su posebno doprinijeli Savjet za građansku kontrolu rada policije i institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore. Imajući u vidu iskustva policijskih organizacija u Evropi, Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi, Uprava policije je imenovala posebnog policijskog starješinu koji je zadužen za neposredniju komunikaciju sa LGBT zajednicom. Vlada će u svim područnim jedinicama Uprave policije primijeniti isti model rada i saradnje s LGBT zajednicom u

cilju unapređenja dijaloga i jačanja povjerenja LGBT zajednice u policiju, kao i pružanja adekvatne pomoći u prikupljanju dokaznog materijala i zaokruživanja konkretnih slučajeva prema pravosuđu.

Policijski službenici u komunikaciji s LGBT osobama biće profesionalni i neće biti vođeni stereotipnim uvjerenjima i tradicionalističkim shvatanjima. Pristup policije prema LGBT osobama stalno će se unaprjeđivati. Vlada će nastaviti da stvara tolerantno i podsticajno okruženje u samoj policijskoj organizaciji, tako da policijski službenici neće trpjeti negativne posljedice po osnovu svoje seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti senzibilitet policije za rad s LGBT zajednicom.
- Unaprijediti i njegovati povjerenje između policije i LGBT zajednice.
- Unaprijediti bezbjednost LGBT osoba, društvenih okupljanja i društvenog života LGBT zajednice.

Programske mjere:

- Podržati LGBT zajednicu za efikasniju komunikaciju i pristup policiji.
- Uspostaviti saradnju LGBT zajednice i policije na pripremi zajedničkih periodičnih izvještaja, istraživanja i analiza.
- Promovisati zajednički rad LGBT zajednice i policijskih službi, uključujući nacionalne i međunarodne nastupe.
- Razvijati stalni dijalog Uprave policije i LGBT zajednice.
- Jačati kapacitete i senzibilitet policijskih službenika za rad sa LGBT zajednicom.
- Formirati timove povjerenja koji okupljaju predstavnike policije i LGBT zajednice u cilju kvalitetnijeg monitoriga, komunikacije i diskusije o primjeni policijskih ovlašćenja u slučajevima diskriminacije LGBT osoba.
- Imenovati kontakt policijske starješine za rad sa LGBT zajednicom u svim područnim jedinicama policije
- Kontinuirano razvijati saradnju Uprave policije sa Savjetom za građansku kontrolu rada policije i Zaštitnikom ljudskih prava i sloboda Crne Gore u cilju unapređenja primjene policijskih ovlašćenja prema osjetljivim društvenim grupama.

Indikatori uspjeha:

- Podržana LGBT zajednica za efikasniju komunikaciju i pristup policiji.
- Uspostavljena saradnja LGBT zajednice i policije na pripremi zajedničkih periodičnih izvještaja, istraživanja i analiza.
- Promovisan zajednički rad LGBT zajednice i policijskih službi.
- Ojačani kapaciteti i senzibilitet policijskih službenika za rad sa LGBT zajednicom.
- Formirani timovi povjerenja koji okupljaju predstavnike policije i LGBT

zajednice.

- Imenovane kontakt-policijske starješine za rad sa LGBT zajednicom u svim područnim jedinicama policije.
- Unaprijeđena saradnja Uprave policije sa Savjetom za građansku kontrolu rada policije i Zaštitnikom ljudskih prava i sloboda Crne Gore u cilju unapređenja primjene policijskih ovlaštenja prema osjetljivim društvenim grupama.

6. Zdravstvena zaštita

Nacionalni zdravstveni sistem svima omogućava pristup i zdravstvenu zaštitu bez diskriminacije. U oblasti zdravstvene zaštite i saradnje s organizacijama civilnog društva, Crna Gora posljednjih godina postiže kontinuirani napredak. Nacionalna strategija za HIV/AIDS prepoznaje posebne mjere u cilju zaštite zdravlja LGBT populacije. Sva zdravstvena dokumenta, medicinski udžbenici i drugi edukativni materijali koji su u ranijem periodu, shodno primjeni međunarodne klasifikacije, tretirali homoseksualnost kao bolest danas su revidirani. Takođe, usvajanjem posebnog Zakona o pravima pacijenata sistem i položaj svih korisnika zdravstvenih usluga je dodatno zaštićen i poboljšan.

Vlada je odlučna da unapređuje pristup zdravstvenom sistemu i tretman svih građana, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju i rodni identitet. Vlada će nastaviti da razvija mehanizme zaštite privatnosti, dostojanstva i prava svih korisnika zdravstvenih usluga. Takođe, nastaviće se terenski programi u funkciji promocije sigurnog seksualnog ponašanja, informisanosti i zaštite LGBT osoba u vezi s polno prenosivim bolestima. Posebno će se voditi računa o potrebama specifičnih grupa i nastaviti da se unapređuju rješenja za prijem i tretman transrodnih osoba. Na inicijativu LGBT zajednice, Vlada je usvojila izmjene i dopune Zakona o zdravstvenom osiguranju, koji je omogućio trijadni proces rodne konfirmacije.

U interesu postizanja najvećeg kvaliteta usluga, Vlada će s LGBT zajednicom razvijati kontinuirani konsultativni proces u planiranju zdravstvene politike i razvoja institucionalnih i programskih smjernica na svim nivoima zdravstvene zaštite.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti pristup LGBT osoba nacionalnom zdravstvenom sistemu i zaštititi.
- Unaprijediti senzibilitet zdravstvenog sistema za rad i saradnju sa LGBT zajednicom.
- Unaprijediti i njegovati povjerenje zdravstvenih vlasti i LGBT zajednice.

Programske mjere:

- Institucionalizovati odnose zdravstvenih vlasti sa LGBT zajednicom potpisivanjem sporazuma o saradnji i razvoj zajedničkih inicijativa.
- Jačati kapacitete zdravstvenih radnika i medicinskog osoblja i kontinuirano unapređivati servis za rad sa LGBT zajednicom.
- Povećati informisanost LGBT osoba, posebno transrodnih osoba, o funkcionisanju zdravstvenog sistema, administrativnim i medicinskim procedurama.

Indikatori uspjeha:

- Promovisano sigurno seksualno ponašanje, distribuirana sterilna oprema, kondomi i informacije u vezi s prevencijom i zaštitom.
- Imenovana kontakt osoba u Ministarstvu zdravlja/zdravstvenim ustanovama za transrodnu zajednicu u interesu snaženja institucionalne brige i programske saradnje.
- Ojačani kapaciteti zdravstvenih radnika i medicinskog osoblja i unaprijeđen servis za rad sa LGBT zajednicom.
- Uključeni predstavnici LGBT zajednice u proces konsultovanja i donošenja odluka u vezi sa svim pitanjima od interesa za LGBT zajednicu.
- Usvojen Pravilnik o prijemu i tretmanu transrodnih osoba u vezi s procesom njihove rodne konfirmacije (u saradnji s LGBT zajednicom).
- Potpisan sporazum o saradnji i razvijanju zajedničkih inicijativa sa LGBT zajednicom.

7. Mediji

U promociji kulture tolerancije i značaja socijalne inkluzije svih ranjivih grupa, pa i LGBT osoba, Vlada naglašava značaj pozitivne i profesionalne uloge medija i njihove odgovornosti da štite različite grupe od negativnih stereotipa. Civilno društvo konstantno ukazuje da se na Internetu i u elektronskim izdanjima štampanih medija objavljuju neprimjereni sadržaji s elementima govora mržnje i povrede privatnosti po osnovu stvarne ili percipirane seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. U interesu kreiranja društveno prihvatljivog ambijenta za LGBT osobe, Vlada će pomoći medijima i ostalim društvenim partnerima u uzbijanju i širenju govora mržnje i netrpeljivosti putem interneta i medija. Stoga će Vlada podsticati medijske organizacije, internet i druge medije da promovišu kulturu poštovanja, tolerancije i različitosti u cilju izbjegavanja negativnih i stereotipnih komentara/izvještavanja/pisanja o LGBT osobama koji su ponižavajući ili seksistički.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti društvenu toleranciju i poštovanje ljudskih prava.
- Unaprijediti kapacitete medija za praćanje LGBT problematike.

Programske mjere:

- Jaćati kapacitete novinara i urednika i osoblja internet portala (medija) da na profesionalan naćin odgovore standardima ljudskih i LGBT prava.
- Unaprećivati znanje o standardima i razumijevanju problematike LGBT prava.
- Sprovesti kampanju za podizanje svijesti u medijima koja promoviše standarde iz oblasti ljudskih prava LGBT osoba (javne kampanje, promotivni audiovizuelni spotovi i radio dzinglovi).

Indikatori uspjeha:

- Ojaćani kapaciteti i unaprijećeno znanje novinara, urednika i osoblja internet portala (medija) da na profesionalan naćin odgovore standardima ljudskih i LGBT prava.
- Sprovedena kampanja i povećan stepen svijesti graćana iz oblasti ljudskih prava LGBT osoba.

8. Sport

Sport predstavlja jedan od ključnih načina ostvarivanja i promocije ljudskih prava. Olimpizam, kao životna filozofija koja spaja kulturu, obrazovanje i sport, teži stvaranju mirnog društva koje nastoji ćuvati ljudsko dostojanstvo. Vlada Crne Gore kroz ovu politiku dodatno afirmiše olimpijske vrijednosti, a bavljenje sportom tretira jednim od ljudskih prava. Bavljenje sportom treba omogućiti svakome, bez razlike i diskriminacije po bilo kom osnovu. Diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u sportu je neprihvatljiva i nespojiva s nacionalnom sportskom politikom. Vlada će ohrabiriti dijalog LGBT zajednice sa sportskim asocijacijama i biće podsticani zajednićki naponi u borbi protiv homofobije, transfobije i diskriminacije u sportu. Razvijaće se partnerski pristup prema sportskim savezima, navijaćkim klubovima i LGBT zajednici kako bi se sprijećilo i suzbijalo korišćenje uvreda na raćun LGBT osoba tokom i u vezi sa sportskim dogaćajima. Sportski objekti i aktivnosti biće otvoreni za sve, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju ili rodni identitet.

Strateški ciljevi:

- Unaprijediti borbu protiv diskriminacije LGBT osoba u sportu i društvu.
- Unaprijediti razumijevanje LGBT perspektive pri razvoju sportske politike i koncepta finansiranja sporta iz javnih izvora.
- Unaprijediti sportski život i aktivnosti u LGBT zajednici.

Programske mjere:

- Podržavati LGBT perspektivu pri razvoju strateških programskih dokumenata i koncepta finansiranja sporta iz javnih izvora.
- Podsticati dijalog i saradnju LGBT zajednice, Crnogorskog olimpijskog komiteta i nacionalnih sportskih organizacija i navijačkih klubova.
- Unaprijediti borbu protiv diskriminacije LGBT osoba u sportu i društvu.
- Podržavati sportske saveze, klubove i navijačke grupe pri razvoju aktivnosti podizanja svijesti o diskriminaciji LGBT osoba i osuđivanju ispoljavanja netolerancije i nasilja prema njima.
- Razvijati sportske programe LGBT osoba i organizacija na domaćem i međunarodnom nivou.

Indikatori uspjeha:

- Uspostavljeni dijalog i saradnja LGBT zajednice, Crnogorskog olimpijskog komiteta i nacionalnih sportskih organizacija i navijačkih klubova.
- Sprovedeno istraživanje o homofobiji i transfobiji u sportu.
- Sprovedeno istraživanje o uticaju sportske okoline na pojedince i manjinske grupe u vezi s njihovom seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom.
- Sprovedeno istraživanje o pozitivnim uticajima osnaživanja LGBT osoba u LGBT sportskim klubovima/ekipama.
- Definisane smjernice i podrška u razvijanju borbe protiv diskriminacije.
- Definisane smjernice i podrška sportskim programima i aktivnostima LGBT osoba, organizacija i klubova.

9. Ekonomski rast i LGBT turizam

Crna Gora je međunarodno prepoznata turistička destinacija. Imidž se stalno poboljšava, paralelno sa pristupanjem zemlje Evropskoj uniji. Turistički proizvod bilježi stalni rast. Posljednjih godina posebna pažnja posvećuje se stvaranju uslova za razvoj turizma orijentisanog na prirodu, kao i avanturističkog turizma. Cilj je da se stvore uslovi za turističku valorizaciju zaljeđa i planinskog dijela Crne Gore. Potencijal u oblasti turizma zasnovanog na prirodi je značajan. Ovaj segment turizma postao je jedan od najbrže rastućih sektora u svjetskoj turističkoj industriji, s rastom od 10 do 15% na godišnjem nivou. Crna Gora ima vrijednosti koje mogu da stvore njen identitet u odnosu na druge konkurentske destinacije. Vlada je odlučna u namjeri da, uz stalno povećanje bezbjednosti, podizanje nivoa kvaliteta u svim segmentima turističke ponude, Crnu Goru učini jednom od vrhunskih turističkih destinacija na globalnom nivou. Cilj je da se kreira ponuda koja će zadovoljiti potrebe sve zahtjevnije turističke klijentele. LGBT turisti se smatraju važnom turističkom klijentelom. Brojne turističke destinacije u Evropi i svijetu specijalizovane su

da privuku LGBT osobe.

Za Crnu Goru, turizam predstavlja jedan od glavnih izvora deviznog prihoda i važnu izvoznu kategoriju koja stvara nove mogućnosti za zapošljavanje. Pored mogućnosti koje su definisane strateškim dokumentima u oblasti turizma, mogućnosti za ekonomski rast postoje i u okviru LGBT turističke industrije. Takvo iskustvo potvrđuju brojne zemlje. Veće razumijevanje za interes LGBT tržišta može proizvesti ekonomsku korist turističke industrije, pružajući doživljaj dobrodošlice svim posjetiocima. Crna Gora ima i promoviše pristup – dobrodošlice svim posjetiocima – te je od značaja razvijati znanje o LGBT tržištu. Takođe, od posebnog značaja je da crnogorska turistička privreda prepozna vezu između društvenog prihvatanja LGBT osoba, državne politike i zakonodavstva u ovoj oblasti, kao što je predstavljeno u Strategiji, i efekte svega toga na njihovo poslovanje.

Vlada je posvećena stvaranju pozitivnog ambijenta za sve turiste koji dođu u Crnu Goru, a turizam kao grana ne poznaje bilo kakve granice i poštuje različitosti. Stoga će Vlada podržavati dijalog i saradnju između Vladinih institucija, turističkih organizacija, turističke privrede i organizacija civilnog društva na planu uključenja svih aktera u poboljšanje crnogorske pozicije, pored ostalog i kao LGBT prijateljske destinacije, na evropskim i globalnim tržištima. Kroz modele saradnje postepeno se stvaraju preduslovi za kreiranje i promovisanje jednog od novih proizvoda koji će odgovoriti interesima LGBT turističkog tržišta.

Strateški ciljevi:

- Promovisati Crnu Goru kao bezbjednu i otvorenu destinaciju.
- Unaprijediti razumijevanje LGBT perspektive kod turističke privrede.
- Doprinositi prepoznavanju Crne Gore na LGBT tržištu.

Programske mjere:

- Razvijati znanje o LGBT turističkom tržištu i definisati nacionalne mogućnosti.
- Izgraditi programske kapacitete turističke privrede i organizacija civilnog društva u vezi s LGBT turističkim proizvodom.
- Jačati intersektorsku povezanost turističke industrije i organizacija civilnog društva u funkciji analiza i razvoja LGBT turizma.
- Razvijati bolje razumijevanje o vrijednostima LGBT turističkog tržišta, kroz analizu tržišta i procjenu potreba.

Indikatori uspjeha:

- Definisanje nacionalne mogućnosti u kontekstu LGBT turističkog tržišta.
- Razvijeni specifični programski kapaciteti turističke privrede u vezi s LGBT turističkim proizvodom.
- Razvijeni kapaciteti civilnog društva u vezi s LGBT turističkim proizvodom.
- Urađene analize i ojačana intersektorska povezanost turističke industrije i

- organizacija civilnog društva u funkciji razvoja LGBT turizma.
- Urađene analize tržišta i procjene potreba u kontekstu LGBT turističkog tržišta.
 - Promovisane potrebe i vrijednosti LGBT turističkog tržišta.

10. Međunarodna LGBT politika

Crna Gora je svoju nezavisnost obnovila na demokratski održanom referendumu 2006. godine. Izgrađuje se kao građanska, multietnička i multikulturalna država sa značajnim učešćem etničkih, jezičkih i vjerskih manjina u ukupnoj strukturi. Prepoznata je kao zemlja koja, u okviru multilateralnih organizacija (UN, OEBS, Savjet Evrope i dr.), u čijem radu učestvuje, pruža jasnu političku podršku brojnim inicijativama o ljudskim pravima. Punopravno članstvo u Evropskoj uniji i NATO-u, kao strateški prioritet crnogorske vanjske politike, podrazumijeva primjenu odgovarajućih politika i standarda u oblasti zaštite od svih oblika diskriminacije i poštovanja ljudskih prava i sloboda u cilju jačanja svijesti o društvu u kojem različitosti predstavljaju osnov socijalne kohezije.

U Crnoj Gori postoji nedvosmisleno opredjeljenje poštovanja univerzalnih ljudskih prava, a zemlja je potpisnica ključnih međunarodnih instrumenata kojima se reguliše ova problematika. Vlada izražava punu posvećenost implementaciji međunarodnih standarda i preporuka i želi da podstakne veće jedinstvo svih aktera društva na stvaranju zajedničkih akcija kako bi se unaprijedila ljudska prava LGBT osoba. Stoga će, kroz svoju vanjsku politiku, Crna Gora nastaviti da na međunarodnom planu pruža doprinos promociji i zaštiti osnovnih ljudskih prava i sloboda, zadržavajući poseban senzibilitet i prema aktivnostima koje su usmjerene na unapređenje položaja LGBT osoba.

Strateški ciljevi:

- Promovisati međunarodne usvojene i ratifikovane standarde zaštite ljudskih prava.
- Promovisati principe Džogdžakarta primjene zakona o međunarodnim ljudskim pravima u odnosu na seksualnu orijentaciju i rodni identitet.

Programske mjere:

- Promovisati međunarodne standarde zaštite ljudskih prava u skladu s međunarodnim dokumentima (konvencijama, ugovorima, poveljama, itd.), čija potpisnica je Crna Gora.
- Voditi aktivnu politiku na međunarodnoj sceni o poštovanju osnovnih ljudskih prava LGBT osoba.
- Promovisati principe Džogdžakarta prema nacionalnim i međunarodnim

instancama, kao što su Ujedinjene nacije i njene specijalizovane agencije, međuvladine regionalne i podregionalne organizacije, nevladine organizacije aktivne u oblasti ljudskih prava, ekonomske i profesionalne organizacije, mediji itd.

- Razvijati i njegovati odnose sa LGBT pokretima od strane diplomatsko-konzularnih predstavništava.

Indikatori uspjeha:

- Uspostavljena aktivna politika na međunarodnom planu u cilju unapređenja jednakosti i borbe protiv diskriminacije, transfobije i homofobije.
- Publikovani i promovisani principi Džogdžakarta.
- Uspostavljeni neformalni, povremeni kontakti s LGBT pokretima od strane diplomatsko-konzularnih predstavništava.

Literatura i internet izvori

Anthony Giddens, „Sociologija“, drugo izdanje, CID Podgorica i Romanov Banja Luka, 2001

Biljana Alković, „Na margini“, nezavisni nedeljnik Monitor i ERSTE Fondacija, Podgorica, 2012.

Zdravko Cimbalević i Đurđica Ćorić, „Humani kapital – doprinos FSR 2005-2010“, Misija OEBS-a u Crnoj Gori i Institut socijalne inkluzije, Podgorica, 2010.

Haralambos, M; Holborn, M., „Sociologija: Teme i perspektive“, Golden marketing, Zagreb, 2002;

Herek, G.M., On Heterosexual Masculinity: Some Psychological Consequences of the Social Construction of Gender and Sexuality, American Behavioral Scientist, Vol. 29, Issue 5, 1986, str. 563-577.

Dr Branko Rafajac, „Odgoj kao razvoj autonomne vrijednosne svijesti“, Pedagoško književni zbor, Zagreb-Rijeka, 1991.

Aleksandar Saša Zeković i Nikola Đurašković, „Građanska čitanka“, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica i Građanska kuća Cetinje, 2005.

Tea Gorjanc Prelević i Aleksandar Saša Zeković, Regionalni izvještaj o stanju ljudskih prava - Crna Gora, izvještaj za 2007. godinu, BHRN, 2008.

Aleksandar Saša Zeković Zeković, „Politički kriterijumi u procesu stabilizacije i pridruživanja Crne Gore Evropskog uniji“, grupa izdavalaca, Podgorica 2008.

Aleksandar Saša Zeković i Zorana Baćović, „Služiti i štiti“, Savjet za građansku kontrolu rada policije, Podgorica, 2012.

Marijana Laković i Aleksandar Saša Zeković, „Zastupanje slučajeva diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u Crnoj Gori: Od načela do prakse“, LGBT Forum Progres i ILGA Europe, Podgorica, 2012.

Svetlana Đurković, „1+1=0: Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBT pojmovima u Bosni i Hercegovini“, Udruženje Q za promicanje i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava queer osoba, Sarajevo, 2010.

Deflem, M., „Sociology of Law: Vision of a Scholarly Tradition“, Cambridge

University Press: Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, 2008.

Karen O'Shea, „Obrazovanje za demokratsko građanstvo: politike i zakonski okviri, izdanje za Crnu Goru“, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.

Grupa autora/ki, „Sveevropska studija o politici obrazovanja za demokratsko građanstvo“, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.

Grupa autora/ki, Evaluacija reforme obrazovanja u Crnoj Gori 2010-2012, online izdanje, istraživački projekat realizovan u organizaciji Mreže fondacija za otvoreno društvo i NVO Pedagoški centar Crne Gore i podršku Ministarstva prosvjete i sporta, Zavoda za školstvo i Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.

Grupa autora/ki, „Demokracija i ljudska prava u osnovnim školama: Teorija i praksa“, urednica mr Jagoda Novak, Centar za ljudska prava, Zagreb, 2010.

Zorica Kotri, Vidosava Kaščelan, Anđa Backović i Zoran Lalović, „Strategija Građanskog vaspitanja i Građanskog obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u Crnoj Gori 2007- 2010“, urednik dr Dragan Bogojević, Centar za građansko obrazovanje i Zavod za školstvo, Podgorica, 2008.

„Naša škola – istraživanje: Primjena reformskih rješenja u osnovnim školama i gimnazijama u Crnoj Gori“, analiza rezultata sa preporukama, urednik dr Dragan Bogojević, Zavod za školstvo, Podgorica, decembar 2009.

„Psihologija ženske i muške homoseksualnosti“, uredili Beverly Greene i Gregory M. Herek, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološkog društvo, Zagreb, 1999.

dr Nikola Rot i Slavoljub Radonjić, „Psihologija“, udžbenik za II razred gimnazije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.

„Suvremena filozofija seksualnosti“, priredio prof. dr Igor Primorac, Kruzak, Zagreb, 2003.

Tomislav Reškovic i Johanna Crighton, „Građansko vaspitanje i građansko obrazovanje u Crnoj Gori: Evaluacija nastave i učenja maj - jun 2008. godine“, Zavod za školstvo i Fondacija Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo Crna Gora, Podgorica, 2008.

Igor Primoratz, „Ethics and Sex“, Routledge, London and New York, 1999

Francis Mark Mondimore, „Prirodna povijest homoseksualnosti“, Antibarbarus, Zagreb, 2003.

Hamer et al.; „A linkage between DNA markers on the X chromosome and male sexual orientation“, časopis „Science“ 1993 Jul 16; 261(5119):321-7.

Henry WA. „Born Gay?“, časopis „Time“ 1993 Jul 26; 36

Vjeran Katunarić, „Državlanski odgoj u europskim zemljama“, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Metodika, Vol. 10, br. 1, 2009, str. 39-50

1. www.juventas.co.me
2. www.theatlantic.com
3. www.zavodzaskolstvo.gov.me
4. www.lgbtprogres.me
5. www.ijzcg.me
6. www.queer.hr
7. www.kidshealth.org
8. www.cyh.sa.gov.au
9. www.acsa.org.au
10. www.pflagaaustralia.org.au
11. www.stonewall.org.uk
12. www.gay-u-obitelji.com
13. www.cgo-cce.org
14. www.hracion.org
15. www.iskorak.org
16. www.ured-ravnopravnost.hr
17. www.teachers.tv
18. www.pedagog.rs
19. www.istrazime.com

Bilješka o autoru

Aleksandar Saša Zeković (1974), član je Savjeta za građansku kontrolu rada policije, (www.kontrolapolicije.me), kolektivnog ombudsman tijela specijalizovanog za pitanja policije i predsjednik Upravnog odbora LGBT Foruma Progres, (www.lgbtprogres.me), prve crnogorske transparentne LGBT organizacije.

Na Univerzitetu Crne Gore magistrirao na temu „Politički kriterijumi u procesu stabilizacije i pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji”.

(Ko)autor je dva zvanična, odobrena, školska udžbenika, za osnovnu i srednju školu, „Evropska unija“ i „Evropske integracije“. Vlada Crne Gore imenovala ga je za koordinatora Stručne grupe za analizu ljudskih LGBT prava u školskim programima i udžbenicima. Bio je član ekspertske radne grupe Savjeta za zaštitu od diskriminacije Vlade Crne Gore koja je izradila Strategiju Vlade Crne Gore za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori. Kao konsultant radio je za niz međunarodnih agencija, kao i na jačanju kapaciteta resora Vlade iz oblasti ljudskih prava.

Profesionalnim monitoringom primjene policijskih ovlaštenja bavi se od 2000. godine. Aktivno je pratio više stotina slučajeva policijske torture i lošeg policijskog postupanja. Uspješno je koordinirao niz inicijativa i programa reforme policije i jačanja kapaciteta policije za komunikaciju i saradnju s manjinskim i marginalizovanim zajednicama (nacionalne manjine, osobe s invaliditetom, LGBT). Inicijator je procesa dosljednog udaljavanja iz policijskih organizacije svih onih koji nijesu dostojni policijskog posla.

Bio je istraživač kršenja ljudskih prava u Crnoj Gori (2004-2012). Ranije bio istraživač i koordinator kancelarije Fonda za humanitarno pravo u Crnoj Gori (www.hlc-rdc.org), programski direktor Centra za građansko obrazovanje (www.cgo-cce.org) i direktor Fondacije za stipendiranje Roma (www.isi-mne.org). Osnivač je i član Upravnog odbora Instituta Alternativa (www.institut-alternativa.org), trener/konsultant za organizacijski razvoj Centra za razvoj nevladinih organizacija (www.crnvo.me) i predsjednik Savjeta Instituta socijalne inkluzije.

Bio je član ekspertskih grupa koje su pripremile Zakon o slobodama i pravima manjina u Crnoj Gori, Alternativni izvještaj za Srbiju i Crnu Goru i Prvi državni izvještaj Crne Gore o primjeni Okvirne konvencije Savjeta Evrope za zaštitu manjina.

Autor više desetina tekstova, istraživanja i izvještaja iz oblasti ljudskih i manjinskih prava, socijalne inkluzije i socijalne ekonomije. (Ko) autor je, između ostalih, sljedećih knjiga: „Prigovor savjesti u Crnoj Gori“, „Građanska čitanka“, „21 priča o demokratiji“, „Ljudska i manjinska prava u praksi“, „Manjinska prava - priručnik“, „Socijalna inkluzija etničkih grupa kroz edukaciju i trening: elementi dobre prakse“, „Prilozi socijalnoj inkluziji Roma u Crnoj Gori“, „Upoznaj Evropsku uniju“, „Politički kriterijumi u

procesu pridruživanja Crne Gore“, „Pristup tržištu rada – osvrt sa pozicije OSI, Roma i Egipćana“, „Građanska kontrola rada policije u Crnoj Gori“, „Služiti i štititi“, „Zastupanje slučajeva diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u Crnoj Gori: od principa do prakse“.

Dobitnik je Nagrade grada Cetinja.

Živi i stvara u Podgorici.

Kontakt: aszekovic@gmail.com i www.facebook.com/aszekovic

Centar za građansko obrazovanje

global **PROGRES**
forum